

श्रीः ।

सारस्वतं व्याकरणम् ।

(वृत्तित्रयात्मकम्)

अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतम् ।

इदं च

खेमराजश्रीकृष्णदांस

इत्यनेन

मुम्बय्यां

स्वकीये

“श्रीषेङ्कटेश्वर” यन्त्रालयेऽङ्कितम् ।

श्रीविक्रमादित्यसंवत् १९५२

शके १८१७

अथ सारस्वतस्य सूचीपत्रम् ।

पूर्वार्धः । प्रथमा वृत्तिः

प्रक० प्रक्रियानामानि.

पृष्ठम्.

१	संज्ञा	१
२	स्वरसन्धिः	२
३	प्रकृतिभावः	५
४	व्यञ्जनसन्धिः.....	६
५	मिसर्गसन्धिः	८
६	स्वरान्तपुंलिङ्गाः	९
७	स्वरान्तस्त्रीलिङ्गाः	१६
८	स्वरान्तनपुंसकलिङ्गाः	१९
९	ह्रस्वान्तपुंलिङ्गाः.....	२१
१०	ह्रस्वान्तस्त्रीलिङ्गाः	३२
११	ह्रस्वान्तनपुंसकलिङ्गाः.....	३४
१२	युष्मदस्मदौ	३६
१३	युष्मदस्मददेशविशेषाः	३८
१४	निपाताः	३९
१५	स्त्रीप्रत्यया	४०
१६	फारफाणि	४३
१७	समासाः.....	५०
१८	तद्धिताः.....	५६

उत्तरार्धः । द्वितीया वृत्तिः

१	भ्यादिषु परस्मैपदिनः.....	६५
२	भ्यादिष्वात्मनेपदिनः	८१
३	भ्यादिभूभयपदिनः	८४
४	अदादिषु परस्मैपदिनः	८६
५	अदादिष्वात्मनेपदिनः.....	९१
६	अदादिभूभयपदिनः	९२
७	अहोत्पादिषु परस्मैपदिनः	९३
८	अहोत्पादिष्वात्मनेपदिनः	९५
९	अहोत्पादिभूभयपदिनः	९९
१०	दिगादिषु परस्मैपदिनः	९६
११	दिगादिष्वात्मनेपदिनः.....	९७
१२	दिगादिभूभयपदिनः	९८
१३	स्तादिभूभयपदिनः	११

प्रक० प्रक्रियानामानि	पृष्ठम्
१४ स्वादिषु परस्मैपदिन	९९
१५ स्वादिष्व्यात्मनपदिन	११
१६ रुधादिभूम्यपदिन	११
१७ रुधादिषु परस्मैपदिन	१००
१८ रुधादिष्व्यात्मनपदिन	११
१९ तनासुभ्यपदिन	११
२० तुदादिभूम्यपदिन	१०१
२१ तुदादिषु परस्मैपदिन	१०२
२२ तुदादिष्व्यात्मनपदिन	१०३
२३ ऋयादिभूम्यपदिन	११
२४ ऋयादिषु परस्मैपदिन	१०४
२५ ऋयादिष्व्यात्मनेपदिन	१
२६ सुरादय	११
२७ व्युत्पत्प्रक्रिया	१०५
२८ सम्प्रक्रिया	१०७
२९ यत्प्रक्रिया	१०९
३० षष्ठ्युत्पत्प्रक्रिया	११०
३१ नामधातव	१११
३२ भात्मनेपदव्युत्स्था	११२
३३ भावकर्मप्रक्रिया	११३
३४ लकातार्या	११६

उत्तरार्धः । तृतीया वृत्तिः

१ चर्चार्थप्रक्रिया	११७
२ निष्ठाधिकारप्रक्रिया	१२७
३ कस्वादिसक्रिया	१३१
४ शीलार्थप्रक्रिया	१३३
५ उणादिप्रक्रिया	१३६
६ भावाधिकारप्रक्रिया	१३८
७ छल्यप्रक्रिया	१४०
८ रूपधिकारप्रक्रिया	१४३
९ वत्तादिप्रक्रिया	१४५

पुस्तक मिलनेका ठिकाना खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना, मुंबई

भगति स स तत्र तत्र ग्राह्य । प्रत्याहारणां सरयानियमस्तु नास्ति ॥ ह्रस्वा
व्यञ्जनानि । १४ । हकारादयः सकारान्ता वर्णा ह्रस्वा व्यञ्जनानि भगन्ति ।
स्वरहीन व्यञ्जनम् । स्वरेभ्योऽन्यत्स्वरहीनम् । अन्यथा स्वरेषु स्वरो नास्तीति
तेषां स्वराणामपि व्यञ्जनता स्यात् । यद्वा भागप्रधानो निदेशः स्वरत्वहीनमित्यर्थः ।
तेष्वकारः मुखोच्चारणार्थत्वादित्यसङ्गः ॥ कार्यायेत् । १५ । प्रत्ययाद्यतिरिक्त
कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्यज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ।
१६ । वर्णादर्शन लोपः । १७ । वर्णविरोधो लोपश्च । १८ । एक वर्ण
नाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति स वर्णविरोधः ॥ मित्रवदगमः । १९ ।
शत्रुवदादेशः । २० । स्वरानन्तरिता ह्रस्वाः सयोगः । २१ । कुचुटु
तुषुवर्णाः । २२ । उकारः पञ्चार्णपरिग्रहणार्थः ॥ ओर्दोनामिनो गुणः ।
२३ । नामिनः स्थानिका अर् ए ओ एते गुणसङ्गता भगन्ति ॥ भारैर्भौ
वृद्धिः । २४ । आ आर् ए औ एते वृद्धिसङ्गता भगन्ति ॥ अन्त्यस्वरादिष्टिः
। २५ । अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णसङ्गो भगति ॥ अन्त्यात्पूर्वं उपधा
। २६ । अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासङ्गो भगति ॥ असयोगादिपरो
ह्रस्वो लघुः । २७ । विसर्गानुस्वारस्योपरो दीर्घश्च गुरुः । २८ ।
मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोऽनुनासिकः । २९ । मुखेनोच्चार्यमाणो
निरनुनासिकः । ३० । अः इति विभर्जनीयः वर्णशिरौचिन्दुरनु-
स्वारः । ३१ । अ अ इति अच परावनुस्वारसिर्गौ । अरुहसिर्जनीयानां
कण्ठः । इचुयज्ञाना तालुः । ऋटुषाणां मूर्धा । लनुलसाना दन्ता । उपध्मा-
नीयानामोष्ठौ । अमडणनानां नासिका च । एदैतो कण्ठतातु । ओदैतो
कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनु-
स्वारस्य । ॥ कूँख इति कखाभ्यां प्रागर्धनिसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ॥ पूँफ
इति पफाभ्यां प्रागर्धनिसर्गसदृश उपध्मानीयः । श्वसहा ऊष्माणः । कादयो मा-
घसानां स्पर्शाः । यरलगा अन्तस्था ॥

हकार पञ्चभिर्युक्तमन्तस्थैश्चाभिसयुतम् ॥

उरः सस्थ विजानीयात्कण्ठयमाहुरसयुतम् ॥ ५ ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठः शिरस्तथा ॥

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालुः च ॥ ६ ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया ।

अयाधुना स्मरसाधिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते । वर्णग्रहणे सवर्ण-
ग्रहण कारग्रहणे केरलग्रहण तपग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टसंकेतः । तस्मि-
न्निति निदिष्टे पूर्वस्य । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाप्यग्रहितस्य
ः पूर्वस्य बोध्यम् । अतो वृत्तौ परे इति व्याचष्टे । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ इ य

स्वरे । १ । इगो क्तमापद्यते स्वरे परे । दध् य् आनय इति तावद्भवति ॥
हसेहंसः । २ । स्वरात्परो रेफहफावर्जितो हसो हसे परे निर्भगति । स्वरे
परे इति वक्तव्यम् । तेन धकारस्य न पुनर्द्वित्वम् इति धकारस्य द्वित्वम् ॥
झवे जवाः । ३ । झसानां झवे परे जवा भवन्ति । इति पृथकारस्य दफारः
समर्पतात् । वयं वयं सवर्ण इति वचनान् । ययासन्त्य वा वक्तव्यम् । दद्
ए य् आनय इति सिद्धम् । पश्चात् ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । ४ ।
क्षिप्रोच्चारण कर्तव्यम् । दद्वयान्न ॥

तर्कं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं वा मधुरं प्रिये ॥

अन्नमरोचनायां वज्रचानय वरानने ॥ ७ ॥

कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं नहि ॥

पिष्टस्य पेपणं नास्ति द्वितीये चितयं नहि ॥ ८ ॥

गौरा अत्र इति स्थिते । इ य स्वरे (प्र० २ सू० १) गौर् य् अत्र तावद्भवति
यत्वे कृते अहं इति विशेषणक-रेफस्य द्वित्वं किं तु ॥ राद्यपौ द्विः । ५ ।
स्वरपूर्वदिशात्परो यपो निर्भगति । इति यस्य द्वित्वम् । गौर् य् य् अत्रा स्वरहीन
पौंण संयोज्यम् (प्र० २ सू० ४) ॥

तुम्बिका वृणकाष्ठं च तैलं जलसमागमे ॥

ऊर्ध्वस्थानं समायान्ति रेफाणामीदृशो गतिः ॥ ९ ॥

जलतुम्बिकान्यायेन रेफमोर्ध्वगमनम् ॥

रेफास्वरपर वर्णं दृष्ट्वाऽऽरोहति तच्छिटरः ॥

पुनःस्थितं यदा पश्येद्दधः संक्रमते स्वरम् ॥ १० ॥

गोर्ध्वम् । स्वर इत्यनुवर्तते । एतन्मन्त्राणि यत्र न सूत्राक्षरं, वार्धसिद्धिन्मन्त्र
संग्रहं सूत्रान्तगतदान्तरानुद्दिशति वा । अन्यन्मन्त्रभयाद्वास्मभिलिख्यते ॥ उ
यम् । ६ । उगो क्तमापद्यते स्वरे परे । हसेहंसः (प्र० २ सू० २) झवे जवाः
(प्र० २ सू० ३) मधु अत्र मघान् । मधु अतिः म-गतिः । मधु आसन्न म रासनम् ॥
झ रम् । ७ । झवणो रत्नमापद्यते स्वरे परे । पित्तु अर्धे, पित्तर्धः ॥ लृ लम्
। ८ । लृगो लृत्तमापद्यते स्वरे परे । नञनुवन्तः लनुवन्तः ॥ ए अय् । ९ ।
एरातो अय् भवति स्वरे परे । ने अन नयनम् ॥ ओ अय् । १० । ओरातो
अय् भवति स्वरे परे । ओ अति भवति । गरादेर्गोर्गोऽक्षरादी वक्तव्यः । गो
अक्षः गराक्षः । गो इन्द्रः गोन्द्रः ॥ अ इ ण् । ११ । अगो इगो परे सह
ए भवति । गो अयं गरायम् । गो अजिनं गराजिनम् । अइप् (प्र० २ सू० ११)
एणैप् । १२ । अगो एकारे ऐकारे य परे सह ऐकारो भवति । ए इगिनी
संज्ञिनी । प्रवृत्तिप्रवरपेर्मध्ये प्रवृत्तिश्रिण वार्धसिद्धिं गन्तुं । निगमित्यगो दे
निर्पथिर्भलान् ॥ उ ओ । १३ । अगो उगो परे सह ओ भवति । ओ
भी भी । १४ । अगो ओकारे औकारे य परे सह औगो भवति । अय
उगिनी अयं इगिनी । प्र उरः प्रैरः ॥ इति गारादयः ॥ अतिद्विगुणान्तरेण
गारादी दृश्यः ॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्र च गवाजिनम् ॥

स्वैरमक्षाहिणी प्रौढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ ११ ॥

क्वचित्स्वरवचकार । यथाधपरिमाणे गो यूति गव्यूति क्रोशयुगलम् । अन्य-
थाध्वन परिमाणाभावे गवा मिथ्याभवो गोयूति ॥ ऐआय् । १५ । ऐकार आय्
भरति स्वरे परे । नै अक्र नायक ॥ औ आय् । १६ । औकार आय् भरति
स्वरे परे । तौ इह ताग्रिह ॥ ट्वोल्लोपश्च वा पदान्ते । १७ । पदान्ते स्थिता-
नामयादीनां यकारवकारयोल्लोपश्च भराति । ते आगता त आगता तयागता ॥
पटो इह पट इह पटविह । तस्मै आसन तस्मा आसनम् तस्मापासनम् । असी
इन्दु असा इन्दु असागिन्दु ॥ लोपशि पुनर्न सधिः । १८ । छन्दसितु भरति ।
हेसख इति हे सखाति हे सखयिति ॥ एदोतोऽतः । १९ । पदान्ते स्थितादे-
कारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भराति । ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥
सवर्णे दीर्घः सह । २० । समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घा भराति । श्रद्धा
अत्र श्रद्धात्र ॥

अदीर्घो दीर्घता याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥

पूर्वदीर्घस्वर दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ २१ ॥

दधि इह दधीह । मधु उदके मधुदम् ॥

सामान्यशास्त्रतो नून विशेषो बलवान्भवेत् ॥

परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ २२ ॥

बहुव्यापनं सामान्यम् । अल्पव्यापनो विशेष । अ इ ण् (प्र० ३ सू० ११)
तत्र इदं तत्रेदम् । मम इदं ममेदम् । सर्वगिधिभ्यो लोपगिधिवैलान् ॥ हलादे-
रीपादौ टेल्लोपो घक्तव्यः । २३ । क्वचित्तदादिर्णाभावे कलस्वरस्यापि
टिसंज्ञा घक्तव्या । हल ईषा हलीषा । लंगल ईषा लंगलीषा । मन्स् ईषा मनीषा ।
शक् अन्यु शक्थु । पर्क अथु कर्कन्थु । सीमन् अन्त सीमन्त केशेशे ।
अयन् सीमात् । कुल अटा कुलटा । पतत् अजलि पतजलि । सार अद्र
सारद्र पशुपक्षिणे । अयन् साराद्र ॥

हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्यास्तथैव च ॥

शक्थ्युत्थ कर्कन्थु सीमन्त कुलटा तथा ॥

पतजलिश्च सारद्र एते प्रोक्ता हटादयः ॥ २४ ॥

ओमाडावपि । २५ । अर्णात्परी ओमाटी टिल्लोपनिमित्तौ स्त । अघ
ओम् अघोम् । शिर आ इहि शिरोदि ॥ ओमि नित्यम् । २६ । ओमि परे
नित्यमर्णस्य लोपो भराति । रार ओम् गारोम् । उ ओ (प्र० २ सू० १३)
गद्गा उदक् गद्गोदक् ॥ ऋअम् । २७ । अर्ण ऋण परे सह अर् भराति ।
रात्र ऋद्रि ताद्रि । राघणे ऋ (प्र० २ सू० ५) क्वचिदाह । २८ । अर्ण
ऋर्णे परे सह क्वचिदाह भराति । ऋण ऋण ऋर्णम् । शीनऋतः । शीनात् । २९

ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽह् । २६ । अन्यत्र परमर्तः । उपसर्गाद्वर्णान्तादकारादौ धातौ आह भवति । २७ । उपाठेति प्राठेति ॥ ऋकारादौ नामधातौ वा । २८ । उपर्षमीयति उपर्षमीयति । प्रार्षमीयति प्रर्षमीयति ॥ ऋकारादौ आह नेति वाच्यम् । २९ । उपरुकारीयति उपकारीयति ॥ लृ अल् । ३० । अर्गं लृगं परे सह अह् भवति । तत्र लृकारः तत्कारः ॥ ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यं वक्तव्यम् । ३१ । ऋलृवर्णस्थानिकत्वादल्योरपि सावर्ण्यं वाच्यम् । होतृ लृकारः होतृकारः होतृद्वयः । परिअङ्कः इ य स्वे (प्र० २ सू० १) राक्षसा द्विः (प्र० २ सू० ५) पर्यङ्कः पर्यङ्कः ॥

रलयोऽल्लयोश्चैव शसयोर्ववयोस्तथा ॥

यदन्तेपां च सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः ॥ १५ ॥

ए ऐ ऐ । ३२ । अर्गं एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारे भवति । तत्र एया त्रैया । तत्र ऐश्वर्यं त्रैश्वर्यम् ॥ ओ औ औ । ३३ । अर्गं ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तत्र औदनः तर्गदनः । तत्र औन्नत्यं तर्गन्नत्यम् ॥ ओष्ठोत्त्वोर्वौ । ३४ । अर्गम्य ओष्ठोत्त्वो परयो समासे सति सह वा ओ भवति । बिम्ब ओष्ठः बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः । समासे किम् । तत्र ओष्ठः तर्गोष्ठः ॥ इति स्वरसंधिप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ प्रकृतिभार उच्यते । प्रकृतेर्यथास्थितस्य रूपस्य भरणं प्रकृतिभावः ॥ नामी । १ । अदसोऽमी सधि न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ॥ ये द्वित्वे । २ । ई च ऊ च ए च ये द्वित्वे ईशरान्त ऊशरान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सधि न प्राप्नोति । मणीयादिर्नर्मम् । अमी अत्र । पट्ट अत्र । माले आनय । मणी इव मणीय ॥

मणीयोऽष्टस्य लम्बेते प्रिया यत्सतरौ मम ॥

द्वियमाणां तु तौ दम्प्यौ मकिस्तत्रेदमन्नयोत् ॥ १६ ॥

रोदसी इव रोदसी । दपतो इव दपती । जपती इव जपती । ज्ञायापनी इव ज्ञायापती ॥ औ निपातः । ३ । आच औच अच इच उच ऋच लृच एच ऐच ओच औच औआ औ इति शृङ्ख पदं वा निपातः । आरारनिपात आरारनिपात प्ररररश्च मर्ध न प्राप्नोति । अह् एव मन्थ्ये । नो अह् म्यात्तृयम् । उ लल्लु इ इन्द पर्य । अ ओहि । आमृगादादौ न निषेधः । तथा चोक्तम् ॥

इपदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिर्विधौ च यः ॥

एतमातं हितं विद्याटान्यस्मरणयोरदित् ॥ १७ ॥

भोतमरेक्षते न स्वमाभृतोदन्ततोर्गिरिः ॥

आ एयं सर्ववेदार्थे आ एयं सद्रथो हरः ॥ १८ ॥

प्लुतः । ४ । प्लुत सधि न प्राप्नोति । देवदत्ता ३ णिह । देवदत्ता ३ अत्र
गौश्वरति ॥ दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः । ५ । दूरादाह्वाने गान रोदने विचारे
गम्पमाने च टेः प्लुतो भवति । दूरादित्यत्र चकारग्रहणाद्वा तातेतीत्यादी सधि
स्यात् ॥ द्वैहयोः स्वरे सधिर्न वक्तव्यः । ६ । हे अनद्वन् ॥ ऋतौ स
मासो वा । ७ । ऋतौ परं समास सधि प्राप्नोति वा । हिम ऋतु हिमर्तु हि-
मऋतु ॥ ॥ इति प्रकृतिभाससधिप्राप्तेया ॥ ३ ॥

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥ चपा अवे जवा । १ । पदान्ते वर्तमानाश्चपा
जवा भवति अवे परे । पट् अत्र पडन । वाक्यथा वाग्यथा । जमे जमा वा । २ ।
पदान्ते वर्तमानाश्चपा जमे परे जमा वा भवन्ति । वारू मान वाङ्मानम् घागमानम् ।
पट् मम पण्मम पन्मम ॥ मयाटि नित्य वाच्यम् । ३ । कित् मय चिन्मयम् । प्रत्य-
येजमो नित्यमिति केचित् । तेन वाङ्मात्रमित्येकमेव रूपं स्यात् ॥ चपाच्छ शः
। ४ । चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति अवे परे । वाक् शूर वाक्शूर वा-
क्शूर ॥ हो झभाः । ५ । चपादुत्तरस्य हकारस्य झमा वा भवन्ति । नन्वे-
वस्य हकारस्य पञ्च झभा प्राप्ता केन क्रमेण भवन्ति । यद्वर्गश्चपस्तद्वर्गश्च-
तुर्थो भवति । तत् द्वि तद्भवि तद्द्वहि । वारू हरि वाग्हरि वाग्हरि ॥
स्तो. श्रुभिः श्रु । ६ । स्तो सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गण च योगे
शकारचवर्गौ यथासह्येन भवत । सू च तुश्च स्तुस्तस्य स्तो समाहारे द्वन्द्वे एक-
दम् । छन्दासूत्राणीति वचनाद्वपुसकस्य पुस्तम् । श्च वयश्च श्वस्तै श्रुभि
चुशब्दे चवर्गस्यवर्णपेक्षया बहुवचनम् ॥

अकृत्वा सममीमेता तृतीयामकरोदिला ॥

तत. श्रुभि श्रु. पूर्वैण सन्निपातः परेण वा ॥ १९ ॥

कस्चरति कश्चरति । कस् शूर कश्शूर । तत् चित्र तच्चित्रम् । तत् शास्त्र
तच्छास्त्रम् ॥ न शात् । ७ । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश्व ।
प्रश्न ॥ पुभि पु । ८ । स्तो सकारस्य तवर्गस्य च पकारेण टवर्गण च योगे
पकारटवर्गौ यथासह्येन भवत । पुभिरिति बहुवचनात्कचित्पकारटवर्गयोग
मिनापि पुत्वम् । अग्निष्टोम । कस् पष्ठ कण्पष्ठ । कस् टीकत कष्टीकते । तत्
टीकते तट्टीकते । तत् टीका तट्टीका ॥ तोलि ल. । ९ । तवर्गस्य लकारे परे
लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखाति भर्ल्लिखाति ॥ अन्त-
स्था द्विभभेदाः । १० । रेफजिता यला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
एतन् सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति । न पि । ११ । पकारे परे
तवर्गस्य पुत्वं न भवति । भवान् पष्ठ भवान्पष्ठ ॥ टोरन्त्यात् । १२ ।
पदान्ते वर्तमानाद्वर्गात्परस्य स्तो पुत्वं न भवति । पट् नर पण्नर । पट् सीद-
न्ति पट्सीदन्ति पट्सीदति ॥ न सकृच्छते । १३ । नान्तस्य पदस्य छते परे स-

गागमोभयानि ॥ टिल्लितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ । १४। टिल्लादादीणिमादन्ते ।
 राजन् चित्रम् राजाश्चित्रम् । भवान् तनोति भगवस्तनोति ॥ शै चमवा
 । १५ । नान्तस्य पदस्य शै परे वा ङगागमो भवति । भवान् शूरः
 भगवत्शूरः भगवन्शूरः भगवत्शूरः ॥ कृष्णो ऋग्व्याद्विः स्वरे
 । १६ । पदान्ते स्थिता वकारणकारणकारा ऋग्व्यादुनरा द्विभान्ति
 स्तरे परे । प्रचद् इद् प्रचद्विद्म् । मुगश् इह मुगणिह । राजन् इह
 राजनिह । राजन् इह राजनिदम् ॥ छः । १७ । ऋग्व्यादुनराद्विभान्ति
 यति ॥ रसे चपा असानाम् । १८ । असानां रसे परे नपा भवन्ति ।
 तर छत्र तरच्छत्रम् ॥ दीर्घादपि च वक्तव्यः । १९ । दीर्घादुत्तराद्विभान्ति
 द्विभान्ति । म्लेउः म्लेच्छः । ऋउः ऋच्छः ॥ अपिशब्दादीर्घान्तिर्नास्ति वक्तव्यम् ।
 लक्ष्मी छाया लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीच्छाया ॥ आट्माट्माभ्यां च वक्तव्यम् ।
 २० । आच्छादयति । मोच्छदन् ॥ मोक्षिन्म्वारः । २१ । पदान्ते
 वर्तमानस्य मरागस्यानुस्वारो भवति इमे परे । तम् हसति त हसति ।
 पटुम् कृषा पटु कृषा । यमागन्त्यासानेऽप्यनुस्वारमिच्छन्ति ॥ अवसानं वा
 । २२ । आसाने मरागस्यानुस्वारो वा भवति । देव देवम् ॥ नश्चापदान्ते
 अस्ते । २३ । नरागस्य मरागस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति रसे
 परे । पदान्ते यनाति । पयान्ति पयान्ति । कम्सः कसः ॥ जमा यवेगस्य
 । २४ । अनुस्वारस्य जमा वा भवन्ति यवे परे । नग्नेरस्यानुस्वारस्य पथ जमाः
 प्राप्ताः केन प्रमेग भवन्ति अस्य यदस्य सवर्गा । शान्तः शान्तः ॥ वा पदा-
 म्ले । २५ । पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य जमा वा भवति यवे परे । त करोति
 तद्धरोति । तं तनोति तन्तनोति । त जानाति तजानाति ॥ युयं यगा-
 न्तः । २६ । ययं परे यगन्ति भवति । यगामो परम्प ग्यात् । स यता सप्य-
 न्ता । यरागस्याप्यमार्गभावेऽपि यरागस्य यरा प्ता सार्गः । स यसरः सै-

अथ विसर्गसंधिनिगद्यते ॥

विसर्जनीयस्य सः । १ । विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे । क
तनोत कस्तनोति ॥ शपसे वा । २ । विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शप-
से परे । क धेते कश्चेते । क ण्डे कण्डे । क साधु करसाधु ॥ कुप्वोः
कूपौ वा । ३ । विसर्जनीयस्य कर्गपर्गसवन्धिनि खसे परे कूपौ वा भवत ।
कपौ उच्चारणार्थौ । क करोति कूरोति । क पचति कूपचति । क पठति
कूपठति ॥ वाचस्पत्यादयः सज्ञाशब्दा निपातात्साधवः । ४ । वाच-
स्पति बृहस्पति कसस्वर पारस्वर भास्वर तस्कर हरिश्चन्द्र । तद्बृहतो
वरपत्योश्चैरेदययो मुट तलोपश्च । इत्यादि ॥ अहो रे रात्रिषु । ५ ।
अहो विसर्जनीयस्य पदान्ते रे भवति । रायादयजितेषु परत । अह पति-
अहर्पति । अह गण अहर्गण । अह अत्र अहरत्र । अरात्रिष्विति विशेषणाद्दोरात्रम् ।
अह रूप अहोरूपम् । अह रथन्तर अहो रथन्तरम् । रूपरात्रिस्थन्तरेषु न रेफ इत्यादि
॥ अतोऽस्त्युः । ६ । अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परत ।
एतीतोत (प्र० २ सू० १८) क अर्थ कोऽर्थ ॥ हवे । ७ । अकारात्परस्य
विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे । क गत कोगत । देन याति देनो
याति । मन रथ मनोरथ ॥ आदवे लोपश्च । ८ । अर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य
लोपश्च भवत्यवे परे । देन अत्र देश अत्र । वाता राता वातावाता ॥ स्वरे
यत्व वा । ९ । अर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्व वा भवति स्वरे परे ।
देवा अत्र देशयत्र देना अत्र ॥ भोसः । १० । भोस् भगोस् अधोस् इत्येतस्मा-
त्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवत्यवे परे । भो एहि भो एहि । भगो
नमस्ते भगो नमस्ते । अधो याति अधो याति ॥ नामिनो रः । ११ ।
नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफा भवति अवे परे । अग्नि अत्र
अग्निरत्र । पटु यजते पट्यजते ॥ रेफप्रकृतिवस्य खपे वा । १२ । रेफप्रकृ-
तिवस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रफो भवति । गो पति गीर्षति गीर्षति ।
धू पति धूर्षति धूर्षति ॥ २० । १३ । रेफसवन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भ-
वति अवे परे । प्रात अत्र प्रातरत्र ॥ रि लोपो दीर्घश्च । १४ । रेफस्य रेफे
परे लोपो भवति । पूर्वस्य च दीर्घ । पुन रमते पुनारमते । शुक्ति रूप्यात्मना
भाति शुक्तीरूप्यात्मना भाति ॥ सैषान्द्रसे । १५ । सशब्दादिषशब्दाच्च परस्य
विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हसे परे । स चरति स चरति । एष हसति एष
हसति । सैषादितिसहिता ॥ समासे ष्टे घटमाना सा । सैष दाशरथी राम इत्यादौ
पादपूरणे सध्यर्था ज्ञेया ॥

सैष दाशरथी रामः सैष राजा शुधिष्ठिरः ॥

सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥ २० ॥

कचिन्नामिनोऽवे लोपश्च । १६ । नामिनः परस्य रिसर्जनीयस्य लोपश्च
भजति कचिदवे परे । भूमीः आददे भूम्याददे ॥

पदुक्तं लौकिकायेह तद्देदे बहुलं भवेत् ॥

सैमां भूम्याददे सौपामित्यादौनामदुष्टता ॥ २१ ॥

कचिदप्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ॥

विधेर्विधानं बहुधा समोदय चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ २२ ॥

घर्णांगमो घर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ घर्णविकारनाशौ ॥

धातोस्तदधातिशयेन योगस्तदुच्यते पथविधं निरुक्तम् ॥ २३ ॥

घर्णांगमो गवेन्द्रादौ सिंहे घर्णविपर्ययः ॥

पौष्टादौ विकारश्च घर्णनाशः पृषोदरे ॥ २४ ॥

घर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ॥

योगः स उच्यते मातृमंथरध्वमरादिषु ॥ २५ ॥

रितकम्भेन रितकम्भेन । शुनः शेषं चित्शुनश्चिच्छेयम् । पृषन् उदरं पृषो-
दम् ॥ भाग्यस्तयोदः । १७ । आगारे रसे च परे रिसर्जनीयस्य सह उ
कचिद्विधीति गृहीता ॥ ॥ इति रिसर्गसंक्षिप्तप्रक्रिया ॥ ५ ॥

अथ रिभक्तिरिमात्रने । सा रिधा । म्यादिरत्यादिश्च ॥ विभक्तयन्तं पदम् ।
१ । तत्र म्यादिरिभक्तिर्नाशो योग्यने ॥ अविभक्ति नाम । २ । रिभक्तिर-
हितं धातुर्जातं न्याय्यं चन्द्ररूपं नामोच्यते । एतद्विगतमनासाश्च प्रातिपदिरगता
इति षेषिणः ॥ तस्मात् । ३ । तस्माद्वाग्नः पराः म्यादयः सन् रिभक्तयो भवन्ति ।
तस्मात्पर्यमात्रैररतिरिहापो प्रथमकारणने सिः ॥

पर्यायणम्	रिगणम्	यदुत्तरणम्
१ मि	मी	जम्
२ अम्	भी	इम्
३ टा	भ्यम्	भिम्
४ ऐ	भ्याम्	भ्यम्
५ इति	भ्यम्	भ्यम्
६ इत्	भ्यम्	भ्यम्
७ इ	भ्यम्	भ्यम्

अत्रागतः दुर्दिष्टो देवज्ञः । देव मि इति विदने । इकारः सेतेति रिभे-
त्तये ॥ श्रोत्रिणः । ४ । स्वयन्तर्पुलिङ्गप्रक्रिया । भाग्यस्तयो रसे परा-
गे य । परागस्तद्विधे उभयेषां दुर्दिष्टः । देवः । रिभक्तिरगताम् भी । भीभी-
भी (प्र० २ सू० १४) देवी । यदुत्तरणार्थं देव जम् इति विदने । . .

जसीति विशेषणार्थः । जकारस्येत्संज्ञार्था तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गः । देवाः ॥ अकाराज्जसोऽभ्युक् कचिद्वक्तव्यरुद्धसि । ५ । कित्वादन्ते । देवासः । ब्राह्मणासः । द्वितीयैक्यचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्-शसोरस्य । ६ । समानादुत्तरयोरमृशसोरकारस्य लोपो भगति अधातोः । देवम् । पूर्वम् । देवः । बहुव्रीहिसंज्ञार्था देव शस् इति स्थिते । शकारः शसी (प्र० ६ सू० ८) ति विशेषणार्थः ॥ सो नः पुंसः । ७ । पुंलिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भगति ॥ शसि । ८ । शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भगति ॥ यदादेशस्तद्वद्भवति । ६ । देशात् । तृतीयैक्यचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धघटेने (प्र० ९ सू० १०) ति विशेषणार्थः । उच्चारितमधसो ह्यनुबन्धः ॥ टेन । १० । अकारात्परष्टा इगो भगति । अइए (प्र० २ सू० ११) देवेन ॥ अद्भि । ११ । अकार आ भगति भकारे परे । देवाभ्याम् ॥ रुभ्यः । १२ । अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भगति । अ इ ए (प्र० २ सू० ११) देव एस् इति स्थिते वृद्धिविसर्गः । देवैः ॥ अकारस्य भिसि रुन्दरूपेकारो घ-क्तव्यः । १३ । देवोभिः । कर्णेभिः । चतुर्व्येक्यचने देव डे इति स्थिते ॥ डकारो द्वित्वार्थः सर्वत्र ॥ डेरक् । १४ । अकारात्परस्य डे इत्येतस्यागागमो भगति । कित्वादन्ते । ए अय् (प्र० २ सू० ९) दीर्घः । देवाय । देवाभ्याम् ॥ एस्मिब-हुत्वे । १५ । अकारस्य एत्वं भगति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति । दे-वेभ्य । एभ्येक्यचने देव डसि इति स्थिते । इकारः प्रायश्चैदज्ञापनार्थः ॥ डसिरत् । १६ । अकारात्परो डसिस्त भगति । देवात् देवाभ्याम् । देवेभ्यः । षष्ठ्येक्यचने देव डस् इति स्थिते ॥ डस्स्य । १७ । अकारात्परो डस् स्यो भगति । देवस्य ॥ ओसि । १८ । अकारस्व ओसि परे एत्वं भगति । एअय् (प्र० १२ सू० ९) देवयो ॥ जुडामः । १९ । समानादुत्तरस्यामो जुडागमो भगति । टित्वादादौ उकार उच्चारणार्थः ॥ नामि । २० । नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येक्यचने देव डि इति स्थिते । अइए (प्र० २ सू० ११) देवे । देवयोः । बहुव्रीहिसंज्ञार्था देव सुप् इति स्थिते । एकारः पित्कारार्थः । ए स्मिबहुत्वे (प्र० ६ सू० १५) ॥ किलात्पः सः कृतस्य । २१ । कर्गा-दिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य पकारादेशो भगति । अन्ते स्थितस्य तु न भगति । देवेषु ॥ आमन्त्रणे सिद्धिः । २२ । आमन्त्र-णमाभिमुखीकरणं तस्मिन्त्रये निहितः सिधिसत्तो भगति ॥ समानाद्वेल्लोपोऽ-धातोः । २३ । समानादुत्तरस्य घेल्लोपो भगत्यधातोः न्हस्वात्समानादुत्तरस्थेति ज्ञेयम् ॥ आभिमुख्याभिव्यक्तये हेतुशब्दस्य प्राक्प्रयोगः । २४ । हेदे । हे-देः । हेदेनाः । एन घटपटस्तम्भभुग्भादयोऽप्यनारान्ताः पुंलिङ्गाः । आकारान्ता-नामपि सर्गादीनां तु विशेषः । सर्ग विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर उत्तर उत्तम कतर कतम सम सिम नेम एक पुं पर अर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्य अतर त्यन् तद् यद् एतद् इदम् अदस् डि किम् गुप्त्वं अस्मत् भगत् । एते सर्गादिपञ्चलिङ्गाः । तत्र पुल्लिङ्गे रूपनयः । अकारान्तः सर्वशब्दः । सर्गः । सर्गा ॥

जस्ती । २५ । सर्गादेकारान्तात्परो जस् ई भवति । अइप् (प्र० २ सू ११)
 से । सर्गम् सर्गा सर्गान् । पूर्णप्रक्रिया ॥ प्फर्नो णोऽनन्ते । २६ । पकारे-
 फक्त्वाण्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य न भवति । तेन
 सर्गानित्यादि ॥ अयकुप्चन्तरेऽपि । २७ । अग्रप्रत्याहारेण कवर्गेण पपर्गेण च
 मध्ये व्यगधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण सर्गाभ्याम् सर्गः । चतुर्थ्येकवचने सर्ग
 हे इति स्थिते ॥ सर्वादेः स्मट् । २८ । सर्गादेकारान्तात्परो चतुर्थ्येकव-
 चनस्य स्मडागमो भवति । एषेष् (प्र० २ सू० १२) । सर्गस्मै सर्गाभ्याम्
 सर्वेभ्यः । पञ्चम्येकवचने सर्ग अत् इति स्थिते ॥ अस्तः । २९ । सर्गादेकारा-
 न्तात्परोऽस्यातः स्मडागमो भवति । दीर्घः । सर्गस्मात् सर्गाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वयोः ॥
 सुडामः । ३० । सर्गादेरर्गान्तात्परोऽस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ॥
 डि स्मिन् । ३१ । सर्गादेकारान्तात्परो डि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् सर्वयोः
 सर्वेषु । हेसर्वे हेसर्गां हेसर्वं इत्यादि । एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां सर्वशब्द-
 यद्वेष ज्ञेयम् उताऽऽतमां गिहाय । तौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दाः प्राच्याः ।
 तथैव विश्वशब्दः । विश्वः विश्वौ विश्वे इत्यादि । उभयशब्दो नित्य द्विवचनान्तः ।
 उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ हेउभा । उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादिकवच-
 नरहुवचने भवतः । उभयः उभये । उभयम् उभयान् । उभयेन उभयैः । उभय-
 स्मै उभयेभ्यः । उभयस्मात् उभयेभ्यः । उभयस्य उभयेषाम् । उभयस्मिन् उभयेषु ।
 हेउभय हेउभये । अन्यः अन्यौ अन्ये इत्यादि । इतरः इतरो इतरे इत्यादि ।
 कतरः कतरी कतरे इत्यादि । एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूप ज्ञेयम् । पूर्वादीनां तु
 विशेषः । पूर्वः पूर्वा ॥ पूर्व्यादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः
 । ३२ । पूर्वैः-पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वा पूर्वाङ् । पूर्वेषु पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम्
 पूर्वैभ्यः ॥ पूर्व्यादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिन् वा वक्तव्यौ
 । ३३ । पूर्वस्मात्-पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वैभ्यः । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । पूर्वस्मि-
 न्-पूर्वं पूर्वयोः पूर्वेषु । हेपूर्वं हेपूर्वां हेपूर्वं-हेपूर्वाः । परशब्दः । परः परौ परे-
 पराः इत्यादि । एवमन्तरशब्दपर्यन्तानां रूप ज्ञेयम् ॥

सर्वादिः सर्वनामात्परो न चेद्वर्गीणोऽथवा ऽभिधा ॥ २५ ॥

पूर्वादिश्च व्यधस्वायां समोऽनुल्येऽन्तरोऽपुरि ॥

परिधाने बहियोगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यापि ॥ २६ ॥

स्वाभिप्रेयोपेक्षागधिनियमो व्यरस्या । व्यरस्यायां ऋम् । दक्षिणा गायत्राः
 कुशला इत्यर्थः ॥ प्रथमचरमतयायङ्लृप्पार्थक्यतिपयनेमानां जस्ती वा
 । ३४ । प्रथमः प्रथमो प्रथमे-प्रथमाः । चरमः चरमो चरमे-चरमाः । शेष देवत् ।
 तयायङो प्रत्ययौ । तदन्ताः शब्दा प्राच्याः । तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः । द्वितय-
 द्वितयौ द्वितये । द्वितयाः । एव त्रितयशब्दः । अयत्प्रत्ययान्तो ऽयः त्रयश्च । एव
 नेमपर्यन्तानां रूप ज्ञेयम् । तीयस्य सर्वद्वेष द्वित्यु वा वक्तव्यम् । द्वितीयः द्वितीयौ
 द्वितीयाः । द्वितीय द्वितीयौ द्वितीया न् । द्वितीयेन द्वितीयाभ्याम् द्वितीयैः । द्वितीयस्मै-

द्वितीयाय द्वितीयाभ्याम् द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्मात्—द्वितीयात् द्वितीयाभ्यां द्वितीये-
भ्यः । द्वितीयस्य द्वितीययोः द्वितीयानाम् । द्वितीयस्मिन्—द्वितीये द्वितीययो द्विती-
येषु । हेद्वितीय हेद्वितीयौ हेद्वितीयाः । एव तृतीयशब्द । अकारान्तः पुल्लिङ्गो
मासशब्द ॥ मास्स्यालोपो चा । ३५ । मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा
वक्तव्य सर्वासु विभक्तिषु परत ॥ ह्रस्वः सेल्लोपः । ३६ । ह्रस्वन्तादीन्विताच्च
परस्य सेल्लोपो भवति । मा—मास मासौ—मासौ मास—मासाः । मासम्—
मासम् मासौ—मासौ मास—मासान् । मासा—मासेन । स्त्रीविंसर्ग (प्र०
६ सू० ४) आदये लोपश्च (प्र० ५ सू० ८) माभ्या—मासाभ्याम्
माभि—मासैः । मासे—मासाय माभ्या—मासाभ्याम् माभ्य—मासेभ्यः । मास—
मासात् माभ्या—मासाभ्याम् माभ्य—मासेभ्यः । मास—मासस्य मासो—मासयोः
मासा—मासानाम् । मासि—मासे मासो—मासयोः मास्तु—मासेषु । हेमा—हेमास
हेमासौ—हेमासौ हेमास—हेमासाः । आकारान्तः पुल्लिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपा
सोमपौ सोमपा । सोमपाम् सोमपौ ॥ आतो धातोर्लोपः । ३७ । धातुस्य
न्धिन आकारस्य लोपो भवति झसादौ स्वरे परे । सोमपः । क्तिबन्ता धातवो यद्यपि
शब्दस्य मासास्तथापि धातुत्व न जहति । सोमपा सोमपाभ्याम् सोमपाभि । सोमपे
सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपो
सोमपाम् । सोमपि सोमपो सोमपासु । अधातोर्लिति विशेषणाद्विलोपो नास्ति ।
हेसोमपाः हेसोमपौ हेसोमपाः । एव वीलालपा, शृङ्गध्या, मधुपा, निश्वपा, धनदा,
वर्चोदाप्रभृतयः । आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहा हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ
हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्वाभाज इत्येके । तेन हाहा । सवर्णे दीर्घः सह (प्र०
२ सू० २०) हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । एपेपे (प्र० २ सू० १२)
हाहै हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहा हाहौः
आकारान्तेषु आवन्तानामेव नुडागमो ना-येषामिति नियमात् सवर्णे दीर्घः सह
(प्र० २ सू० २०) हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हेहाहा हेहाहौ हेहाहा ।
तथैव हृहृशब्दः । इकारान्तः पुल्लिङ्गो हरिशब्दः । तस्य प्रथमैकवचने हरी सि इति
स्थिते । स्त्रीविंसर्ग (प्र० ६ सू० ४) हरिः ॥ औ य् । ३८ । इकारान्ताङ्-
कारान्ताच्च पर औकारो य् आपद्यते । ई ऊ भवतः । हरी ॥ एओजसि । ३९ ।
इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । एअय् (प्र०
२ सू० ९) हरयः ॥ धौ । ४० । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ध्रिप्रिये ए-
कार ओकारश्च भवति । हेहरे हेहरी हेहरयः । हरिम् हरी हरीन् ॥ टानाऽस्त्रियाम्
। ४१ । इकारान्ताङ्कारान्ताच्च परश्च ना भवति अस्त्रियाम् । हरिणा हरिभ्याम्
हरिभिः ॥ डिति । ४२ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च डिति परे एकार ओ-
कारश्च भवति । एअय् (प्र० २ सू० ९) हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ॥ ङस्य ।
। ४३ । एदोद्भवा परस्य ङसिङ्सोरकारस्य लोपो भवति । हरेः हरिभ्याम् हरिभ्यः ।
हरेः हयोः हरीणाम् ॥ डेरी डित् । ४४ । इदुद्भवाप्रुत्तरस्य डेरी भवति स च
डित् । डित्तीडिलेप ॥ डिति । ४५ । डिति परे डेल्लोपो भवति । हरी हयोः

हृदि । एतमभिमिगिरिस्त्रिगिरिप्रभृतयः । उकारान्ताश्च पिप्पुशासुमानुप्रभृतयोऽप्ये-
तेष्वेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुः भान् भानाः । भानुम् भान् भानुन् । भानुना भानु-
भ्याम् भानुभिः । भानो भानुभ्याम् भानुभ्यः । भानोः भानुभ्याम् भानुभ्यः ।
भानोः भान्योः भानुनाम् । भाना भान्योः भानुनु । हेभानो हेभान् हेभानरः ।
इत्यादि । एा पिप्पुशासुप्रभृतयः । सप्तिशब्दस्य भेदः । सप्ति सि इति स्थिते ॥
सेटांधेः । ४६ । सप्तिशब्दस्य सेट्पेडा भवति । डिङादिलोपः । सप्ता ॥
पेस्तस्युः । ४७ । सप्तिशब्दस्यैकारादेशो भवति धिनिन्तेषु पञ्चसु परेषु ॥
पञ्चानिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य शेषः । ४८ । आगदेशः । सप्ताप्यौ ॥
द्वित्र्यचनस्या घा छन्दसि । ४९ । द्वित्र्यचनस्याकारदण्डस्याकारमापद्यते ।
सप्ताया सप्तायः । सप्तायम् सप्तायौ-सप्ताया सप्तान् ॥ सप्तिपत्योरिङ् ५०
सप्तिपतिशब्दयोरिङागमो भवति टाडेडिषु परतः । दीर्घताया न भवति ।
सप्ता । ऋप्रयोगसिद्धर्षमाह ॥ आगमजमानित्यम् । ५१ । आगमज
फार्यमनित्य स्यात् । सप्तिना सप्तिभ्याम् सप्तिभिः । सप्तये सप्तिभ्याम्
सप्तिभ्यः ॥ ऋदृङ् । ५२ । सप्तिपतिशब्दयोरङ्गुगागमो भवति ङसिङ्सोर्ङकारे
परे । सप्त्यु अस् इति स्थिते ॥ ऋतो ङः उ । ५३ । ऋरान्तात्परस्य ङसि-
ङ्सोरकारस्य ङनारो भवति स च डिङ् । डिङादिलोपः । सप्त्युः सप्तिभ्याम् स-
प्तिभ्यः । सप्त्युः सप्त्योः सप्तीनाम् । सप्तम्येङ्गुचने ङेरी ङिदिर्त्याङ्कारे कृते
सप्तिपत्योरिङागमः । सप्त्यौ सप्त्योः सप्तिनु । अधेरिति त्रिशेषादेशारोऽधिनि-
पय । हेमपे हेमयायौ हेमयायः । पतिशब्दस्य भेदः । पतिशब्दस्य प्रथमाद्विती-
ययोर्दादेशन्दतत्प्रक्रिया । पतिः पती पतयः । पतिम् पती पतीन् । वृत्तीयादी तु सप्ति-
शब्दतत्प्रक्रिया । पत्या-पतिना पतिभ्याम् पतिभिः । पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्यः ।
पत्युः पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पत्योः पतीनाम् । पत्यौ पत्योः पतिनु । हेपते
हेपती हेपतयः ॥ पतिरस्तमास्त एव सप्तिशब्दवद्वक्तव्यः । ५४ । पती-
मुनङ्छन्दसि वा । सीतायाः पतये नम इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । ततः समस्तस्य
नादयो भवन्ति । प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि । त्रिशब्दो नित्य द्वित्र्यचनान्तः ।
दि औ इति स्थिते ॥ त्यादेष्टेरः स्यादौ । ५५ । त्यादेष्टेरकारो भवति स्या-
दौ परे । ङा ङा ङाभ्याम् ङाभ्याम् ङाभ्याम् ङ्योः ङ्योः । त्रिशब्दो नित्य बहुव-
चनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते । एओ जसि (प्र० ६ सू० ३९) त्रयः त्रीन्
त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः ॥ त्रयङ् । ५६ । त्रिशब्दस्यायडादेशो भवति नामि परे ।
ङकारोऽन्यादेशार्थः ॥ द्विदन्त्यस्य वक्तव्यः । ५७ । त्रयाणाम् त्रिषु ।
कतिशब्दो नित्य बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । कति जस् इति स्थिते ॥ डत्तेश्च
। ५८ । डत्यन्तात्परयोर्नङ्सोर्लुक् भवति ॥ लुकि न तन्निमित्तम् । ५९ ।
लुकि जाते सति तन्निमित्त कार्यं न स्यात् । कति कति कतिभिः कतिभ्यः
कतिभ्यः कतीनाम् कतिषु हेकति । ईकारान्तः पुङ्गिङ्गः सुश्रीशब्दः । सुश्रीः ॥
य्योर्धातोर्त्रिषुधौ स्वरः । ६० । धातोर्ङकारोकारयोरिषुधौ भवतः स्वरः परे ।

सुश्रियो सुश्रियः । सुश्रियम् सुश्रियो सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रीभ्याम् सुश्रीभिः ।
 सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियं सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः ।
 सुश्रियोः सुश्रियाम् । सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु । हेसुश्रीः हेसुश्रियो हेसु-
 श्रियः । तथैव सुधीशब्दः सुधु ध्यायतीति सुधी. सुधियो सुधियः । सुधियम् इत्या-
 दि । एणुकारान्तः स्वयम्भूशब्दः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वयम्भुगौ स्वयम्भु-
 वः । स्वयम्भुवम् स्वयम्भुगौ स्वयम्भुः । स्वयम्भुवा स्वयम्भुभ्याम् स्वयम्भुभिः ।
 स्वयम्भुवे स्वयम्भुभ्याम् स्वयम्भुभ्यः । स्वयम्भुः स्वयम्भुभ्याम् स्वयम्भुभ्यः ।
 स्वयम्भुवः स्वयम्भुयोः स्वयम्भुवाम् । स्वयम्भुवि स्वयम्भुगौ. स्वयम्भुपु । हेस्वय-
 म्भूः हेस्वयम्भुगौ हेस्वयम्भुः इत्यादि । सेनानीशब्दस्यापिशेषो हस्तादी तु विशेषः ।
 सेना नपतीति सेनानी. ॥ छवौ घा । ६१ । धातोर्णयसयोगः पुणौ यस्मादीका-
 रादूकारान्नास्ति तदन्तस्यानेन स्वरस्य कारकाव्ययपूर्वस्यैकस्वरस्य च धातोरीका-
 रस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे । वर्षाभूषणभूयतिरिक्तभूशब्द-
 सुधीशब्दौ वर्जयित्वा वाग्रहणादिय निरुद्धा । सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्यम् सेना-
 न्यौ सेनान्य. । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेना-
 नीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्य । सेनान्यं सेनान्योः ॥ सेनान्यादी-
 नां घामोः णुङ्घक्तव्यः । ६२ । सेनानीनाम्-सेनान्याम् । सेनानी ङि इति
 स्थिते ॥ आम्हेर्नियञ्च । ६३ । आयन्तादीयन्ताङ्गीशब्दाच्चोत्तरस्य डेरामादेशो
 भवति । सेनान्याम् सेनान्यो. सेनानीषु । हेसेनानी. हेसेनान्यौ हेसेनान्यः । एव
 ग्रामणीप्रभृतय । एवमूकारान्तो यण्लशब्दः । यण्ल् यण्ल्वौ यण्ल्व । यण्ल्वम्
 यण्ल्वौ यण्ल्व । यण्ल्वा यण्ल्भ्याम् यण्लभिः । यण्ल्वे यण्ल्भ्याम् यण-
 ल्भ्यः । यण्ल्व यण्ल्भ्याम् यण्ल्भ्यः । यण्ल्वः यण्ल्वो यण्ल्वानाम् यण-
 ल्वाम् । यण्ल्वि यण्ल्वो यण्ल्वषु । हेयवण्ल् हेयवण्ल्वौ हेयवण्ल्व । एण्यर्पाभुपुन-
 र्भूप्रभृतय । सयोगपूर्वस्य तु सुश्रियौ षट्पुवौ । एकस्वरे तु नियौ लुवौ । कार-
 काव्ययपूर्वत्वाभावे तु परमनियौ । धात्वव्ययसयोगपूर्वकारोकारणोरेव न ग्वौ । तेन
 उच्यते । नाम्नश्च कृता समास इति समास एव तद्व्यतिरिक्ते समासे तु न थ्यौ ।
 तेन लुधियो इति । बहुव्रीहौ तु इयुगौ स्त । ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमी
 वातप्रम्यौ वातप्रम्य १ वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । वातप्रम्या वातमीभ्याम्
 वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्य । वातप्रम्य वातप्रमीभ्याम्
 वातप्रमीभ्य । वातप्रम्य वातप्रम्यो वातप्रम्याम् । वातप्रमी वातप्रम्यो.
 वातप्रमीषु । हेवातप्रमी हेवातप्रम्यौ हेवातप्रम्य ॥

अभि वातप्रमीमाहुः शस्त्रि वातप्रमीनिति ॥

ङौ तु वातप्रमी ज्ञेया शेष ग्रामणीवद्विदुः ॥ २७ ॥

तथैकोनारान्तो दृडशब्दः । दृड् इती दृढ् । दृड्म् इती दृढ्म् । दृहा दृह-
 भ्याम् दृहभिः इत्यादि । ऋकारान्तः पिट्शब्दः । पिट् सि इति स्थिते ॥ सेरा६४

ऋणारान्तात्परस्य सेरा भवति स च ङित् । डित्वाङ्लिङ्गः । पिता ॥
अङ् पञ्चसु । ६५ । ऋणारस्याङ् भवति पञ्चसु पोषु । पितरौ पितर । पितरम्
पितरौ पितृन् । ऋम् (प्र० २ सू० ७) । पत्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृ-
भ्याम् पितृभ्यः । ऋतोडउ (प्र० ६ म० ५३) पितु पितृभ्याम् पितृभ्यः । पितु पित्रो
पितृणाम् ॥ ङौ । ६६ । ऋणारस्याङ् भवति ङौ परे । पितरि पित्रो पितृषु । पितृ धि
इति स्थिते ॥ धेरङ् । ६७ । ऋणारतात्परस्य धेरङ् भवति । स च डित् । डित्वा
ङ्लिङ्गः । हेपित हेपितरौ हेपितर । एजामात्रादयः । एव नृशब्दः । सेरा (प्र० ७
सू० ६४) ना नरौ नर । नरम् नरौ नृन् । नानृभ्याम् नृभिः । त्रे नृभ्याम् नृभ्यः ।
ऋनो ङ उ (प्र० ६ सू० ५३) नु नृभ्याम् नृभ्यः । नु त्रौ ॥ नृ या ना-
मिद्विर्धः । ६८ । नृशब्दस्य नामि परे ङापो भवति । नृणा-नृणाम् । ङौ (प्र०
६ सू० ६९) नरि त्रौ नृषु । हेन हेनरौ हेनर । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु निशेषः ।
स्तुराङ् । ६९ । सप्तसृष्टप्रत्ययसप्तमिना ऋणारस्याङ् भवति पञ्चसु पोषु । कर्तार
सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्भजति सेरा (६५) डित्वाङ्लिङ्गः । कर्तार कर्तारौ
कर्तार । कर्तारम् कर्तारौ कर्तृन् । कर्त्रा कर्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृभ्याम्
कर्तृभ्यः । ऋतोडउ (५३) कर्तु कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तु कर्त्रो कर्तृणाम् ।
कर्तारि कर्त्रो कर्तृषु । धेरङ् (६७) हेनर्त हेकर्तारौ हेनर्तार इत्यादि । एज
नमृहोदप्रशास्त्रपोलउद्गातप्रभृतयः ॥

स्वस्ता नता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ॥

होता पोता प्रशास्ता च क्षाष्टी स्वस्मादयः स्मृता ॥ ७० ॥

उकारान्तस्यापि ऋणुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तता या वक्त-
व्या । ७० । ऋणु सि इति स्थिते । स्तुराङ् (प्र० ६ सू० ६९) सेरा (प्र० ६
सू० ६४) ऋणु ऋणुषी ऋणुः । ऋणुम् ऋणुषी । अधिरति निशेषगात् हे
ऋणु हेऋणुषी हेऋणुः । शसि तृप्रत्ययान्तताभावात् ऋणुः । अमे शसि
तृप्रत्ययान्तता वेति केचिन् । ऋणुम् ऋणुः ॥ तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्य-
यान्तता या वक्तव्या । ७१ । ऋणु-ऋणुना ऋणुभ्याम् ऋणुभिः । ऋणु
ऋणुने ऋणुभ्याम् ऋणुभ्यः । ऋणु ऋणुषी ऋणुभ्याम् ऋणुभ्यः । ऋणु-ऋ-
णु ऋणुषी-ऋणुषी । कृतादृतप्रसङ्गी यो ऋणु स नित्यः । नित्यानित्ययोर्मध्ये
नित्यमिधिर्लान् । इति प्रथमनुशासने कृते स्वरादित्वाभावात् तृप्रत्ययान्तता न
भवति । ऋणुणाम् । ऋणुषी-ऋणुषी ऋणुषी-ऋणुषी ऋणुषु । ऋणारता नृणारता
पञ्जाराताश्चाप्रसिद्धाः । कौमारस्तृप्रत्ययात्तस्य ऋणुषीतो पृथग्रथमाहुः । अत्रसिद्धा
इति वृद्धग्रहारे नत्वभिधानादौ । तन एणिङ्गुरगिमास्ते इत्येनासृमालायां तथा
अनेशार्थमत्र्याम् ॥

ऋदृत्पमातरि स्याद्दृद्व्यामस्तु लतान्तरे ॥

वाय्वादिष्ये मर्हन्ने च विष्णावे च प्रकीर्तितौ ॥ २९ ॥

अत्र ऋणारस्य रागादौ । ऋम् (प्र० २ सू० ७) ऋ रौ रः ।

कन् । रा कभ्याम् कभि । हेक् हेरौ हेर इत्यादि । लार्णस्य मानर्णात्पितृशब्द-
 वप्रक्रिया । आ अलौ अल । अल्म् अलौ लन् । छ् आ छभ्याम् छभि । ले ल-
 भ्याम् लभ्य । उल् लभ्याम् लभ्य । उल् लो कणाम् । लि लौ लपु । हेअल्
 हेअलौ हेअल । इति लृशब्दरूपाणि । एकारान्तस्य तु उद्यश्चासी ए रविश्चेति
 विग्रहे कृते विभक्तिलोपे कृते उद्यदे इति समस्त नाम । उद्यदे उद्यदयौ उद्यदय ।
 हेउद्यदे हेउद्यदयौ हेउद्यदय । समानत्वाभावात् घिलोप । उद्यदयम् उद्यदयौ
 उद्यदय । उद्यदया उद्यदेभ्याम् उद्यदेभि । उद्यदय उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्य । उद्यदे
 उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्य । उद्यदे । डस्ये (प्र० ६ सू० ४३) त्यकारलोप । उद्य-
 दयो उद्यदयाम् । उद्यदयि उद्यदयो उद्यदेषु । ऐकारान्त पुंलिङ्ग सुरैशब्द ॥
 रैस्भि । ७२ । रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ निभक्तौ परत । सु-
 रा सुरायौ । स्वरादौ सर्वनायादेश । सुराय । सुरायम् सुरायौ सुराय । सुराय
 सुराभ्याम् सुराभि । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुराभ्याम् सुराभ्य ।
 सुराय सुरायौ सुरायाम् । सुरायि सुरायौ सुरासु । हेसुरा हेसुरायौ हेसुराय । एय
 रैशब्द । ओकारान्त पुंलिङ्गो गोशब्द । गो सि इति स्थिते ॥ ओरौ । ७३ ।
 ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु पुरुषे गौ । औ आव् (प्र० २ सू० १६)
 गागौ गाव ॥ आम्शसि । ७४ । ओकारस्यात्व भवति अग्नि शसि च परे ।
 गाम् । औ आर् (प्र० २ सू० १६) गावौ गा । गवा गोभ्याम् गोभि । गवे
 गोभ्याम् गोभ्य । डस्ये (प्र० ६ सू० ४३) त्यलोप । गो गोभ्याम् गोभ्य । गो
 गनौ गनाम् ॥ गोरामोऽन्ते छन्दसि । ७५ । ऋभृते वर्तमानस्य गोशब्द-
 स्पामो नुडागमो भवति । गोनाम् । गरि गवौ गोपु । हेगौ हेगावौ हेगाव । औ-
 कारान्त पुंलिङ्गो ग्लैशब्द । तस्य ह्रस्वादावविशेष । स्वरादौ आगदेश । ग्लौ
 ग्लावौ ग्लाव । हेग्लौ हेग्लावौ हेग्लाव । ग्लाम् । ग्लावौ ग्लाव । ग्लाव
 ग्लौभ्याम् ग्लौभि । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्य । ग्लाव ग्लौभ्याम् । ग्लौभ्य ।
 ग्लाव ग्लावौ ग्लानाम् । ग्लानिग्लावौ ग्लौपु इत्यादि ॥ इति स्वरान्तपुंलिङ्ग-
 प्रक्रिया ६

अथ स्वरान्ता खीलिङ्गा प्रदर्श्यन्ते । तत्र आबन्तो गङ्गाशब्द । गङ्गा सि
 इति स्थिते ॥ आप । १ । आबन्तात्परस्य सेलोपो भवति । गङ्गा ॥ औरी । २ ।
 आबन्तात्पर औरीनाम्पापद्यते । अइए (प्र० २ सू० ११) गङ्गे गङ्गा ॥ धि-
 रि । ३ । आबन्तात्परो धीरिर्मगति । हेगङ्गे हेगङ्गे हेगङ्गा । गङ्गाम् गङ्गे गङ्गा ॥
 टौसेरे । ४ । आबन्तस्य टौसो परमात्वे भवति । एअय् (प्र० २ सू० ९)
 गङ्गाय गङ्गाभ्याम् गङ्गाभि ॥ डिता यद् । ५ । आबन्तात्परेषा डेटसिडस्-
 डि इत्येतेषा डितौ वचनानां यडागमो भवति । टकार स्थाननियमार्थ । गङ्गायै
 गङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्य । गङ्गाया गङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्य । गङ्गाया गङ्गायो गङ्गाना
 म् । आम्डेर्निपद्य (प्र० ६ सू० ६३) गङ्गायाम् गङ्गायो गङ्गासु । एव अम्बा
 अम्बाअम्बाप्रभृतय । अम्बा अम्बे अम्बा शेष गङ्गावत् ॥ अम्बादीना धौ

न्हस्वः । ६ । अम्बादीनां धौ परे न्हस्वो भगति । हेअम्ब हेअम्बे हेअम्बाः । ययाम्बाशब्दो द्विस्वरो मात्र्यर्थः । एर ये द्विस्वरा मात्र्यास्तेषां धौ परे न्हस्वता स्यात् । हेअक्क हेअक्के हेअक्काः । हेअल्ल हेअल्ले हेअल्लाः । अम्बादीनामिति कोऽर्थः । अर्थ्याचक्रानां जननीयाचक्रानां द्विस्वराणां शब्दानां धौ परे न्हस्वो भगति ॥ डलकवत्तीनां न । ७ । डलकवत्तीनां अम्बादीनां धौ परे न्हस्वो न भगति । असयेगा डलका आह्लाः । असयेगा इति क्रिम् । हेअम्बाडे हेअम्बाले हेअम्बिके । एर अद्धामेघाशालामालाहेलादोलप्रभृतयः । सर्गादीनां तु द्वित्नु निशेषः ॥ आचतः स्त्रियाम् । ८ । अकारान्ताच्चाप्राः स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भगति । सर्गा सर्गं सर्गाः । सर्गाम् सर्गं सर्गाः । सर्ग्या सर्गाभ्याम् सर्गाभिः । सर्गाडे इति स्थिते ॥ यटोच्च । ९ । आवन्तारसर्गादेः परस्य यटः सुदागमो भगति पूर्णस्य चापोऽकारो भगति । सर्वस्य सर्गाभ्याम् सर्गाभ्यः । सर्वस्याः सर्गाभ्याम् सर्गाभ्यः । सर्वस्याः सर्गयोः । आम्हेर्निषश्च (प्र० ६ सू० ६३) सर्वस्याम् सर्गयोः सर्गासु । हेसर्गं हेसर्गं हेसर्गाः । एर निश्वादीनां सर्गाशब्दद्रुप होयम् । उभयशब्दस्य द्विरचनटावन्निषत्वादन्यत्र प्रयोगः कर्तव्यः । नदीशब्दद्रुप होयम् । द्वितीयातृतीयाशब्दयोस्तु द्वित्सु वा सर्गाशब्दद्रुप होयम् । प्रथमादयो गङ्गाशब्दवत् द्वीपत्रयीद्वितीयत्रितयीरतिषयीशब्दास्तु नदीवत् । सोमपा पूर्णवत् । जराशब्दस्य भेदः ॥ जरायाः स्वरादौ जरस्वा यत्कव्यः । १० । जर आप् इति स्थिते । दीर्घः । आपः । (प्र० ७ सू० १) इति सेलेंपः । जरा-जरसी-जरे जरसः-जराः । जरस-जराम् । जरसौ-जरे जरसु । जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे-जरायै जराभ्याम् जराभ्यः । जरस-जरायाः जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसौ-जरयोः जरसा-जराणाम् । जरसि जरायाम् जरसौ-जरयोः जरामु । हेजरे हेजरसौ-हेजरे हेजरस-हेजराः । तदन्त-निधिरत्रेप्यते । एरदेशनिष्ठतमनन्यद्भ्यतीति न्यायान् । केचिद्दृढाद्विनिमत आ-च्चेतीच्छन्ति । जरस-स्वरादौ निर्जरस्यापि भगति । निर्जरः निर्जरसी निर्जरी निर्जरसः निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरेम् निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः निर्जरान् निर्जरसेन-नि-जरसा-निर्जरेण निर्जराभ्याम् ॥ भिस्त एस् यत्कव्यः । ११ । निर्जरसै-निर्जरैः । निर्जरसे-निर्जराय निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरस-निर्जरसात्-निर्जरात् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरस-निर्जरस्य निर्जरसो-निर्जरयोः निर्जरसाम् निर्जराणाम् । निर्जरसि-निर्जरे निर्जरसो-निर्जरयोः निर्जरेषु । हेनिजर हेनिजरसौ-निर्जरी हेनिजरसः-हेनिजरराः । इकारान्त खोलिद्वौ बुद्धिशब्द । तस्य पञ्चमु हरिशब्दवत्प्रिया । बुद्धिः । औ यू (प्र० ६ सू० ३८) बुद्धौ बुद्धयः । हेबुद्धे हे-बुद्धी हेबुद्धयः । बुद्धिम् बुद्धौ बुद्धौ । पुस इति निशेषगणित्वात् शसः सकारस्य नरात्तदो न भगति । बुद्ध्या बुद्ध्याम् बुद्धीभिः ॥ इदुद्ध्याम् । १२ । त्रिषां वर्तमानाभ्यामिनारोहाराभ्यां परेषां द्वितीयावचनानां वा अटागमो भगति । इय रारे (प्र० २ सू० १) । एपेपे (प्र० २ सू० १२) बुद्धये (इति प्र० ६

सू० ४२) ए अय् (प्र० २ सू० ९) बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्या ।
 हस्य (प्र० ६ सू० ४३) बुद्धे बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्या -बुद्धे बुद्धयो
 बुद्धानाम् ॥ स्त्रियां ष्वोः । १३ । श्रियाम् इत्थ उश्च यू तयो इयान्तादुपगो
 न्ताच्च स्त्रिया वर्तमानात्परस्य डेरामादेशो भवति । बुद्ध्याम् । अट्टममाभागे अमोऽ
 प्यभागे । डेरौ डित् (प्र० ६ सू० ४४) बुद्धौ बुद्धयो बुद्धिषु । एष मातृभूति
 धृतिकान्तिरुचिपभृतय । एष धेनुरज्जुतनुप्रभृतयोऽप्युत्तरान्ता खालिद्वा एतै
 रेण सूत्रे सिद्धयन्तिधेनु धेनू धेनव । धेनुम् धेनू धेनू । खीलङ्गत्वान्नत्वभागे ।
 धेन्या धेनुभ्याम् धेनुभिः । धेन्यै-धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्या -धेनो धेनुभ्याम्
 धेनुभ्यः । धेन्या -धेनो धन्यो धेनूनाम् । धेन्याम्-धेनौ धेन्यो धेनुषु । हेधेनो हे-
 धेनू हेधेनय । ईषन्त खीलङ्गो नदीशब्द । हसेष सेलेष (प्र० ६ सू० ३६)
 नदी नद्यौ नद्यः । नदीम् नद्यौ नदी । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः ॥ डित्तामद् ।
 १४ । स्त्रिया वर्तमानादीकारान्तादुत्तरान्ताच्च परेषा डित्ता वचनानामागमो भव-
 ति । नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्या -नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्या नद्यो नदी-
 नाम् । नद्याम् नद्यो नदीषु ॥ धौ ह्रस्वः । १५ । इयुस्थाननर्जितयोरधात्यो-
 रीदृतो खीशब्दस्य च स्त्रिया यौ परे ह्रस्वो भवति । हेनदि हेनद्यौ हेनद्यः । ह्रस्व-
 मिधिसामर्थ्यात् गुणः । एष गौरीगौतमीमहोत्तरस्वतीब्रह्मणीकौमारीप्रभृतय । गौरी
 गौरीयौ गौर्यः । हेगौरि हेगौर्या हेगौर्यः । गौरीम् गौर्यौ गौरी इत्यादिगौतमी गौत-
 म्यौ गौतम्यः । हेगौतमि । सरस्वती सरस्वत्यौ सरस्वत्यः । हेसरस्वति । ब्रह्मणी
 ब्रह्मण्यौ ब्रह्माण्यः । हन्रह्मणि । कुमारा कुमारीयौ कुमार्यः । हेकुमारी । मधुमती
 मधुमतीयौ मधुमत्यः । हेमधुमति । इत्यादि ॥ क्रोष्टुः स्त्रिया लृट्शब्दः ।
 १६ । क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः । क्रोष्ट्रीम् शेष नदीपत् । हेक्रोष्ट्री हेक्रोष्ट्र्यौ
 हेक्रोष्ट्र्यः इत्यादि । ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीशब्दस्येवन्तत्वाभावात्सेल्लोपो
 नास्ति । लक्ष्मौ लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । लक्ष्मीम् लक्ष्म्यौ लक्ष्मीः । शप नदीपत् ।
 हेलक्ष्मी हेलक्ष्म्यौ हेलक्ष्म्यः । खीशब्दस्येवन्तत्वात्सेल्लोपोऽस्ति । खी ॥ खीशु-
 वौ । १७ । खीशब्दस्य भूशब्दस्य च इयुगौ भरत स्वरे परे । त्रियौ स्त्रियः ।
 हेस्त्रि हेस्त्रियौ हेस्त्रियः ॥ वाम्शस्ति । १८ । खीशब्दस्य अमि शसि च परे वा
 इयु भरति । स्त्रिय खीम् स्त्रियो स्त्रिय-स्त्री । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । स्त्रियै
 स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रिया स्त्रियो स्त्रीणाम् । स्त्रिया-
 म् स्त्रियो स्त्रीषु इत्यादि । ईकारान्तः श्रीशब्दः । श्रयन्ते जना यामिति श्री ।
 योर्वातोऽप्युगौ स्वरे (प्र० ६ सू० ६०) त्रियौ त्रियः । त्रियम् त्रियौ त्रियः ।
 त्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः ॥ चेषुवः । १९ । इयुन्तास्त्रिया वर्तमानात्परेषा डित्ता
 वचनाना वा अट्टममाभागे भवति । न तु खीशब्दस्य निकल्पेन । त्रिये त्रिये
 श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । त्रिया -त्रिय श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । त्रिया -त्रिय त्रियो त्रि-
 याम् । शपादीना वामो नुट् वक्तव्यः । श्रीणाम् । त्रियाम्-त्रियि त्रियो श्रीषु ।
 हेश्री हेस्त्रियो हेस्त्रियः । एष घाहीप्रभृतयोऽप्यनीवन्ता । घी धिया धियः । हेघी
 हेधियौ हेधियः । ही हियो हियः । हेही ॥

सर्वेभ्यः । सर्वास्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वायोः सर्वेभाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हेसर्प हेसर्वं हेसर्वाणि । अन्यादीनां पञ्चानां विशेषोऽस्ति । अन्य सि इति स्थिते ॥ भ्त्वन्यादेः । १८ । इतु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः शतुर्भगति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार एच्चारणार्थः । वाससाने । (प्र० ९ सू० ८) इति पक्षे दत्वमपि भगति । अन्यत्-अन्यद् अन्ये अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेष सर्ग-त् । अन्यतरत्-अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतराणि । इतरत्-इतरद् इतरे इतराणि । कतरत्-कतरद् कतरे कतराणि । कतमद्-कतमद् कतमे कतमानि । शेष सर्ग-वद्रूपम् । प्रथमादयः कुलत्रत् । प्रथम प्रथमे प्रथमानि । अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपा सि इति स्थिते ॥ नपुंसकस्य । ९ । नपुंसकस्य ह्रस्वो भगति सर्गसु विभक्तिषु परत् । अतोऽम् (प्र० ८ सू० १) सोमपम् सोमपे सोमपानि । हेसोमप शेष कुलत्रत् । इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ नपुंसकात्स्यमो-र्लुक् । १० । नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भगति । अस्थि ॥ नामिनः स्वरे । ११ । नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भगति विभक्तिस्वरे । परे अस्थिर्ना । अ-स्थानि । पुनरप्येवम् ॥ अच्चास्थनां शसादौ । १२ । अत् वेत्यव्ययम् । अस्थनाम् । शसादौ अस्थ्यादीनां नुमागमो भगति इकारस्य चाकारादेशो भगति शसादौ स्वरे परे । शस् आदिर्पस्य सः शसादि टादि । शसादारित्यतद्गुणसन्निधानो बहुव्रीहिः । यथा चित्रगुर्बहुधनः ॥ अल्लोपः स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ । १३ । नान्तस्यो-पधाया अकारस्य लोपो भगति शसादौ स्वरे परे सद्भिन्ने ईपि ईकारे च । मकार-पकारान्तस्योमादुत्तरस्य न भगति । अम्बयुक्ताच्छसादारित्यत्र तद्गुणसन्निधानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्ण इतिउत् । अतः शसोऽपि ग्रहणम् । अस्थना अस्थिभ्याम् अ-स्थिभिः । अस्थने । अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थनः आस्थो अस्थनाम् ॥ वेङ्गोः । १४ । वेत्यव्ययम् । इङ्गोः परपोर्ना अकारस्य लोपो भगति । अस्थिन्-अस्थनि अस्थ्योः अस्थिषुः ॥ वृण्णां नपुंस-के धां धागुणौघक्तव्यः । १५ । इध उध ऊध तेषां गृणाम् । उन् हि ॥

संयोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा

नान्तमथाप्यदन्तम् ॥ माध्यन्दिनिर्वाष्टि

शुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां चरिष्ठः ॥३१॥

इउण् ऋदृ इति पाणिनीयानामिरप्रत्याहारः । हेअस्थे-हेअस्थि हेअग्यनी हेअस्थानि । एउ दीर्घसंस्थिअक्षिप्रभृतयः । द्वाकारान्तो वारिदाच् । वारि वारिणी वारिणि । पुनरप्येवम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिण वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिण वारिणोः वारिणाम् । वारिणि वारिणोः वा-रिषु । हेवारि-हेवारि हेवारिणी हेवारिणि ॥ नपुंसकस्य । १६ । नपुंसकस्य ह्र-स्वो भगति वारिणी । नामिनः स्वरे (सू० ११) इति नुमागमः । वारिणि वारि-णिना वारिणीनि । पुनरप्येवम् ॥ टादायुक्तपुंस्के पुंयटा । १७ । उन्पुंस्का नाम्यन्त नपुंसकलिङ्गा टादौ वारि परे पुञ्ज भगति ॥

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ॥

नपुंसके तदेव स्यादुक्तपुंसकं तदुच्यते ॥ ३२ ॥

ग्रामण्या-ग्रामणिना ग्रामणेभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम्
ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्य-ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः
ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम्
ग्रामणिनि ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । हेग्रामणे-हेग्रामणि हेग्रामणिनी
हेग्रामणीनि ॥

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥

एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंसकं तदुच्यते ॥ ३३ ॥

पीलुर्वृक्षः फले पीलु पीलुने न तु पीलवे ॥

वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥ ३४ ॥

ह्रस्वादेशो संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ । १८ । ह्रद्गु गयो
यस्य तन् सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् । सुरिणा-सुराया । हेमुरे-हेसुरि हेमुरिणी
हेमुरीणि । उकारान्तो मधुशब्दः । मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् । स्वरादौ
नामिनः स्वरे (सू० ११) इत्यादि । कर्त्तरान्त्व कर्त्तृशब्दः । कर्त्त कर्त्तणी कर्त्त-
णि । पुनरप्येवम् । हेकर्त्त-हेकर्त्त हेकर्त्तणी हेकर्त्तणि । कर्त्रा-कर्त्रणा इत्यादि ।
शोभना धौर्यस्य तत् सुघु सुघुनी सुघूनि । हेसुघो-हेसुघु हेसुघुनी हेसुघूनि । सु-
घुना-सुघरा इत्यादि सर्गमुन्नेयम् ॥ इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ८ ॥

अथ हसान्ताः पुलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते । तत्र हकारान्तो अनडुहशब्दः । अनडुह
सि इति स्थिते ॥ पञ्चस्वनडुहः । १ । पञ्चस्वनडुह आमागमो भवति ॥ सा-
घनडुहः । २ । अनडुहशब्दस्य सौ परे तुमागमो भवति ॥ संयोगान्तस्य
लौपः । ३ । संयोगान्तस्य लौपो भवति रसे पदान्ते च । ह्रस्वः सेलौपः
(प्र० ६ सू० ३६) तुम्बधिसामर्थ्याद्व्याभासः । अनडुहान् अनडुहाही अनडुहाहः ।
अनडुहाहम् अनडुहाही अनडुहाह । अनडुहा ॥ वस्तां रसे । ४ । वस् वस्त ध्वस्
भ्रम् अनडुह इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्त भवति । अनडुद्गाम् अनडुद्गि ।
अनडुहे अनडुद्गाम् अनडुद्गयः । अनडुहः अनडुद्गाम् अनडुद्गयः । अन-
डुहः अनडुहोः अनडुहाम् । अनडुहि अनडुहोः । खसे चपा क्षसानाम् (प्र० ४
सू० १८) अनडुत्तु ॥ धावम् । ५ । अनडुहशब्दस्य धौ परे अमागमो भव-
ति । हेअनडुह् हेअनडुहाही हेअनडुहाह । गोदुहशब्दस्य भेदः ॥ दादेर्धः । ६ ।
दादेर्धातोर्हकारस्य घत्व भवति धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । गोदुह् सि
इति स्थिते ॥ आदिजवानां ज्ञभान्तस्य ज्ञभाः स्त्वोः । ७ । धातोर्ज्ञभा-
न्तस्यादौ वर्तमानानां जवानां ज्ञभा भवन्ति सकारे घ्यशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते
च ॥ धावस्ताने । ८ । असाने वर्तमानानां ज्ञसानां जवा भवन्ति चपा वा
॥ धिरामोऽवस्तानम् । ९ । वर्णानामभासोऽवस्तानसत्तः स्यात् । गोधुह्-गोधुग्
गोदुही गोदुहः । गोदुहम् गोदुही गोदुहः । गोदुहा । भकारादौ दादेर्धः (सू० ६)

इति घटे वृत्ते आदिजबानां (सू० ७) इत्यनेन दकारस्य घटारे वृत्ते ज्ञेये जवाः
 (प्र० २ सू० ३) गोधुग्भ्याम् गोधुग्भि । गोदुहे गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्य । गोदुह
 गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्य । गोदुह गोदुहो गोदुहाम् । गोदुहि गोदुहो । गोधुग् सुप्
 इति स्थिते । खसे चपा ज्ञसानाम् (प्र० ४ सू० १८) इति ककार । पश्चात्
 किलात्प स वृत्तस्य (प्र० ६ सू० २१) इति पत्वम् ॥ वयसयोगे क्ष ११० ।
 वयस्यकारसयोगे क्ष इत्यक्षर भवति । गोधुग्भ्य । हेगोधुग् हेगोधुग् हेगादुहो हेगो-
 दुह । मधुलिह्शब्दस्य भेद ॥ हो ङ ॥ ११ । हकारस्य ङत्व भवति धातोर्ज्ञेसे
 परे नाम्नश्च रसे पदात्ते च । वायसाने (सू० ८) मधुलिह् मधुलिह् मधुलिहो
 मधुलिह । मधुलिहम् मधुलिहो मधुलिह । मधुलिहा मधुलिह्भ्याम् मधुलिह्भि ।
 हो ङ (सू० ११) खसे चपा ज्ञसानाम् (सू० १८) मधुलिह् । हेमधुलिह्-हे
 मधुलिह् हेमधुलिहो हेमधुलिह इत्यादि । मित्रद्रुह्शब्दस्य भेद ॥ द्रुहार्दीनां
 घत्वढत्व वा । १२ । द्रुह मुह सुह छिह् इत्येतेषा हकारस्य घत्व-
 ङत्वे वा भवत धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदात्ते च । वायसाने (सू० ८)
 मित्रधुग् मित्रधुग् मित्रधुह् मित्रधुह् मित्रद्रुहो मित्रद्रुह । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहो मित्र-
 द्रुह । हेमित्रधुग् हेमित्रधुह् हेमित्रधुह्-हेमित्रधुह् । मित्रद्रुहा मित्रधुग्भ्याम्-मि-
 न्द्रुह्भ्याम् मित्रधुग्भि मित्रधुह्भि इत्यादि । तथा तत्त्वमुह्शब्द । तत्त्वे मु-
 ष्यताति तत्त्वमुह् तत्त्वमुह् तत्त्वमुह् तत्त्वमुह् तत्त्वमुहो तत्त्वमुह । तत्त्वमुहम्
 तत्त्वमुहो तत्त्वमुह । तत्त्वमुह् तत्त्वमुह् तत्त्वमुह् तत्त्वमुह् तत्त्वमुह् इत्यादि । भारवा-
 ह्शब्दस्य भेद । होङ (सू० ११) वायसाने (सू० ८) भारवाट भारवाह् भार-
 वाहो भारवाह् । भारवाहम् भारवाहो ॥ वाहो वा शसादौ स्वरे । १३ ॥
 वाह य औ शसादौ स्वरे । वाहो वाकारस्योकारादशो भवति शसादौ स्वरे परे
 भारीह । भारीहा भारवाह्भ्याम् भारवाह्भि । श्वेतवाहुकथशास् पुरोडाश
 अवयाजा ङस् रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् । १४ । डिष्वाट्टिलोप ।
 अत्वसो सौ (सू० ६३) श्वेतवा श्वेतवाहो श्वेतवाह । श्वेतवाहम् श्वेतवाहो
 श्वेतवाह । अत्र वाहो वा शसादौ स्वरे वेति केचित् । श्वेतौह । श्वेतौहा श्वे-
 वाहा श्वेतवाभ्याम् श्वेतवाभि । श्वेतौहि-श्वेतवाहे श्वेतवाभ्याम् श्वेतवाभ्य । श्वेत-
 तौह-श्वेतवाह श्वेतवाभ्याम् श्वेतवाभ्य । श्वेतौह-श्वेतवाह श्वेतौहो-श्वेतवाहो
 श्वेतौहा-श्वेतवाहम् । श्वेतौहि श्वेतवाहि श्वेतौहो-श्वेतवाहो श्वेतवाहो श्वेतवाहो श्वेतवाहो
 अत्र श्वेतवा पुरोडाश्वेते वृत्तदीर्घाः सन्नुद्धौ निपात्यन्त । चकारादुक्त्यशा इति
 केचित् । हे श्वेतवा वेति केचित् । हे श्वेतव हे श्वेतवाहो हे श्वेतवाह । श्वेतवाहन
 वहतीति श्वेतवा इति व्युत्पत्ति । उन्मथशा उन्मथशासौ उन्मथशास । उन्मथशा
 सम् उन्मथशासौ उन्मथशास । उन्मथशासा उन्मथशाभ्याम् उन्मथशाभि । उन्मथशा-
 से उन्मथशाभ्याम् उन्मथशाभ्य । उन्मथशा सु- उन्मथशास्सु । हे उन्मथशा-हे उन्मथ-
 शा हे उन्मथशासौ हे उन्मथशास इत्यादि । पुरोडा पुरोडाशो पुरोडाश । पुरोडाशम्
 पुरोडाशो पुरोडाश । पुरोडाशा पुरोडाभ्याम् पुरोडाभि । पुरोडाशो पुरोडाभ्याम्
 पुरोडाभ्य । पुरोडा सु-पुरोडास्सु । हेपुरोडा-हेपुरोडा हेपुरोडाशो हेपुरोडाश ।

अययाः अययाजौ अययाज । अययाजम् अययाजौ अययाजः । अययाजा अवयो-
भ्याम् अयोभिः । अययाजे अयोभ्याम् अयोभ्यः । अयय सु-अययस्तु । हे
अययाः-हेअययः हेअययाजौ हेअययाजः । तुरासाहशब्दस्य भेदः । हो ङः (सू०-
११) ॥ सहेः पः साढि । १५ । सहेः सफास्य पकारादेशो भवति साढि
सति । चाससाने (सू० ८) तुरासाह-तुरासाह् तुरासाहौ तुरासाह । तुरासाहम्
तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहा तुरासाह्भ्याम् तुरासाह्भिः । तुरासाहे तुरासाह्-
भ्याम् तुरासाह्भ्यः, इत्यादि । हेतुरासाह-हेतुरासाह् हेतुरासाहौ हेतुरासाहः । रेफा-
न्तश्चतुरशब्दो नियं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शौ च ॥ १६ । चतुरशब्दस्या-
मागमो भवति पञ्चसु पदेषु शौ च परे । चत्वारः चतुर्भिः चतुर्म्यं ॥ रः
संख्यायाः । १७ । रेफान्तसदयाया परस्यामो नुडागमो भवति । णत्वद्वित्वे ।
चतुर्णाम् ॥ रः स्तुपि । १८ । सप्तमीबहुवचने रोरं प्रसिर्जनीत्यौ नान्योरेकस्य ।
चतुर्षु । अत्र क्षापक यरूचतुर्ध्विद सूत्रम् । तदन्तर्निधित्वेप्येत । प्रियाश्चत्वारो
यस्य सः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रिय-
चतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः । गौणत्वे नुद् नेष्यते । प्रियचतुरा-
म् । माधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ॥ धावम् । १९ । चतुरशब्दस्य धौ परे
अमागमो भवति । हेप्रियचत्वा हेप्रियचत्वारौ हेप्रियचत्वारः । नकारान्तो राजन्-
शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) ॥ नास्त्रो नो
लोपशब्दौ । २० । नास्त्रः नः लोपश्च अघौ । नास्त्रो नकारस्यानागमजस्य लोपश्च
भवति रसे पदान्ते चाघौ । चकारात्कचिन्नास्त्रो नकारस्य लोपश्च न भवति । सुप्ता
हिनस्ति पापमिति सुहिन् । राजा राजानी राजानः । राजानम् राजानी । अल्लो-
पः स्वरे (प्र० ८ सू० १३) स्तोः शुभिश्चुः (प्र० ४ सू० ६) इति नकारस्य
प्रकारः ॥ जज्जोर्ज्ञः । २१ । जकारजकारसंयोगे ज्ञ इत्यक्षरं भवति । राज्ञः ।
राज्ञा राजभ्याम् । योगानामुभयतः सवन्धः । लोपश्च पुनर्न सतिः (प्र० २ सू०-
१८) । इति नियमात् । अज्ज्ञी (प्र० ६ सू० ११) त्यात् न । राजभिः । राज्ञो
राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम्
राज्ञि । वेङ्गोः (प्र० ८ सू० १४) राजनि राज्ञोः राजसु । अधा-
प्रिति विशेषणाद्वैराजन् हेराजानी हेराजानः । एव यन्त्रात्मन्सुधर्मन्प्रभृ-
तयः । यज्जा यज्जानी यज्जानः । यज्जानम् यज्जानी । अम्बयुक्तादिति वि-
शेषणादलोपो नास्ति । यज्जनः । यज्जना यज्जभ्याम् यज्जभिः । यज्जने यज्जभ्याम्
यज्जभ्यः । यज्जनः । इत्यादि । हेयज्जन् हेयज्जानी हेयज्जानः । आत्मा आत्मानौ
आत्मानः । आत्मानम् आत्मानौ आत्मनः । आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः
इत्यादि । हेआत्मन् हेआत्मानौ हेआत्मानः । सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्माणि । सुधर्म-
णम् सुधर्माणौ सुधर्मणः । सुधर्मणा सुधर्मभ्याम् सुधर्मभिः इत्यादि । हेसुधर्मन्
हेसुधर्माणौ हेसुधर्माणि । श्वन्ययन्त्रमघान्शब्दानां पञ्चसु राजन्शब्दप्रत्ययान्या ।
श्या श्यानौ श्यानः । श्यानम् श्यानी ॥ श्यादेः । २२ । श्यादेर्नकार उत्वं प्राप्नोति

इति घत्वे वृत्ते आदिजनानां (सू० ७) इत्यनेन दकारस्य घञ्कारे वृत्ते शब्दे जनाः
 (प्र० २ सू० ३) गोधुग्भ्याम् गोधुग्भि । गोदुहे गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्यः । गोदुह
 गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्यः । गोदुह गोदुहो गोदुहाम् । गोदुहि गोदुहो । गोधुग् सुप्
 इति स्थिते । खसे चपा ज्ञसानाम् (प्र० ४ सू० १८) इति ककार । पथात्
 किलात् स वृत्तस्य (प्र० ६ सू० ३१) इति पत्वम् ॥ कपसयोगे क्षः । १० ।
 ककारपकारसयोगे क्ष इत्यक्षर भजति । गोधुक्षु । हेगोधुर्-हेगोधुर् हेगोदुहो हेगो-
 दुह । मधुलिह्शब्दस्य भेद ॥ हो ङ । ११ । हकारस्य ङत्व भजति धातोर्हसि
 परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू० ८) मधुलिह् मधुलिह् मधुलिहो
 मधुलिह । मधुलिहम् मधुलिहो मधुलिह । मधुलिहो मधुलिह्भ्याम् मधुलिह्भि ।
 हो ङ (सू० ११) खसे चपा ज्ञसानाम् (सू० १८) मधुलिह् सु । हेमधुलिह्-हे
 मधुलिह् हेमधुलिहो हेमधुलिह इत्यादि । मित्रद्रुह्शब्दस्य भेद ॥ द्रुहादीनां
 घर्षढत्वे वा । १२ । द्रुह् मुह् सुह् सिह् इत्येतेषां हकारस्य घल्-
 ङत्वे वा भजत धातोर्हसि परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (सू० ८)
 मित्रद्रुग्-मित्रद्रुर् मित्रद्रुह् मित्रद्रुह् मित्रद्रुहो मित्रद्रुह । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहो मित्र-
 द्रुह । हेमित्रद्रुग् हेमित्रद्रुर्-हेमित्रद्रुह्-हेमित्रद्रुह् । मित्रद्रुहो मित्रद्रुग्भ्याम्-मि-
 त्रद्रुह्भ्याम् मित्रद्रुग्भि-मित्रद्रुह्भि इत्यादि । तथा तत्स्मृशब्दः । तत्स्मे सु-
 क्षर्ताति तत्स्वमुक्-तत्स्वमुग्-तत्स्वमुह् तत्स्मृह् तत्स्मृहो तत्स्वमुह । तत्स्वमुहम्
 तत्स्वमुहो तत्स्वमुह । हेतत्स्वमुक् हेतत्स्वमुग्-हेतत्स्वमुह्-हेतत्स्वमुह् इत्यादि । भार्या-
 ह्शब्दस्य भेद । हो ङ (सू० ११) वावसाने (सू० ८) भार्याह्-भार्याह् भार-
 याहो भार्याह । भार्याहम् भार्याहो ॥ वाहो वाँ शसादौ स्वरौ । १३ ॥
 वाह व औ शसादौ स्वरे । वाहो वाकारस्यौकारादशो भवति शसादौ स्वरे परे
 भारीह । भारीहो भार्याभ्याम् भार्याभि । श्वेतवाहुकथशास् पुरोडाश
 अवयवाजां ङस् रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् । १४ । डिवाट्टिलोप ।
 अत्यसौ सौ (सू० ६३) श्वेतवा श्वेतवाहो श्वेतवाह । श्वेतवाहम् श्वेतवाहो
 श्वेतवाह । अत्र वाहो वाँ शसादौ स्वरे वेति केचित् । श्वेतौह । श्वेतौहा श्वे-
 याहा श्वेतयोभ्याम् श्वेतयोभि । श्वेतौहि-श्वेतवाहि श्वेतवाभ्याम् श्वेतयोभ्यः । श्वेत-
 तौह-श्वेतवाह श्वेतयोभ्याम् श्वेतयोभ्यः । श्वेतौह-श्वेतवाह श्वेतौहो-श्वेतवाहो
 श्वेतौहा-श्वेतवाहाम् । श्वेतौहि-श्वेतवाहि श्वेतौहो-श्वेतवाहो श्वेतव सु-श्वेतवस्सु ।
 अस्या श्वेतवा पुरोडाश्वेते वृत्तदीर्घां सनुद्धौ निपात्यन्ते । चकारादुक्थशा इति
 केचित् । हे श्वेतवा वेति केचित् । हे श्वेतव हे श्वेतवाहो हे श्वेतवाह । श्वेतमानन
 वर्हतीति श्वेतवा इति व्युत्पत्ति । उक्थशा उक्थशासौ उक्थशास । उक्थशा
 सम् उक्थशासौ उक्थशास । उक्थशासा उक्थशाभ्याम् उक्थशाभि । उक्थशा-
 से उक्थशाभ्याम् उक्थशाभ्यः । उक्थशा सु- उक्थशास्सु । हे उक्थशा-हे उक्थ-
 शा हे उक्थशासौ हे उक्थशास इत्यादि । पुरोडा पुरोडाशौ पुरोडाश । पुरोडाशम्
 पुरोडाशौ पुरोडाश । पुरोडाशा पुरोडाभ्याम् पुरोडाभि । पुरोडाशो पुरोडाभ्याम्
 पुरोडाभ्यः । पुरोड सु-पुरोडस्सु । हेपुरोडा-हेपुरोडः हेपुरोडाशौ हेपुरोडाश ।

अवयाः अयाजौ अयाजम् । अयाजम् अयाजौ अयाजः । अयाजा अवयो-
भ्याम् अयोभिः । अयाजे अयोभ्याम् अयोभ्यः । अय सु-अयस्सु । हे
अया-हेअयः हेअयाजौ हेअयाजः । तुगासाह्शन्दस्य भेदः । हो ङः (सू०-
११) ॥ सहेः पः साढि । १५ । सहेः सजारस्य पकारादेशो भवति साढि
सति । वासने (सु० ८) तुरापाट्-तुरापाट् तुरासाहौ तुरासाह । तुरासाहम्
तुरासाहौ तुरासाह । तुरासाहा तुरापाट्भ्याम् तुरापाट्भिः । तुरासाहे तुरापाट्-
भ्याम् तुरापाट्भ्य इत्यादि । हेतुरापाट्-हेतुरापाट् हेतुरासाहौ हेतुरासाह । रेफा-
न्तश्चतुरशब्दो नियं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शौ च ॥ १६ । चतुरशब्दस्या-
मागमो भवति पञ्चमु परेषु शौ च परे । चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः ॥ २ः
संख्ययायाः । १७ । रेफान्तसरयायाः परस्यामो तुडागमो भवति । णत्वहिते ।
चतुर्णाम् ॥ २ः सुप्ति । १८ । सप्तमीबहुवचने रोरेव प्रसिर्जनीयो नान्यरेफस्य ।
चतुर्णु । अत्र शापक यकचतुर्विद सूत्रम् । तदन्तर्गिरिरेप्यते । प्रियाश्चत्वारो
यस्य सः प्रियचत्वारः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रिय-
चतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः । गौणत्वे नुट् नेप्यते । प्रियचतुरा-
म् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ॥ धावम् ॥ १९ । चतुरशब्दस्य घौ परे
अमागमो भवति । हेप्रियचत्वारः हेप्रियचत्वारौ हेप्रियचत्वारः । नकारान्तो राजन्-
शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) ॥ नाम्नो नो
लोपश्चाधौ । २० । नाम्नः नः लोपश्च अधौ । नाम्नो नकारस्यनागमजस्य लोपश्च
भवति रसे पदान्ते चाधौ । चकारात्कन्विग्राम्नो नकारस्य लोपश्च न भवति । सुहु ।
हितस्ति पापमिति सुहिन् । राजा राजानी राजानः । राजानम् राजानौ । अङ्गो-
पः स्वरे (प्र० ८ सू० १३) स्तोः शुभिश्चुः (प्र० ४ सू० ६) इति नकारस्य
वकारः ॥ जङ्गोर्ज्ञः । २१ । जङ्गजङ्गस्ययोगे जङ्ग इत्यक्षरं भवति । राज्ञः ।
राज्ञा राजभ्याम् । योगानामुभयतः सवन्धः । लोपश्च पुनर्न सतिः (प्र० २ सू०-
१८) । इति नियमात् । अङ्गी (प्र० ६ सू० ११) त्यात्य न । राजभिः । राज्ञे
राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राजभ्याम् राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम्
राज्ञि । वेङ्चोः (प्र० ८ सू० १४) राजनि राज्ञोः राजसु । अधा-
प्रिति विशेषणाद्वेराजन् हेराजानी हेराजानः । एव यन्वन्नात्मन्सुधर्मन्प्रभृ-
तयो यज्या यज्यानी यज्वानः । यज्वानम् यज्वानौ । अम्यपुक्तादिति रि-
शेषणादलोपो नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् यज्वभिः । यज्वने यज्वभ्याम्
यज्वभ्यः । यज्वनः । इत्यादि । हेयज्वन् हेयज्वानः । हेयज्वानः । आत्मा आत्मानौ
आत्मानम् । आत्मानम् आत्मानौ आत्मनः । आत्मना आत्मभ्याम् आत्मभिः
इत्यादि । हेआत्मन् हेआत्मानौ हेआत्मानः । सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्मणः । सुधर्म-
णम् सुधर्माणौ सुधर्मणः । सुधर्मणा सुधर्मभ्याम् सुधर्मभिः । इत्यादि । हेसुधर्मन्
हेसुधर्मणौ हेसुधर्मणः । श्वन्श्वन्मघन्श्वन्श्वानौ पञ्चमु राजन्श्वन्श्वान्या ।
श्वान्श्वानौ श्वानः । श्वानम् श्वानौ ॥ श्वादेः । २२ । श्वादेर्नकार उत्पद्यते प्राप्नोति

शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तद्धिते स्वरे न भवति । अत्र निया-
मक पाणिनीयसूत्रम् । श्वयुग्मघोनामतद्धिते । तेन माघान भवति । शुन ।
शुना श्वभ्याम् श्वभि । शुने श्वभ्याम् श्वभ्य । शुन श्वभ्याम् इत्यादि । हेश्वा-
न् हेश्वानौ हेश्वान । युगा युगानौ युगान । युगानम् युगानी । युगन्शब्दस्य वकार-
स्योत्पत्ते कृते । सप्तर्णे दीर्घ सह (प्र० २ सू० २०) यून यूना युग्भ्याम् युग-
भि । युने युग्भ्याम् युग्भ्य इत्यादि । हेयुगन् हेयुगानौ हेयुवान् । मघरा मघ-
वानौ मघवान् । मघगानम् मघगानी । मघगन्शब्दस्योत्पत्ते कृते । उभौ (प्र० २
सू० १३) मघोन । मघोना मघवभ्याम् मघवभि । मघोन । मघगभ्याम् मघगभ्य
इत्यादि । हेमघगन् हेमघगानी हेमघवान् ॥ मघधा बहुलम् ॥ २३ ॥ मघवन्शब्दस्य
वा त् इत्यन्तादेश स्यात् । ऋकारो रित्कार्यर्थ । बहुलग्रहणात्सर्वे विधयो व्यभि-
चरन्ति । त्रितो नुम् (सू० ६१) मघवान् । नश्चापदान्ते ज्ञप्ते (प्र० ४ स० २४)
मघगन्तौ मघवन्त । मघगन्तम् मघवन्तौ मघगतः । मघवता मघवद्भ्याम्
मघवद्भि । मघवते मघवद्भ्याम् मघवद्भ्य इत्यादि । हेमघगन् हेमघवतौ हेमघ-
वन्त । ॥ “स किल सयुग्मार्धं सहापता मघवत प्रतिपद्य महारथ ” इति प्र-
योगदर्शनात् ॥ अर्चणस्त्रसाधनञ् । २४ । नञ्पूर्वस्यार्चणस्त इत्यन्तादेश
रपादसौ रिभक्तौ परत । अर्चा अर्चन्तौ अर्चन्त । अर्चन्तम् अर्चन्तौ अर्चत ।
अर्चता अर्चद्भ्याम् अर्चद्भि अर्चते अर्चद्भ्याम् अर्चद्भ्य इत्यादि । हेअर्चन् हेअर्च-
न्तौ हेअर्चन्त । नञ्पूर्वस्येति किम् । नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) अनर्वा
अनर्वाणौ अनर्वाण । अनर्वाणम् अनर्वाणौ अनर्चण । अनर्चणा अनर्चभ्याम् अ-
नर्चभि अनर्चसु इत्यादि । पथिन्शब्दस्य भेद ॥ इतोत्पत्त्यसु । २५ । इत
अत् पथसु । पथसु स्यादिषु पथ्यादीनामिफारस्याकारो भवति ॥ थो नुद् ।
२६ । पथ्यादीना थकारस्य नुडागमो भवति पथसु परेषु । पन् थन् सि इति
स्थिते ॥ आ सौ । २७ । आ सौ । पथ्यादीना टेरत्त भवति सौ परे । पथा
पथानी पथान् । पथानम् पथानी ॥ पथा टे. । २८ । पथ्यादीनां टेलापो
भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । पथ । पथा पथिभ्याम् पथिभि ।
पथे पथिभ्याम् पथिभ्य । पथ पथिभ्याम् पथिभ्य । पथ पथो पथाम् । पथि
पथा पथिषु । हेपथ्या हेपथ्यानी हेपथ्यान । एष मयिन् ऋमुक्षिन् प्रभृतय ।
मन्या मन्यानी मन्यान । ऋमुक्षा ऋमुक्षानी ऋमुक्षाण इत्यादि । दण्डिन्श-
ब्दस्य भेद ॥ इना शौ सौ । २९ । इन् हन् पून् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ
चाधी परे उपधाया दीघा भवति । दण्डी दण्डिनी दण्डिन । दण्डिनम् दण्डिनी
दण्डिन । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभि । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्य । द-
ण्डिषु इत्यादि । हेदण्डिन् हेदण्डिनी हेदण्डिन । ब्रह्महा ब्रह्महर्णा ब्रह्महण । ब्रह्म-
हणम् ब्रह्महणी । अहोष स्वरे (प्र० ८ सू० १३) हनो ह्ये । ३० । हन घृ
ने । हन्तेर्धातोर्हकारस्य घत्व भवति अव्ययधाने नकारे परे व्ययधाने जिति गिति
च परे ॥ घसंयोगो णत्वनिषेधार्थ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्य । ३१ । हन्तेरकारपूर्व-

स्येन नस्य णत्वस्यात्रान्यस्य । नङ्गम् । नङ्गान्ना नङ्गहभ्याम् नङ्गहभि । नङ्गान्ने नङ्गह-
भ्याम् नङ्गहभ्य । नङ्गान्न नङ्गहभ्याम् नङ्गहभ्य । नङ्गान्न नङ्गान्नो नङ्गान्नाम् । नङ्गान्नि-
नङ्गहभि नङ्गान्नो नङ्गहभु । हेनङ्गाहन् हेनङ्गाहणौ हेनङ्गाहण । पूषा पूषणौ पूषण । पूष-
णम् पूषणौ पूषण । पूषणा पूषभ्याम् पूषभि । पूष्यो पूषभ्याम् पूषभ्य । पूषण पूषभ्याम् पू-
षभ्य । पूष्य पूष्यो पूष्यम् । पूष्यि-पूष्यि । डौ टिलोपो वेति केचित् । पू-
षि पूष्यो पूषमु । हेपुषन् हेपुषणौ हेपुषण । अर्यमा अर्यमणौ अर्यमण । अर्य-
णम् अर्यमणौ अर्यम्य । अर्यम्णा अर्यमभ्याम् अर्यमभि इत्यादि । हेअर्यमन् हेअ-
र्यमणौ हेअर्यमण । सस्याशब्दा षञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपा । प-
ञ्चत् जस् इति स्थिते ॥ जञ्शसोर्लुक् । ३२ । पकारनकारान्तसस्याया परयो-
जसशसोर्लुग्भरति ॥ लुकि न तन्निमित्तम् । ३३ । लुकि सति तन्निमित्त
कपि न स्यात् । तेन नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) इति दार्ढ्यं न । पञ्च पञ्च
पञ्चभि पञ्चभ्य पञ्चभ्य ॥ ण्य । ३४ । पकारनकारान्तसस्याया परस्यामो
नुङागमो भवति । नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) नाम्नो नो लोपशर्था (सू०
२०) पञ्चानाम् पञ्चसु । एन सप्तन्नन्दशन्प्रभृतय । अष्टन्शब्दस्य भेद ॥
अष्टनो डौ वा । ३५ । अष्टन्शब्दात्परयोर्जसशसोर्लुक् भवति । द्विनाट्टि-
लोप । अष्टौ अष्टाष्टौ अष्ट ॥ वास्तु । ३६ । वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु
परासु विभक्तिषु वादेरात्य भवति । अष्टभि-अष्टाभि । अष्टभ्य-अष्टाभ्य ।
अष्टभ्य-अष्टाभ्य । अष्टानाम् । अष्टसु अष्टास । गीगरेऽपि आत्य जरशसो-
र्लुक् वेत्येके । प्रियाष्टा प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टौ प्रियाष्टान-प्रियाष्टन प्रियाष्टौ
प्रियाष्टा । प्रियाष्टान प्रियाष्टम् प्रियाष्टानौ प्रियाष्टौ प्रियाष्टन प्रियाष्टौ प्रियाष्टान्
प्रियाष्टा । प्रियाष्टन् प्रियाष्टा प्रियाष्टभ्यां प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टाभि प्रियाष्टभि ।
प्रियाष्टने प्रियाष्ट प्रियाष्टभ्यां-प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टभ्य प्रियाष्टभ्य । प्रियाष्टन प्रिया-
ष्टा प्रियाष्टभ्यां प्रियाष्टभ्याम् प्रियाष्टभ्य प्रियाष्टभ्य । प्रियाष्टन प्रियाष्टा प्रिया-
ष्टौ प्रियाष्टौ प्रियाष्टा-प्रियाष्टम् । प्रियाष्टि प्रियाष्टनि प्रियाष्टे प्रियाष्टनो प्रियाष्टौ प्रि-
याष्टासु प्रियाष्टसु । हेप्रियाष्टन् हेप्रियाष्टा हेप्रियाष्टानौ-हेप्रियाष्टौ हेप्रियाष्टान-
हेप्रियाष्टौ-हेप्रियाष्टा ॥

जसि त्रीण्येव रूपाणि शसि चत्वारि च पुन ॥

ढाद्यपि त्रीणि रूपाणि शोपे द्वे द्वे प्रियाष्टन. ॥ ३५ ॥

मकारान्त इदमशब्द ॥ इदमोऽयि पुंसि । ३७ । इदम् अयम्पुंसि ।

इदमशब्दस्य पुंसि द्विषे अप्रमादेहो भवति सिद्धादित्यस्य । अयम् । द्विष्यन्तरी
त्यदादेहे (प्र० ६ म० ५५) रिति सर्गाकार । इद औ इति स्थिते ॥ दस्य

म । ३८ । दस्य म । त्यदादीनां दस्यस्य भत्त भवति स्वादी परे । औ औ-

औ (प्र० २ सू० १४) इमौ । सर्गादिताजसी (प्र० ६ सू० २५) इमे । इ-

मम् इमौ इमान् ॥ अन टौसो । ३९ । अन टौसा । इदमोऽनादशो भवति
टौसो परयो वृत्तस्य । टेन (प्र० ६ सू० १०) अनेन ॥ रुभ्य ॥ ४० ॥ रुभि अ ।

इदम् सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति कृत्स्नस्य । त्यदादिना-
 दत्वसिद्धौ पुनरत्यभिधानं सर्वादेशार्थम् । तदाह । कृत्स्नस्येति । अङ्गी (प्र० ६ सू०
 ११) त्यात्यम् । आभ्याम् ॥ भिस्भिस् । ४१ । इदमदसोर्भिसु भिसेन भवति ।
 तेन भकारस्य अत्वं न । एस्मि बहुत्वे (प्र० ६ सू० १५) । एभिः । इदम् डे
 इति स्थिते । त्यदादेष्टेर स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) सर्गादे स्मट् (प्र० ६ सू०
 २८) स्म्य (सू० ३९) अस्मै आभ्याम् एभ्यः । ढसिरत् (प्र० ६ सू० १६)
 अत् (प्र० ६ सू० २९) अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । ढस्य (प्र० ६ सू०
 १७) अस्य । अन टौसो (सू० ३९) ओसि (प्र० ६ सू० १८) एअय् (प्र०
 २ सू० ९) अनयो । सुडाम (प्र० ६ सू० ३० ।) स्म्य (३९ ।) एस्मि बहुत्वे
 (१५) क्लिलात् (प्र० ६ सू० २१) एगम् । डि स्मिन् (प्र० ६ सू० ३१)
 अस्मिन् अनयो एषु । त्यदादीनां संबोधनाभावः ॥ इदमोऽप्यन्वादेशो द्वि-
 तीयादौ स्वेनादेशो वक्तव्यः । ४२ । उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वादेशः । एनम् एनौ
 एनाम् । एनेन एनयो एनयो । प्रशाम्प्रशब्दस्य भेदः । भो नो धातोः । ४३ ।
 धातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । प्रशान् प्रशामौ प्रशाम । हे-
 प्रशान् हेप्रशामौ हेप्रशाम । प्रशामम् प्रशामौ प्रशाम । प्रशामा प्रशाम्भ्याम् प्रशा-
 मि इत्यादि । किशब्दस्य भेदः । किशब्दस्य त्यदादेष्टेर स्यादाविति सर्वनाकारे
 कृते सर्वशब्दवद् रूप इयम् । क कौ के । कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कै ।
 कस्मै काभ्याम् कैभ्य इत्यादि । धकारान्तस्तत्तन्बुधशब्द तस्य रसे पदान्ते च आ-
 दिजयानां क्षभात्तस्य क्षभा स्त्वे (सू० ७) वावसाने (सू० ८) तत्वमुद् त-
 त्वमुद् तत्वबुधौ तत्वबुध । तत्वबुधम् तत्वबुधौ तत्वबुध । तत्वबुधा तत्वमुद्भ्या-
 म् तत्वमुद्भिः । इत्यादि । हे तत्वमुद् हेतत्वमुद् हेतत्वबुधौ हेतत्वबुध । जका-
 रात् सम्राज्शब्दः ॥ छशपराजादेः प. । ४४ । छकारात्तस्य शकारात्तस्य
 षकारात्तस्य राज्यजन्तृजन्तृप्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्ज्ञे परे नाम्नश्च रसे
 पदात्ते च । पस्य पत्न ड वनिवेवार्थम् । तेन आख्याते इष्टीत्यादी न भवति ॥
 यो ड । ४५ । प ड । षकारस्य डत्व भवति धातोर्ज्ञे परे नाम्नश्च रम प-
 दात्ते च । वावसाने (सू० ८) ॥ मौराजि सम छौ । ४६ । किञ्च ते रा-
 जतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । तेनानुस्वाराभावः । सम्राट्-सम्राट् सम्राजौ
 सम्राज । सम्राजम् सम्र जी सम्राज । सम्राजा सम्राड्भ्याम् सम्राड्भिः इत्या-
 दि । सम्राट्स । हसम्राट् हसम्राट् हसम्राजौ हसम्राज । एव वराजादयः ॥
 युजेरस्तमासे । ४७ । युजे सुटि नुम् स्यादसमासे ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः ।
 ४८ । किन्प्रत्ययस्य धातो क्तवर्गोऽन्वादेशः स्यादसमासे जलि पदात्ते च । प्रत्यय-
 शब्देन प्रत्ययात्तस्य ग्रहणम् । युद् । अनुस्वारपरसङ्गो । युञौ युञ् । युञ्म्
 युञौ युज । युजा युभ्याम् युग्मि । युजे युभ्याम् युग्म्य । चो कु (सू० ५३)
 खसे चपा (प्र० ४ सू० १८) क्लिलात् (प्र० ६ सू० २१) कपसयोगे क्ष
 (सू० १०) युञ् । हेयुद् हेयुञौ हेयुञ् इत्यादि । असमासे निम् । अश्वपुद्-

अश्वयुग् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजम् अश्वयुजौ अश्वयुजः । अश्वयुजा अश्व-
युग्याम् अश्वयुग्भिः इत्यादि । समाध्यर्थस्य युजेर्न नुम् । युग् समाधिमानित्यर्थः ।
दकारान्तो दिपाद्शब्दः । दिपाद्-दिपात् दिपादौ दिपादः । दिपादम् दिपादौ ॥ पाद्-
पत् । ४९ । पाद्शब्दस्य पदादेशः स्याच्छसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे
च । दिपदः । दिपदा दिपाद्भ्याम् दिपाद्भिः । दिपदे दिपाद्भ्याम् दिपाद्भ्यः इ-
त्यादि । हेदिपात्-हेदिपाद् हेदिपादौ हेदिपादः । दकारान्तास्त्यद् तद्व्यङ्ग्यत्तद्श-
ब्दाः । त्यद् सि इति स्थिते ॥ स्तः । ५० । स् तः । त्यदादेस्तकारस्य सार्धं
भवति सौ परे । स्यः त्वौ त्वे । त्वम् त्वौ त्वान् । त्वेन त्वाम्याम् त्वैः । त्वस्मै त्वा-
भ्याम् त्वेभ्यः । त्वस्मात् त्वाम्याम् त्वेभ्यः । त्वस्य त्वयोः त्वेगम् । त्वस्मिन् त्व-
योः त्वेयु । सः सौ ते । तम् तौ तान् । तेन त्वाम्याम् तैः । तस्मै इत्यादि । यः
यौ ये । यम् यौ यान् । येन त्वाम्याम् यैः । यस्मै इत्यादि । ५१ । एतः एतौ एते ॥ ए-
तदौऽन्वादेशो द्वितीयादौऽस्वेनो वा घक्तव्यः । ५१ । उक्तस्य पुनर्भाष-
णमन्वादेशः । एतम्-एनम् एतौ-एनौ एतान्-एनान् । एतेन-एनेन एताभ्याम् एतैः ।
एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्य एतयोः-एनयोः
एतेषाम् । एतस्मिन् एतयोः-एनयोः एतेषु । एतेन व्याकरणमधीतमेन छन्दोऽभ्याप-
य । छकारान्तस्तत्त्वप्राच्छब्दः । छशपराजादेः यः (सू० ४३) वारसाने (सू०
८) तत्त्वप्राट्-तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राडौ तत्त्वप्राडः । तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राडौ तत्त्वप्राडः ।
तत्त्वप्राडा । छशपराजादेः यः (सू० ४३) यो ङः । (सू० ४४) तत्त्वप्राड्भ्या-
म् तत्त्वप्राड्भिः । तत्त्वप्राडे तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्वप्राडः तत्त्वप्राड्-
भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्वप्राडः तत्त्वप्राड्योः तत्त्वप्राड्यम् । तत्त्वप्राडि तत्त्वप्राड्योः
तत्त्वप्राड्यम् । दकारान्तोऽग्निमप्यशब्दः । वारसाने (सू० ८) अग्निमत्-अग्निमद्
अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथम् अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमद्भ्याम्
अग्निमद्भिः । इत्यादि । हेअग्निमत्-हेअग्निमद् हेअग्निमथौ हेअग्निमथः । दकारान्तः
प्रत्यच्शब्दः ॥ अश्वेः पञ्चसु तुमागमो घक्तव्यः । ५२ । ॥ चोः कुः ।
५३ । अर्गस्य कर्गदेशो भवति घातोर्गसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । स्तोः
श्रुभिः श्रुः । (प्र० ४ मू० ६) सयोगान्तस्य लोपः (सू० ३) प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ
प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ अश्वेर्दीर्घश्च । ५४ । अश्वेत्कारस्य लोपो भवति
पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । प्रतोचः । निमित्तामा-
वे नैमित्तिरस्याप्यभावाः । प्रतीचा प्रत्यग्याम् प्रत्याग्भिः । प्रतीचे प्रत्यग्याम् प्र-
त्यग्यः । प्रत्यङ् । हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चः ॥ मात्रेः पूजायाम् । ५५ ।
पूजार्थस्याश्वतेरुपघामृतस्य नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । किम्प्र-
त्ययस्य कुः (सू० ४७) सयोगान्तस्यलोपः (सू० २) प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्र-
त्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ नलोपामादकारस्यालोपः । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्र-
त्यङ्भिः इत्यादि ॥ इणोः कुक् टुक् शरि वा । २६ । दकारणकारयोः
कुक् टुक्तागमी वा स्तः शारे परे । प्रत्यङ्-प्रत्यङ्पु । एवं तिर्यच्शब्दः । तिर्यङ्

तिर्यञ्चौ तिर्यञ्च । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥ तिरश्चादयः । ५७ । तिरश्चादय शब्दा
निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तिरश्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्या-
म् तिर्यग्भि । तिर्यक्षु । हेतिर्यङ् हेतिर्यञ्चौ हेतिर्यञ्च । विश्वदेवयोश्चेद्वरश्च-
ञ्चतौ वप्रत्यये । ५८ । अनयो सर्नामश्च टेद्वचदेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽथतौ
परे । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदसष्टेद्वचदेशः ॥ अदसोऽस्तेर्दादु दो मः ।
५९ । अदसोऽसान्तस्य दातरस्य उदूतौ स्तो दस्य च म स्यात् । अदमुयङ् अ-
मुयङ् अमुमुयङ् अदयङ् ॥

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ॥

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नोभयोः ॥ ३६ ॥

विष्यद्देव्यङ् । उदङ् उदञ्चौ उदञ्च । उदञ्चम् उदञ्चौ ॥ उद ईत् ।
६० । छन्दोऽन्तस्य लुप्तनकारस्यान्तेरकारस्येकारदेशो भवति शसादौ स्वरेपरे
तद्धिते ईपि ईकारे च । उदोच । उदीचा उदग्भ्याम् उदग्भि । उदक्षु हेउदङ् हेउ-
दञ्चौ हेउदञ्च । एव सम्यच्ञञ्च । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्च । सम्यञ्चम् सम्मञ्चौ
समीच । समीचा इत्यादि । तकारान्तो मरच्छब्दः । वावसाने (सू० ८) मरुत् मरुद्
मरुतौ मरुत् । मरुतम् मरुतौ मरुत् । मरुता मरुद्भ्याम् मरुद्भि इत्यादि । हेमरुत्
हेमरुद् हेमरुतौ हेमरुत् । एवमग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचि-
तौ अग्निचित । हेअग्निचित् हेअग्निचिद् हेअग्निचितौ हेअग्निचित । तकारान्त
उकारानुबन्धो महच्छब्दः ॥ त्रितो नुम् । ६१ । उश्च ऋश्च ष ष इत् यस्य स
मिद् तस्य त्रित नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति
पुंसि पञ्चसु परेषु ॥ न्सम्महत्तोऽर्धा दीर्घः शौ च । ५३ । नृच सूच अपृच
महाश्च एतेषा समाहारः न्सम्महत् तस्य न्सम्महत् । अर्धा दीर्घः शौ चेत्यव्ययम् ।
न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु धिर्नजितेषु शौ च
परे । सयोगान्तस्य लोपः (सू० ३) महान् । नश्चापदान्ते श्लेसे (प्र० ४ सू० २४)
महान्तौ महान्त । महान्तम् महान्तौ महत् । महता महद्भ्याम् महद्भि । मह-
ते महद्भ्याम् महद्भ्य इत्यादि । हेमहन् हेमहान्तौ हेमहान्त । न्सन्तस्येयागमजन-
कारयुक्तसा तस्य ज्ञेयम् । तेन कस्साब्दस्य क्विब-तस्य न दीर्घः । सयोगान्तस्य
लोपः (सू० ३) कन् कसौ कस । कसम् कसौ कस । कसा कन्भ्याम् क-
न्भि । कन्सु । हेकन् । शोभना आपो यस्मिन्नसौ स्वाप्-स्वाप् स्वापी स्वाप ।
स्वापि राडागानि । उकारानुबन्धो मरच्छब्दः ॥ अत्त्वसोः सौ । ६३ । अत्त्व-
सौ सौ इति धातेनेप्यते । अत्त्वतस्यामन्तस्य च दीर्घा भवति धिर्नजिते सौ
परे । भजान् भजतौ भजन्त । भजन्तम् भजन्तौ भजत् । भजता भजद्भ्याम् भ-
वद्भि । भवते भजद्भ्याम् भजद्भ्य । भजत् भजद्भ्याम् भजद्भ्य । भजत् भज-
तो भवताम् । भजति भजतो भजत्सु । हेमवन् हेमवन्तौ हेमवत् । असन्तस्ये-
त्यनुप्रत्ययान्तस्येति विरक्षितम् । तेन पिण्ड प्रसतीति पिण्डम् । पिण्डप्रसौ पि-

ण्डप्रस पिण्डप्रसम् पिण्डप्रसौ पिण्डप्रस इत्यादि । ऋकारानुबन्धस्य नुमागम
एव । अतन्तत्वाभावात् दीर्घ । त्रितो नुम् (सू० ६१) सयोगान्तस्य लोप
(सू० ३) भन् भन्तौ भन्त । भन्तम् भन्तौ भन्त । भन्ता
भन्द्वाभ् भन्द्वा । भन्तु इत्यादि । हेभन् हेभन्तौ हेभन्त । एव
पचत्तशब्द । पचन् पचन्तौ पचन्त । पचन्तम् पचन्तौ पचत । पचत्तु
इत्यादि । हेपचन् हेपचन्तौ हेपचन्त ॥ द्विरुक्तानां जक्षादीना च श-
तुर्नुम्प्रतिषेधः । पुँल्लिङ्गे नित्य चक्षव्यो नपुसके वा शौ च
। ६४ । दधत् दधद् दधती दधत । दधतम् दधती दधत । दधता दध-
द्वाभ् दधाद्वा इत्यादि । नपुसके दधत् दधद् दधती दधति दधन्ति । जक्ष
जाय द्रिदा शास् दीधी वेगी चकास् एते जक्षादय । शकारान्तोनिशब्द ।
छशपराजादे (सू० ४३) इति पठम् । षो ड (सू० ४४) इति डत्तम् ।
वागसान (सू० ८) निट् निट् निशी निश । विशम् निशी निश । निशा निड्भ्याम्
निड्भि । निट्सु इत्यादि । हेनिट् हेनिड् हेनिशी हेनिश । पकारान्त वृषशब्दो नित्य
वहुवचनात्तलिपु सरूप । वप् जस् इति स्थिते । जसुशसर्लुङ् (सू० ३२) षो-
ड (सू० ४५) वागसाने (सू० ८) षट्-षट्पड्भि षड्भ्य षड्भ्य । ण
(सू० ३४) इति नुट् । षो ड (४५) षट् नाम् इति स्थिते ॥ ६५ ।
ड् ण । सट्पासबन्धनो डकारस्य णत्व भगति नामि परे । घुभि घु (प्र० ४
सू० ८) षण्णाम् । कचिदपदात्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया । वप् सु इति स्थिते ।
षो ड (४५) रसे चपा (प्र० ४ सू० १८) इति टकारे कृते । पट्सु इत्यत्र
घुभि घु (८) इति सकारस्य पत्वे प्राप्ते पदात्तताश्रयणीया । टोरत्पा (प्र०
४ सू० १२) दिति घुत्तनिषेधः ॥ दोषाम् । ६६ । दोषसजुष्पाशिपूहनिष्प-
भृतीना पकारस्य रेफो भगते रसे पदान्ते च । दो दोषौ दोष । दोषम् दोषौ ।
शसादान्नतता वा वक्तव्या । दोष-दोष्ण । दोषा-दोष्णा दोर्भ्यां दोषभ्याम् दो-
भि-दोषभि । दोषे दोष्णे दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्य-दोषभ्य । दोष-दोष्ण । दो-
र्भ्यां दोषभ्याम् दोर्भ्य दोषभ्य । दोष-दाष्ण दोषो दोष्णो दोषा-दाष्णाम् ।
वेङ्गो (प्र० ८ सू० १४) दोष्णि दोष्णि दोषि दोषो-दोष्णो दोप् सु इति
स्थिते दोषाम् (६६) इति त्रिसर्ग । शपसे वा (प्र० ५ सू०) इति सत्वे कृते
क्विप्तात् (प्र० ६ सू० २१) इति पठम् । नुम्विसर्जनीयशस्यव्यगधानेऽपि
त्रिपलादिति सस्य पठ्य ग्राह्यम् । कृताकृतप्रसगी यो निधि स नित्य । दोष्पु-
दो पु-दोषसु । हेदो हेदोषौ हेदोष । सप्तमीबहुवचने कृत्रिमत्वादिसर्ग । एव स-
जुषशब्द ॥ सजुषाशिपो रसे पदान्ते च दोषौ चक्षव्य । ६७ ॥
प्यानिहसे (प्र० १० सू० ७) इति सिद्धे इदं न वक्तव्यम् । अधना तस्यैवेद
सूत्रम् दोषाम् (६६) सजू सजुषौ सजुष । सजुषम् सजुषौ सजुष । सजुषा
सजुर्भ्याम् सजुर्भि । सजुप्सु-सजू पु इत्यादि । हेसजू हेसजुषौ हेसजुष । सक्ता-
रात् पुसुशब्द । पुस् सि इति स्थिते ॥ पुसोऽमुद् । ६८ । पुसुशब्दस्य अ-

सुडादेशो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु । ढकारोऽन्त्यादेशार्थः । ढकारो नुभिधानार्थः ॥

रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वा ऽऽरोहति तच्छिरः ॥

पुरः स्थित यदा परयेदधः सक्रमते स्वरम् ॥ ३७ ॥

अनुस्वारो नमस्यैव यावत्तद्देशयोगतः ॥

मूर्ध्नि सङ्ग लभेत्तावन्नेक्षते पुरतः स्वरम् ॥ ३८ ॥

मः स्वरे । ६९ । अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । पुम्सु सि इति स्थिते । प्रितो नुम् (सू० ६१) मसम्महत (सू० ६२) इति वार्ध । सयोगान्तस्य लोप (सू० ३) ह्रस्व सेल्लोप (प्र० ६ सू० ३६) पुमान् पुमांसौ पुमांस । पुमांसम् पुमांसौ पुस । पुसा । पुंस पुसो । पुस् सु इति स्थितः ॥ असभवे पुसः कश्चसौ । ७० । असभव इति योऽर्थः । वेदान्तकवेद्यस्य परमात्मनो षट्त्वासभय वाच्ये सति पुम्शब्दस्य कगागमो भवति सुपि परे । ककार कित्कार्यार्थः अकार उच्चारणार्थः ॥ स्कोराद्योश्च । ७१ । सयागाद्यो सकारककारयालापो भवति धातोर्गते परे नात्रश्च रस पदान्ते च । क्विलात् (प्र० ६ सू० २१) इति सस्य पत्वम् । कषसयोगे ॥ (सू० १०) प्लु । ननु पुह्यत्वन्न मकार एव सयोगादर्न सकारस्ताहं कथं लोपः । प्लु अत्र स्कोराद्योश्चेत्यनेन सयोगाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्यैव लोपो भवन्न तु सकारस्य । आदत्वाभावात् । सयोग्यस्तु पुस् इत्यत्र शिगसि मकार एव । तस्मादादित्य द्वावधम् । मुख्यत्वमापेक्षितं च । अत्र सस्यादित्वमापेक्षिकम् । पुस् क इत्यत्र ककारापेक्षया सकार आदि सकारापेक्षया मकार आदिरिति सकारस्यैव लोपः । हेपुमन् हेपुमासौ हेपुमास । एव विद्वन्शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ विडोस । विद्वासम् विद्वासौ ॥ वस्तोर्ध उः । ७२ । वसो सवन्धी वकार उत्त्व प्राप्नाति शसादीं स्वरे परे तद्धिते ईप ईकारे च । विदुष । विदुषा । वसां रसे (सू० ४) इति दत्वम् । विद्वद्भवां विद्वद्भि । विदुषे विद्वद्भवां विद्वद्भ्य । विद्वत्सु । हेविद्वन् इत्यादि । तद्धिते वैदुष्यम् । एव तीस्थान् सप्रभृतयः । तीस्थान् तस्थिगांसौ तस्थिगांस । तस्थिगांसम् तस्थिगांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावात् । इदो वकारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्भस्योत्वे तत्रिवृत्तिः । आतोऽनापि (वृ० २ प्र० १ सू० १२३) इत्यलोपः । तस्थुष । तस्थुषा तस्थिगद्भवाम् तस्थिगद्भि । तस्थिगत्सु इत्यादि । हेतस्थिगन् हेतस्थिगांसौ हेतस्थिगांस । समारान्तः शुश्रुवस्रब्दः । शुश्रुवान् शुश्रुवांसौ शुश्रुवांस । शुश्रुवांसम् शुश्रुवांसौ शुश्रुवस् शस् इति स्थिते । तसोर्ध उ (सू० ७२) व्योर्धातो-रियुर्गौ स्वरे (प्र० ६ सू० ६०) स्वरहीनः परेण सयोग्यम् । क्विलात् (प्र० ६ सू० २१) इति पत्वम् । शुश्रूष । शुश्रूषा । वसां रसे (सू० ४) रसे चपा (प्र० ४ सू० १८) शुश्रुवत्सु । हेशुश्रुवन् हेशुश्रुवांसौ हेशुश्रुवास । एव पेचि-वान् पेचिगांसौ पेचिगांस । पेचिगांस पेचिगांसौ । शसि वस्योत्वे वृत्ते यदागम-

त्वादिह्रलोपः । पेचुषः । पेचुषा पेचिवद्भ्रवाम् इत्यादि । सकारान्तो जग्मिन्सञ्ज्ञः । जग्मिन्नात् जग्मिन्नासौ जोग्मिन्नास । जग्मिन्नासम् जग्मिन्नासौ । इट ककारमुद्दिश्य प्रातत्वाद्भ्रलोपे कृते इटोऽपि निश्चितः । गमा स्वरे (वृ० २ प्र० १ सू० १०३) इत्यनेन उपधालोपः । जग्मुष । जग्मुषा जोग्मिन्सञ्ज्ञायाम् । जग्मिन्सञ्ज्ञा इत्यादि । जगन्वान् जगन्वासौ जगन्वास । जगन्वासम् जगन्वासौ । शसि वस्योत्वे कृते वकारनिमित्तस्य मो नो धातो (सू० ५२) इति नकारस्यापि मकारः । गमा स्वरे (१०७) इति उपधालोपः जग्मुष । जग्मुषा जगन्वद्भ्रवाम् इत्यादि । एव जघन्वान् जघन्वासौ जघन्वास । जघन्वासम् जघन्वासौ जग्मुष । जघ्नुषा जघन्वद्भ्रवाम् इत्यादि । सकारान्तः सुञ्चसञ्ज्ञः । अत्वसो सौ (सू० ६३) सुञ्चा सुञ्चसौ सुञ्चस । सुञ्चसम् । सुञ्चसौ इत्यादि । हेसुञ्च हेसुञ्चसौ हेसुञ्चस । एष चन्द्रमसम्भृतयः । अत्वसो सौ (सू० ६३) हसेप सेल्लोपः (प्र० ६ सू० ३६) चन्द्रमा चन्द्रमसौ चन्द्रमस । चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमस । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः । चन्द्रमससु-चन्द्रमसु । हेचन्द्रम हेचन्द्रमसौ हेचन्द्रमस इत्यादि । उशनसञ्ज्ञस्य भेदः ॥ उशनसाम् । ७३ । उशनस पुण्डसस् अनेहस् इत्येतेषां संरधेर्भा भगतिः । डिनाद्विलोपः । उशना उशनसौ उशनस । उशनसम् उशनसौ उशनस । उशनसा उशनोभ्याम् उशनाभिः । उशनससु उशनसु इत्यादि । उशनसो धो नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या । हेउशनम्-हेउशन हेउशनः । हेउशनसौ हेउशनस । उभयपित्रश्चैव रूपप्रयम् । संशोधने तूशनसस्त्रिरूपमिति वचनात् । पुण्डमा पुण्डससौ पुण्डसस इत्यादि । अनेहा अनेहसौ अनेहस । अनेहसम् हेअनेह इत्यादि । अदसञ्ज्ञस्य भेदः । त्वादोद्वे (प्र० ६ सू० ४५) इति सर्वत्राकारः । अद सि शत स्थिते ॥ सौ स्त्रः । ७४ । अदसौ दकारस्य सौ परे सत्व भगतिः ॥ सेरौ । ७५ । अदस सेरौकारादेशो भगतिः । असौ । द्विचने अदस् औ इति स्थिते ॥ दस्य मः । ७६ । त्वादोद्वेना दकारस्य मत्व भवति स्यादौ परे औत्रीऔ (प्र० २ सू० १४) अमौ इति स्थिते ॥ मादू । ७७ । उश् रुश् रु अदसौ मकारात्परस्य द्रुत्वस्य ह्रस्व उकारादेशो भगति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारादेशो भगतिः । अम् । सर्गादित्वाञ्चसौ (प्र० ६ सू० २५) दस्य म (७६) अदस् (प्र० २ सू० ११) अमे इति स्थिते ॥ एरौ चहु-श्चै । ७८ । ए ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भगतिः । अमौ । ईकारात्त्रिषामर्थ्यात्त्रुकारः । अमुम् अम् अम् । मत्वोत्वे कृते टानाऽस्त्रियाम् । अमुना अमुभ्याम् अमोभिः । अदस् दे इति स्थिते । ढकारो डित्कारार्थः । त्वादोद्वेरे स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य म (सू० ७६) सर्गादेः स्मट् (प्र० सू० २८) माट् (सू० ७७) अमुपै अमुभ्याम् अमोभ्यः । त्वादोद्वेरे स्यादौ (५५) दस्य म (७६) ढसितत् (प्र० ६ सू० १६) अत् (प्र० ६ सू० २९) सर्गो दीर्घः (प्र० २ सू० २०) माट् (७७) अमुप्मात् अमुभ्याम् अमोभ्यः । ह्रस्व (प्र० ६ सू० १७) माट् (७७) किलत् (प्र०

६ सू० २१) अमुष्य अमुयोः अमोषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः अमोषु ॥ सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च । ७९ । सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदसश्च-
न्दात्परः कः प्रत्ययो भवति कः स्यादिवज्ज्ञेयः । एकस्योच्चारणेन बहुधा लभ्यते
तत्सामान्यम् । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (५५) दस्य मः (७६) मादू (७७) अमुकः
अमुकौ अमुके । अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुकैः
इत्यादि । शेषं सर्वशब्दद्रूप ज्ञेयम् । वकारात्सात्परस्योत्पत्तम् तेन त्यदादेष्टेः (५५)
सौ सः (प्र० ६ सू० ७४) मादू (७७) अमुकः इत्यादि । इत्यापि भवति ॥

॥ इति हसान्तपुल्लिङ्गप्रक्रिया ॥ ९ ॥

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्र हकारान्त उपानहशब्दः ॥ नहो
धः । १ । नहो हकारस्य धकारादेशो भवति घातोर्ध्वे परे नाञ्चश्च रस्ते पदान्ते
च । यानसाने (प्र० ९ सू० ८) उपानत्-उपानद् उपानहो उपानहः । खसे च-
पा ज्ञसानाम् (प्र० ४ सू० १८) उपानत्सु । हेउपानत्-हेउपानद् हेउपानहो हे-
उपानहः । वकारान्तो दिशब्दः ॥ दिष औ । २ । दिरः औ । दिरो वकार-
स्य औकारादेशो भवति सौ परे । इय स्वरे (प्र० २ सू० १) द्यौः दिरो दिवः ॥
दिरम् ॥ घामि । ३ । दिरो वक्रस्य वा आत्वं भवति अमि परे । घाम् दि-
यौ दिरः । दिवा ॥ उ रस्ते । ४ । उ रसे । दिरो वकारस्य उकारादेशो भवति
रसे पदान्ते च । शुभ्याम् शुभिः । दिरो शुभ्याम् शुभ्यः । दिरः । सुषु । हेयौः हे-
दिरौ हेदिरः । रेफान्तश्चतुर्शब्दो बहुवचनान्तः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ-
चतसृचत् । ५ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ चतसृ इत्येताग्देशौ भवतः । ऋकारश्च ऋचत् । ततः
स्तुगाद् (प्र० ६ सू० ६८) इत्याद् भवति ऋ रम् (प्र० २ सू० ७) तिष्ठः
तिष्ठः । तिष्ठाभिः तिष्ठभ्यः तिष्ठभ्यः ॥ तिसृचतसृशब्दयोर्नामि र्वाधैरर्थं
न वक्तव्यम् । ६ । छन्दसि वा दीर्घत्वम् । तिसृणां-तिष्ठणाम् । तिष्ठपु । चतस्रः
चतस्रः चतस्रभिः चतस्रभ्यः चतस्रभ्यः चतस्रणाम्-चतस्रणाम् चतस्रपु । त्रिया-
मिति त्रिचतुरोर्विशेषणात्स्त्रियां गौणयोर्नेताग्देशौ स्तः । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः
सा प्रियात्रः प्रियत्री प्रियत्रयः । बुद्धिरत् । यदा स्त्रियां मुरयौ लिङ्गान्तरे गो-
णौ तदादेशौ स्तः णः । प्रियास्तिष्ठो यस्य सः प्रियतिसा । सेरा (प्र० ६ सू० ६३)
प्रियजिष्ठी प्रियजिष्ठः । प्रियजिष्ठाम् प्रियजिष्ठी प्रियजिष्ठः । प्रियजिष्ठा प्रियजिष्ठा-
भ्याम् प्रियजिष्ठभिः । प्रियतिष्ठपु । ऋषे प्रियास्तिष्ठो यस्य सतिप्रियतेष्ट प्रियति-
ष्ठौ प्रियतिष्ठणि । णः प्रियाश्चतस्रो यस्य सः प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचत-
स्रः । ऋषे । प्रियचतस्र प्रियचतस्रणी प्रियचतस्राणि । रेफान्तो गिरुशब्दः ॥
र्योर्विहस्ते । ७ । घातोर्विकारोच्चारयोर्दीर्घा भवति रेफविकारयोर्द्विसपरयोः ।
गीः गिरो गिरः । गिरम् गिरो गिरः । गिरा गोर्भ्याम् गोर्मिः । हेमीः हेगिरी हे-

गिरः । एवं पुरुषुरादयः । धकारान्तः समिध्शब्दभग्नसाने । (प्र० ९ सू० ८)
 समित्-समिद् समिधौ समिधः । समिधम् समिधौ समिधः । समिधा समिद्धयाम्
 समिद्धिः । खसे चषा शसानाम् (प्र० ४ सू० १८) समित्सु । भकारान्तः ।
 ककुभ्शब्दः । वागसाने (प्र० ९ सू० ८) ककुप्- ककुब् ककुभौ
 ककुभः । ककुभम् ककुभौ ककुभः । ककुभा ककुभ्याम् ककुभिः ।
 ककुप्सुहेकुरुप्- हेकुरुब् हेकुरुभौ हेकुरुभः । दकारान्तास्त्यदादयः । त्यदा-
 देष्टरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) इति सर्वाकारः । आबतः खियाम् (प्र० ७
 सू० ८) इति आप् । पकारः सिलोपार्थः । सगर्णे दीर्घत्वे कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाश-
 ब्दग्रूप ज्ञेयम् ॥ स्तः । ८ । त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्व भगति । स्या । भी-
 री (प्र० ७ सू० २१) अइए (प्र० १ सू० ११) त्वे त्याःसा ते ताः । या ये याः ।
 एषा एते एताः । एताम्-एनाम् एते-एने एताः-एनाः । एतया-एनया।एतयो-एन-
 योः । का के काः । मकारान्त इदम्शब्दः ॥ इयं स्त्रियाम् । ९ । इदम्शब्द-
 स्य खियामिय भगति सिसहितस्याइयम् इमे इमाः । इमाम् एनाम् इमे-एने इमाः-
 एनाः । अन टांसोः (प्र० ९ सू० ३९) टांसोरे (प्र० ७ सू० ४) अनया-एन-
 या आभ्याम् आभिः । इदम् हे इति स्थिते । त्यदादेष्टरः स्यादौ (प्र० ९ सू०
 ५५) दस्य मः (प्र० ९ सू० ३७) आबतः खियाम् (प्र० ७ सू० ८) डि
 तां यद् (प्र० ७ सू० ५) यटोच्च (प्र० ७ सू० ९) रुभ्यः (प्र० ९ सू० ३९)
 सगर्णे दीर्घः (प्र० २ सू० २०) अस्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम्
 आभ्यः । अस्याः अनयो- एनयोः आसाम् । आम्भोर्निघश्च (प्र० ६ सू०
 ६२) अस्याम् अनयोः-एनयोः आसु । चकारान्तस्त्वचूशब्दः । चोः
 कुः (प्र० ९ सू० ५३) इति कुत्तम् । वागसाने (प्र० ९ सू० ८) त्वक्-
 त्वग् त्वचौ त्वचः । त्ववम् त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । चोः
 कुः (५३) त्रिवलात् (प्र० ६ सू० २१) कपसयोगे क्षः (प्र० ९ सू० १०)
 त्वक्षु । हेत्वक्-हेत्वग् हेत्वचौ हेत्वचः । एवम् ऋधृश्चाचमभृतप । पकारान्तोऽप्-
 शब्दो नित्य बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । न्स्महतो धी दीर्घः शौ च (प्र० ९ सू०
 ६२) आप् । अपः ॥ भिदपाम् । १० । भि द् अपाम् । अवादीनां भकारे परे
 दत्त भगति।अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु हे आपः।अवादीनामित्यादिग्रहण
 गौणत्वेऽपि दत्तार्थम् । अप्शब्दस्य पञ्चमु यदुप तत् स्वप्शब्दस्यरूपम् । अवादी-
 नामित्यत्र अपः पाठे अप्शब्दस्यैव वक्तव्ये अपामित्यत्र बहुवचनात् अप् स्वप्
 यद्गुप् एते प्राज्ञाः । स्वाग्नि तडागानि ब्रह्माग्नि तडागानि । शोभना आपो य-
 स्मिन् प्रदेशे स्वाप् स्वापी स्वापः । हेस्वप् इत्यादि । शकारान्तो दिशशब्दः ॥
 दिशाम् ११ । दिश् मिश् स्पृश् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कुत्व भगति । दिश्
 मिश् दश् स्पृश् मृश् अश् ऋत्विज् दधश् दृश् उष्णिह् अश् युञ् जुञ् एते
 दिशामिति बहुवचनेन गृह्यन्ते । वागसाने (सू० ८) दिरू-दिग् दिशौ दिशः ।
 दिशम् दिशौ दिशः । दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः । दिशे । कुत्तम् । किलात् (सू

२१) दिभु । हेदिक्-हेदिग् । दृक्-दृग् दृक्षौ दृक्ष । स्पृक्-स्पृग् स्पृक्षौ स्पृक्ष । सृक्-सृग् सृक्षौ सृक्ष । ऋतिक् ऋतिग् ऋतिक्षौ ऋतिक्ष । ददृक्-ददृग् ददृक्षौ ददृक्ष । दृक्-दृग् दृक्षौ दृक्ष । उष्णिक्-उष्णिग् उष्णिक्षौ उष्णिक्ष । पकारात्तत्त्वप् शब्दः । पो ङ (प्र० ९ सू० ४४) वागसाने (प्र० ९ सू० ८) त्विट् त्विड् त्विषौ त्विष । त्विषम् त्विषौ त्विष । त्विषा त्विहभ्याम् त्विहभि । त्विहसु त्विहसु । हत्विट्-हेत्विड् हेत्विषौ हेत्विष ॥ सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः । १२ । सजू सजुषी सजुष । आशी आशिषो आशिष । आशिषम् आशिषौ आशिष । आशिषा आशीर्भ्याम् आशीर्भि इत्यादि । आशी पु-अशीप्पु । हेआशी हे आशिषौ हआशिष । स्त्रीलिङ्गस्यादस शब्दस्य सौ न विशेषः । असौ । द्विवचनादौ त्यदादष्टे (प्र० ६ सू० ५५) अत्व कृतेऽनन्तरम् आवत्त स्त्रियाम् (प्र० ७ सू० ८) इत्याप् । सरण दीर्घ सह (प्र० २ सू० २०) निर्भाक्तकार्यं प्राह पश्चामाह (प्र० ९ सू० ७७) अम् अम् । अम् अम् । अमुया अम्भ्याम् अम्भि । अमुप्ये अम्भ्याम् अम्भ्यः । अमुष्या अम्भ्याम् अम्भ्यः । अमुष्या अमुषो अमुषाम् । अमुष्याम् अमुषो अम्पु ॥ इति हसान्तस्त्रीलिङ्गमात्रेया ॥ १० ॥

अथ हसात्ता नपुंसकलिङ्गा प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्र रेफात्तो वारुशब्दः । नपुंसका-
त्त्यमोर्लुङ् (प्र० ८ सू० १०) रेफस्य रिसर्गः । वा । ईमौ (प्र० ८ सू० २)
वारौ । अयम् इति विशेषणाट्टन्न भवति । जस्ससो शि । (प्र० ८ सू० ३)
वारि । पुनरपि वा वारि वारि । वारा वार्भ्याम् वारिभि । वारु । वारु इत्यत्र न
रिसर्गं दोषमिति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे रिसर्गो नान्यस्ये-
ति वक्तव्यात् । हेरा हेरारौ हेरारि । चतुर्शब्दस्य चतुराम् शौ च (प्र० ९ सू०
१६) इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भि चतुर्भ्य चतुर्भ्य । र सप्तम्याया (प्र०
९ सू० १७) चतुर्णाम् चतुर्षु । नकारात्ताऽह्नशब्दः ॥ अह्न स । १ । अ
ह्नशब्दस्य नकारस्य सप्तमौ भवति रसे पदान्त च । नपुंसकात्त्यमोर्लुङ् (प्र०
८ सू० १०) स्त्रीरिसर्गः (प्र० ६ सू० ४) अह । ईमौ (प्र० ८ सू० २)
वेडयो । (प्र० ८ सू० १४) अह्नौ-अहनी । नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) अ-
हानि । पुनरपि अह अह्नौ अहनी अहानि । अज्ञाप स्यरे (प्र० ८ सू० १३)
अज्ञारलोपः । अह्न । अह्न स (प्र० ११ सू० १) स्त्रीरिसर्गः (०) हवे
(प्र० ५ सू० ७) उ ओ (प्र० २ सू० १३) अह्नाभ्याम् अह्नाभि । अह्ने अ
होभ्याम् अहोभ्यः । वेडयो (१४) अह्नि-अहनि । अह्न स (१) स्त्रीरिसर्गः
(४) अहसु अहसु । हे अह हेअह्नौ-हेअहनी हेअहानि । ब्रह्मशब्दस्य रसे
पदान्ते च नलोपः । नपुंसकात्त्यमोर्लुङ् (प्र० ८ सू० १०) नाम्नो नो लोपश्चौ
(प्र० ९ सू० २०) ब्रह्म । ईमौ (०) ब्रह्मणा । जम्ससो शि (३) नोपधाया
(७) ब्रह्मणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । ब्रह्मणा । नाम्नो नो लोपश्चौ

(२०) ब्रह्मभ्याम् ब्रह्माभि । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः । ब्रह्मसु इत्यादि ॥ सं-
 बोधने नपुसकानां नलोपो वा वक्तव्यः । २ । हेत्रह्म हेह्रह्मन् हेत्रह-
 णी हेत्रह्माणि । एत्र चर्मन् चर्मन् चर्मन् प्रभृतयः । चर्म चर्मणी चर्माणि पुनरपि । व-
 र्म वर्मणी वर्माणि पुनरपि । एत्र व्योमन्शब्दः । व्योम । ईमौ (प्र० ८ सू० २)
 वेदयोः (प्र० ८ सू० १४) व्योम्री-व्योमनी व्योमानि । पुनरपि ॥ नान्ताद-
 दन्ताच्छन्दसिङ्गिप्रोवा लोपो वक्तव्यः ॥ ३ ॥ छन्दस्यागमजा-
 नागमजपोर्लोपालोपो च वक्तव्यौ । ४ । परमे व्योमन् । सर्गाभूतानि ।
 सर्गा इत्यत्र शिलोपे वृत्ते नलोपः । दीर्घत्व नातिवर्तते । निमित्ताभावे नैमित्तिक-
 स्याप्यभावे इत्येतस्य निश्चयभावितात् । त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्व न भ-
 वति । कस्मात् । स्यादाजिति विशेषात् । लुकि न तन्निमित्त (प्र० ६ सू० ५८)
 नपुसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) वावसाने (प्र० ९ सू० ८) त्यत्
 त्यद् । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) इति सर्गाजगारः । ईमौ (२)
 त्ये । जम्शसो शिः (प्र० ८ सू० ५) नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) त्पानि । पु-
 नरपि । शेष सर्गात् । तत्-तद् ते तानि । पुनरपि । यत्-यद् ये यानि । पुनरपि ।
 एतत्-एतद् एते एतानि । पुनरपि ॥ इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुसके
 एनद्वा वाच्यः । ५ । एतत्-एतद् एनत्-एनद् एते-एने एतानि-एनानि । एतेन-
 एनेन इत्यादि । किम् के कानि । पुनरपि । इदम् इमे इमानि पुनरपि इदम् एनत् । एनद्
 इमे एने इमानि-एनानि । एनेन-एनेन इत्यादि । नपुसकात्स्यमोर्लुक् (१०) व्यो-
 कुः (प्र० ९ सू० ५३) वावसाने (८) प्रत्यङ्-प्रत्यश् । ईमौ (२) अश्वे-
 दीर्घश्च (प्र० ९ सू० ५४) प्रतीची । जम्शसो. शिः (५) नुमयम (प्र० ९
 सू० ५) स्तो. क्षुभि. क्षुः (प्र० ४ सू० ६) प्रत्यधि पुनरपि । शेष पूर्वैः । त-
 कारान्तो जगच्छब्दः । वावसाने (८) जगत्-जगद् । ईमौ (२) जगती ।
 नुमयम (प्र० सू० ५) नश्चापदान्ते शसे (प्र० ४ सू० २४) जगन्ति ।
 पुनरपि । महः महद् महती । न्सम्महतो० (प्र० ९ सू० ६२) नश्चापदान्ते
 शसे (२४) महन्ति । पुनरपि । सज्जान्ताः पयस्त्रयस्यशसूतेजसप्रभृतयः ।
 पयः पयसो । न्सम्महतो० (६२) पयासि । पुनरपि । वचः वचसो वचासि ।
 पुनरपि । यशः यशसो यशासि । पुनरपि । तेज तेजसो तेजासि । इत्यादि । अ-
 दस्यशब्दस्य स्वमार्लकि वृत्तेऽत्रोत्पत्तिर्ग. (प्र० ६ सू० ४) अदः । द्वित्रचनादौ टेरत्वे
 वृत्ते मत्प्रोत्ते वृत्ते । अमू । त्यदादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य म. (प्र०
 ९ सू० ७५) जम्शसो शिः (प्र० ८ सू० ३) नुमयम (५) नोपधाया
 (प्र० ८ सू० ७) माद् (प्र० ९ सू० ७६) अमुनि । पुनरपि । अमुना । अद्भि
 (प्र० ६ सू० ११) माद् (७६) अमूभ्याम् एस्मि (प्र० ६ सू० १५) एरी
 चटुत्वे (प्र० ९ सू० ७७) अमीभि । सर्गादे स्मद् (प्र० ६ सू० २८) एरे
 ऐ (प्र० २ सू० १२) माद् (७६) अमुयै अमूभ्याम् अमीभ्यः । ढसिरत् (प्र०
 ६ सू० १६) अत्त (प्र० ६ सू० २९) सर्गणे दीर्घ सह (प्र० २ सू० २०)

माद् (७६) अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्य । ङस्य (प्र० ६ सू० १७) माद्
 (७६) अमुष्य । ओसि (प्र० ६ सू० १८) एअय् (प्र० २ सू० ९) अमु-
 यो । मुडाम् (प्र० ६ सू० ३०) एस्मि बहुत्वे (१५) अमीषाम् । डि स्मिद्
 (प्र० ६ सू० ३१) अमुप्मिन् अमुयो । एस्मि बहुत्वे (१५) किलात् (प्र० ६
 सू० २१) अमीषु ॥ ॥ इति हसान्तनपुसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ११ ॥

अथ युष्मदस्मदो स्वरूप निरूप्यते ॥ ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपि
 लिङ्गेषु समान रूपम् । अव्ययान्यलिङ्गानि । अलिङ्गे युष्मदस्मदी ॥ त्वमह
 सिना । १ । सिसहितयोर्युष्मदस्मदास्त्वमहमित्येतागदेशौ भवतो यथास्तत्पेन ।
 तम् । अहम् ॥ युषाधौ द्विवचने । २ । युष्मदस्मदोद्विवचने परे युग आग
 इत्येतागदेशौ भवत ॥ आम्भौ । ३ । युष्मदस्मदो पर औ आम् भवति । स
 यर्णे दीर्घ सह (प्र० २ सू० २०) युषाम् आवाम् ॥ यूय वय जसा
 । ४ । जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यय ययमित्येतागदेशौ भवत । यूयम्
 ययम् ॥ त्वन्मदेकत्वे युष्मदस्मदो । ५ । त्वमदित्येतागदेशौ भवत ए-
 कत्वे गम्यमाने ॥ आम्भौ । ६ । आ अम्भौ । युष्मदस्मदोष्टेरात्त्व भवति
 अमि सनारे भिसि च परे । अमृशसोरस्य (प्र० ६ सू० ६) त्वाम् माम् । यु-
 षाम् आगाम् । त्वदोदष्टे (प्र० ६ सू० ५५) इत्यत्व वृत्ते शसि दीर्घत्वम् ॥
 शसो नो वक्तव्य । ७ । युष्मान् अस्मान् । त्वमदेकत्वे (प्र० १२ सू० ५)
 ए टाडधो । ८ । युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं भवति टा डि इत्येतयो परयो । ए अय्
 (प्र० २ सू० ९) त्वया मया । युगौ द्विवचने (२) अद्भि (प्र० ६ सू०
 ११) युगाभ्याम् आगाभ्याम् । आम्भौ (६) युष्माभि अस्माभि ॥ तुभ्य
 मद्य ङया । ९ । ङया सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्य मद्य इत्येतागदेशौ भ-
 वत । तुभ्यम् मद्यम् । युगाभ्याम् आगाभ्याम् ॥ भ्यस्त्भ्यम् । १० । युष्म-
 दस्मदो परा भ्यस् भ्य भवति । शनागो भकारादेशायावृत्तार्थ । तनात्तत्वे न
 भवत । त्वदोदष्टे (५५) युष्मभ्याम् अस्मभ्याम् ॥ ङस्तिभ्यसो ङ्तुः । ११ ।
 पथम्पा ङस्तिभ्यसो ङ्तुर्भवति । शकार सर्गादेशार्थ । उकार उच्चारणार्थ । तत्त्व
 मद् । युगाभ्याम् आगाभ्याम् । त्वदोदष्टे (प्र० ६ सू० ५५) युष्मन् अस्मन् ॥
 तद्य मम ङसा । १२ । ङसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तय मम इत्येतागदेशौ भ-
 वत । तय मम । युगौ द्विवचने (प्र० १२ सू० २) ओसि (प्र० ६ सू० १८)
 ए अय् (प्र० २ सू० ९) युस्या आरयो ॥ सामावम् । १३ । युष्मद-
 स्मदो पर सामाव भवति । त्वदोदष्टे (५५) युष्मावम् अस्मावम् । त्वम-
 देकत्वे (प्र० १२ सू० ५) ए टाडधो (प्र० १२ सू० ८) एअय् (९)
 त्वमि मयि । गुरयो आरया । आम्भौ (प्र० १२ सू० ६) युष्मागु अस्मा-
 गु । अमानयोर्गोङ्गत्वे रूपगोङ्गो निरूप्यते । यदा एषत्वे द्वित्वे च युष्मदस्मदी

स्माभ्याम् । अतियुष्मभ्याम् अत्यस्मभ्याम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् । अतियुष्मा-
भ्याम् अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् । अतित्तत् अतिमम । अतियुष्मयो
अत्यस्मयो । अतियुष्माकम् अत्यस्माकम् । अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम् । इति
केचित् । अतियुष्मयि अत्यस्मयि । अतियुष्मयो अत्यस्मयो । अतियुष्मासु अत्य-
स्मासु । अनेनैव प्रकारेण सर्वमुन्नेयम् ॥ इति युष्मदस्मत्स्वरूपप्रक्रिया ॥ १२ ॥

अथानयोरादेशीशेषविधिर्निरूप्यते ॥ ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयाभिस्तेमे षांनौ वसन्तसौ । १ । युष्मदस्मदोर्षथासस्येनामी
आदेशाः स्युः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोः । सहितग्रहणानुगुण्यो पुत्र
युष्मत्पुत्र । आरयो पुत्र अस्मत्पुत्र इत्यादौ विभक्तिलोपे कृते आदेशाः नेति
ज्ञेयम् । तत्रैकग्रन्थेन सह तेमे भरत । द्विग्रन्थेन वा नौ बहुग्रन्थेन वसन्तसौ ॥

स्वामी ते स समायात. स्वामी मे सांप्रत गतः ॥

नमस्ते भगवन् ! भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ ४३ ॥

स्वामी षां स जहासोर्ध्वदृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् ॥

राजा षां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदन. ॥ ४४ ॥

देवो वामवताद्विष्णुर्नरकाग्रौ जनार्दन. ॥

स्वामी षां बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ४५ ॥

नमो षो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयता धनम् ॥

सानन्दान्व. प्रपश्यामः पश्यामो न. सुदुःखिनः ॥ ४६ ॥

त्वा मामा । २ । अमा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्या मा इत्येतानादेशी भरत ॥

पश्यामि त्वा मदालीढ पश्य मा मदभेदकम् ॥

पश्यामि त्वा जगत्पूज्य पश्य मा जगता पतिम् ॥ ४७ ॥

नादौ । ३ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदेर्निते आदेशा भरन्ति ॥

मम स्वामी भवेत्कृष्णस्तव स्वामी महेश्वरः ॥

तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥ ४८ ॥

तव ये शत्रवो राजन् ! मम तेऽप्यातिशयवः ॥

सबोधनपदादग्रे न भवन्ति वसादय. ॥ ४९ ॥

अग्रे तत् । देवास्मान्पाहि ॥ पदात्परयोरनयोरेते आदेशा चक्षुष्या. ।

४ । तस्य पातु । मा पातु ॥ एते आदेशा अन्यादेशो नित्यमनन्वादेशो वा
चक्षुष्याः । ५ ।

यस्तव विश्वस्य जनवस्तस्मै ते विष्णवे नमः ॥

अनन्वादेशो तु त्व मे मम या देवोऽस्ति ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पर-

योरनयोरन्वादेशोऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः । ६ ।

भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् ॥ ५० ॥

अचाक्षुषज्ञानार्थधातूनां योगे नैते आदेशा वक्तव्याः । ७ । चेत-
सा त्वामीभूते ध्यायति स्मरतीति वा । चाक्षुषज्ञानार्थधातुयोगे तु भक्तस्त्वा पश्य-
ति । चक्षुषा युक्तायुक्तेऽपि निषेधः । भक्तस्तरूप ध्यायति । ध्यायते रूपेण सह
सम्पन्नाद्वगनेन युक्त रूप तद्रूपेण युनस्य तत्रेत्यस्य युक्तायुक्तत्वात् ॥

संबोधनपदादग्रे न भवन्ति वस्तादयः ॥

विशेष्यपूर्वं संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं हित्वा अन्यस्मात्संबोध-
नात्परयोर्नैते आदेशा भवन्ति । ८ । इति केचित् ॥

देवास्मान्पाहि नृहरे! धिष्णोऽस्मान्पाहि सर्वतः ॥ ५१ ॥

विशेष्यपूर्वात् । हरे कृपालो नः पाहि । संबोधनेतरपूर्वात् । सर्वदा रक्ष देव
नः ॥ चादिभिश्च । ९ । चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ॥

युवयोरावयोश्चेशो हरिर्मामेव रक्षतु ॥

तुभ्यं मह्यं च देवेशो दद्याच्छं तुभ्यमेव च ॥ ५२ ॥

च वा ह अह एव । आदिशब्देनैते पञ्चैव गृह्यन्ते नान्ये । नचग्राह्यैर्युक्ते
इति पाणिनीयरचनात् । सक्षाद्योगेऽपि निषेधः । न पुनर्युक्ते शिरो हरिश्च मे
स्वामीत्यादौ इति आदेशविशेषप्रक्रिया ॥ १३ ॥

चादिनिपातः । १० । च वा ह अह एव एव नूनम् पृथक् मिना नाना
स्वतिं भस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् अथ अपो ह्यम् श्वम् उच्चैस् नीचैस् स्वर
अन्तर मातर पुनर् भूयस् आहो सित सह नमस् क्रते अन्तरेण अन्तरा
अलम् वृत्तम् । अमानोनाः प्रतिषेधे । ईषत् निज रज्जु यं आरात् दूरात् भृश
यत् तत् । स्वराश्च । इत्येवमादिर्गणो निपातसङ्गो भवति । इत्यवचनो नैति ज्ञेयम्
॥ तत्रादिर्धिभक्त्यर्थं निपातयते । ११ । तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र ।
यस्मिन्निति कुत्र युह क । अस्मिन्निति अत्र । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले
यदा । कस्मिन्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा ।
तेन प्रकरणेण तथा । येन प्रकरणेण यथा । केन प्रकरणेण कथम् । अनेन प्रकरणेण
इत्यम् । सर्वथा उभयथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । परमा-
दिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः मुनतः अस्मत्तः भवतः । सा-
र्वभक्तिप्रस्तुतस् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । अघरस्मिन्निति-
घरस्तात् । परस्मिन्निति परेण-परस्तात् ॥ आदिश्च दूरे । १२ । दूरेऽर्थं वाच्ये
सति आदिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणस्थो दिशि दूरे इति दक्षिणादि यस्तन्ति

चाण्डालाः । चकारादाच् । दक्षिणा ॥ किमः सामान्ये चिदादिः । १३ ।
 सर्गभक्त्यन्तातिक्रान्दात्सानान्येऽर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
 कश्चित् कश्चन क्वचित् क्वचन ॥ तद्धीनकात्स्न्ययोर्वासात् । १४ ।
 तद्धीनार्थे कात्स्न्यार्थे वा सात्म्ययो भवति । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म
 इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यभिसात् । सात्म्यस्य पत्व नेच्छन्ति ॥ ऊर्ध्व-
 र्यङ्मन्करणे ॥ १५ ॥ ऊरीकृत्य डरीकृत्य ॥ सखादिः काले निपात्यते । १६ ।
 सय अय सपदि अधुना इदानीम् सम्प्रति साम्प्रतम् पूर्ण्युः पर्युः आशु शीघ्रम्
 क्षातिरिति तूर्णम् अपर्युः यर्हि तर्हि जोषम् मौनम् अन्युः ॥ प्रादिरुपसर्गः
 । १७ । प्र परा अप अनु सम् अत्र निरु निरु दुर दुस् नि आह नि अभि भीष
 अति सु उत् अभि प्रति परि उप श्रुत अन्ता आगिर । अय गण उपसर्गसङ्ग-
 कः ॥ प्राग्धातोः । १८ । उपसर्गाः प्राग्धातोः प्रयोक्तव्याः ॥ तद्व्ययम् ।
 १९ । तदिदं प्रादिचादिशब्दरूपमन्ययसङ्गं भवति ॥ कत्याद्यन्तं च । २० ।
 कत्याद्यन्तं शब्दरूपमन्ययसङ्गं भवति । कत्याच्चि क्यप् तुम् णम् डाच् वतु आम् धा
 कृत्यस् शस् सु इत्यादि । कत्या गत्या भूत्या इत्यादि । प्रणम्य कर्तुं गातुं दुःखा-
 फतोति घटयत युतस्तराम् ॥ अव्ययादिभक्त्यर्तुः ॥ २१ । अव्ययात्परस्या
 विभक्त्यर्तुः भवति । आपश्चेति यक्तव्यम् ॥ न शब्दनिर्देशे ॥ २२ । अवयवानां
 शब्दत्वेन रूपनिर्देशे सति विभक्तेरलुभति । अव्ययानां न च लिङ्गादिनियमः ।
 तदुक्तं च ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ॥

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तद्व्ययम् ॥ ५३ ॥

उक्तान्यलिङ्गान्यवयानि ॥ १४ ॥

अधुना लिङ्गादिभिरिति प्रापयित्वा रथप्रत्यया प्रसूयन्ते ॥ आचर. त्रियाम्
 (प्र० ७ सू० ८) जाया माया श्रद्धा मेधा धारा इत्यादि ॥ अजादेष्वाप् च-
 क्तव्यः । १ ।

अजाश्वाकोकिलाचालाघत्सादौ त्रिफलादिके ॥

इवादेरपवादाथमजादेर्ग्रहणं पृथक् ॥ ५४ ॥

अजादेऽथेति चक्रात्प्रहणाच्चन्द्रा कन्यकेत्यादौ प्रथमराशेराचरत्वेन जातिराच-
 यत्वेन ॥ ईरु प्रातः सोऽजादित्वात्र भवतीति सूचितम् । अजा एडका फोकिडा
 बाला शूद्रा गणिका इत्यादि ॥ काप्यतः । २ । कापि इ अतः । त्रिषां पाणि
 परं पूर्वाकारस्य इकारो भवति कन्यकादौ न भवति । फोरोति पाणिफा ।
 पथतीति पाथिका । पटतीति पाठिका ॥

वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥

आपं चैव हस्तांतानां यथा वाचा निदा दिशा । ५५ ।

अवगाह्य वगाह्य । अपिहितम् पिहितम् । अपिधानम् पिधानम् ॥ च्हस्वो वा स्त्रियाम् । ३ । कापि परे तरादौ च पूर्वस्य च्हस्वो वा भ्रति । तरतमरु-
पकल्पास्तरादयः । वेण्वेऽ वेणिका वेणीका । नवेऽनदिक्ता नदीका । अतिशयेन
प्रशस्या इति श्रेयसी । अतिशयेन श्रेयसी इति श्रेयसिनरा श्रेयसीतरा ॥ तरतः
पूर्वस्य पुंचत् । ४ । श्रेयस्तरा । विदुषितरा-विदुषीतरा-विद्वत्तरा । भरतितरा-
भरतीतरा-भरत्तरा । सवितरा-सतीतरा-सतरा । नौकादौ न भ्रति ॥ आब-
न्तस्यान्ताबन्तस्यापि कप्रत्यये परे बहुव्रीहौ वा । ५ । बहुमालकः-बहु-
मालाकः । सुसोमपारु-सुसोमपकः । वाग्रहणादेरेव विरक्षा । निश्चीय पतत्यने-
केष्वर्थेष्विति निपाताः । निपातानामनेकार्थत्वात् । उक्तं हि ॥

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ॥

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ ५६ ॥

नरण ईप् । ६ । नकारान्ताहकारान्तादण्यन्ताच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भ्रति ।
दण्डिनी करिणी मालिनी । ईपि राज्ञो अलोपो वक्तव्यः । राज्ञी । आदे । (प्र०
९ सू० २२) हुनी पत्री हनी औषगरी ॥ यस्य लोपः । ७ । इक्ष अथ यः
तस्य लोपो भ्रति स्यरे यरारे च परे । मिभक्तिस्तर गुप्रत्यय च वर्जयित्वा न्य-
स्मिन्स्यरे यरारे च परे इति ज्ञेयम् । तेन हेरे वाताणुः कर्णायुः इत्यत्र न भ्रति ।
समासतद्धितसंज्ञाप्रत्ययेष्वयं विधिर्निर्दिष्टः ॥ स्वस्त्रादीनामन्यन्तानां सं-
ख्यायाचिर्नाञ्च नेप् वक्तव्यः । ८ ।

स्वस्त्रा तिष्ठश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ॥

याता मातति समते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥ ५७ ॥

स्वस्त्रा दुहिता सीमा पथेत्पादि ॥ पादन्तास्त्रियामीप् यावक्तव्यः
। ९ । द्विपदी-द्विपत् ॥ ऋचि पादन्ताद्वाचैव वक्तव्यो न ईप् । १० । पादः
पद् (प्र० ९ सू० ४९) द्विपदा ऋक् ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहौ वा वाच्यः
। ११ । बहुसीमा बहुसीमे बहुसीमा । पक्षे बहुसीमा बहुसीमानी बहुसीमानः ।
बहुयग्ना बहुयग्ने बहुयग्नाः । पक्षे बहुयग्ना बहुयग्मानी बहुयग्नानः ॥ उप-
धालोपिनोऽन्नन्ताद्बहुव्रीहौ वा । १२ । बहुगो बहुगो । पक्षे बापु ।
बहुरात्रा बहुरात्रे बापोऽप्यभावे बहुरात्रा बहुरात्रानी ॥ संख्यादेर्दोष ईप्
। १३ । द्विपद्मी ॥ श्रुतः । १४ । पञ्चराट्पञ्चराट्कारुपञ्चरातुबन्धाच्च स्त्रियामीप् प्रत्य-
यो भ्रति । ५ च ट् च उथ ऋथ एषा समाहारः एत् । एत् एत् यम्यति एति-
त् । तस्मात् एतिः । ५ याकी । ट् कुर्यात् । उ गोमती । ऋ पचन्ती । पट-
न्ती ॥ धातोर्द्विती न । १५ । पञ्चराट् एकारत् ॥ अप्ययोराक्षित्य-
म् । १६ । अप्रत्ययप्रत्ययसंज्ञाविधौऽप्यारत्प्रत्यय इति नित्यं नुमागमो भ्रति

ईकारे ईपि च परे । ऋ पचन्ती पठन्ती दीव्यन्ती ॥ वादीपोः शतुः । १७ ।
अर्णात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे । मुदती मुदन्ती ॥ न-
दादेः । १८ । नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी गौरो गौतमी । नदा-
दिराकृतगणः । तेन चतुर्थी पञ्चमी द्वादशी पौर्णमासी इत्यादि ॥ ईप्यनङुहो
वाम् वक्तव्यः । १९ । अनङ्गाही-अनङुही ॥ हायनाद्वयसि च । २० ।
द्विहायनी । चतुर्हायणी ॥ पुरुषाद्वा परिमाणे । २१ । द्विपुरुषो-द्विपुरुषा वा
परिखा ॥ इन्द्रादेरानीपूच । २२ । इन्द्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति ।
इन्द्रादेरित्यादिशब्दादिन्द्र-मल्लन्-रुद्र-भव-शर्व-मृड-वरुणादयः । इन्द्राणी ॥ ब्र-
ह्मन्शब्दस्य नलोपो वाच्यः । २३ । ब्रह्मणी । रुद्राणी । मृडानी । वरुणाणी ।
चकारान्मातुलाचार्यसूर्योपाध्यायार्थज्ञात्रियेभ्यो वा ॥ अर्थज्ञात्रियाभ्यां वा
स्वाधे । २४ । अर्याणी-अर्या ॥ हिभारण्ययोर्महत्त्वे । २५ । महद्भिर्म हि-
मानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यवाहोपे । २६ । दुष्टे यगे यरानी ॥ यवना-
ह्लिष्याम् । २७ । यरानानी लिपिर्यरानी ॥ ईप्सुसमाहारे गुणश्च । २८ ।
त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥ पुंयोगे च । २९ । पुयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भ-
वति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणको ॥ गोपालिकादीनां न । ३० ।
गोपालिका पशुपालिका ॥ सूर्यादेवतायां चाप् । ३१ । सूर्यस्य स्त्री देवता
सूर्या । अन्या सूरौ ॥ जातेरयोपधात् । ३२ । जातिवाचिनोऽपकारोपधाद-
कारान्तास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । अस्त्रीत्रिषयादिति वाच्यम् । तेन मक्षिका
बलाका इत्यादौ न ॥ गवयहयमुकयमत्स्यमनुप्याणां न निषेधः । ३३ ।
गम्पी इत्यादि । शूकरी । हस्ती । कुकुटी । आक्षणी । अपकारोपधमहणात्क्षत्रिया वैद्या ॥
शूद्राज्जातौ न । ३४ । शूद्रस्य जातिः शूद्रा ॥ महत्पूर्वात्तु ईप् । ३५ ।
महाशूद्रौ । आभीरज्जातिः । पुयोगे च । महाशूद्रस्य भार्या महाशूद्री ॥ प्रथमवयो-
चाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः । ३६ । कन्याशब्दात् । कुमारी । किशोरी । कलमी ।
प्रथमयौमहणाद्भ्रातृ स्थिरा इत्यत्र न । वधूद्री धिरण्डी इत्यत्र ईप् भवत्येव ।
अद्महणाच्छिशुः ॥ स्वाङ्गाद्वा । ३७ । स्वाङ्गाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो
भवति । सुमुखी-सुमुखा । मृगाक्षी-मृगाक्षा । तन्वङ्गी-तन्वङ्गा । सुष्ठु आसुम-
न्तादङ्ग स्वाङ्गम् । स्वस्य प्राणिनो अङ्ग स्वाङ्गमित्युऽङ्गादिभिरेव ज्ञानादेरपि
स्वाङ्गत्वं स्यात् । अतः स्वाङ्गलक्षणमाह ॥

प्राणिस्थमद्रवन्तं स्वाङ्गं स्यादविकारजम् ॥

तत्र दृष्टमतरस्य चेत्स्थितं तदङ्गं तादाश ॥ ५८ ॥

पूरार्थस्य प्रत्युदाहरणानि । सुमुरा शाला अग्नाणिस्थत्वात् । सुवेदा द्रवत्वात् ।
सुनना अपूर्वत्वात् । सुशोभा विफाजत्वात् । उत्तरार्धस्योदाहरणानि । सुवेशी
सुपेशा वा रथ्या अग्नाणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी-सुस्तना वा प्रतिमा ।
प्राणिनप्राणिस्तो स्थितत्वात् । स्वाङ्गत्वेऽपि वङ्गाब्दस्य व्यस्यित्वाच्चित्वात् ।

ओठादिषु विकल्प । वदनादिषु न वक्तव्य । विम्बोष्ठी-विम्बोष्ठा । चारुवर्णी-चारु-
वर्णा । समदन्ती-समदन्ता । पञ्चदना । मृगनयना ॥ नखमुखयोश्च सज्ञायां
नेप् । ३८ ॥ शूर्पगखा गौरमुखा ॥ नासिकाशब्दात्केवलान्नेप् । ३९ ।
नासिका ॥ कृदिकारादक्तेरीप् वा वक्तव्य ॥ ४० ॥ अह्गुली-अह्गुलि ।
धूली-धूलि । आजो-आजि । अक्तेरिति विशेषणात्कृति भूति ॥ ऐ च
मन्वाद्देः । ४१ । मन्वादेर्गणात्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च । चकारा-
म्भनोष्टेरी वा । आदिशब्दान्मन्वमिष्ट्वारूपिपुत्रत्रनुकुसितकुसुदा प्राज्ञा । मनोर्भाषी
मनायी-मनारी । अत्र विकल्पेन पक्षे मनु । अत्रेर्भाषी अप्रायी । पूता प्रतौ
यस्येति पुत्रत्रनु । पुत्रत्रतोर्भाषी पुत्रत्रतायी इत्यादि ॥ पत्न्यादपः । ४२ ।
पत्न्यादप शब्दा निपात्यन्ते । पाणिप्रहगरर्नापति तस्य स्त्री पत्नी मर्त्ययोगे एव ।
अन्यत्र गरा पति स्त्री । समान पतियस्याः सा सपत्नी । मर्त्ययोगे एव अन्त-
र्यत्नी । अन्यत्र अन्तरती । पतिरत्नी समर्तृका अन्या पतिमती । सखी अशिखी अ-
र्धजरती गुरती । प्रथम सूर्याऽधति यस्या सा प्राची । पश्चादधति यस्या सा प्रतीची ।
उदीची । नृशब्दस्य णीप्प्रत्ययो भवति ॥ णीपि परे लुक्पूर्ववाच्या । ४३ ।
नारी । दाशब्दो नित्य बहुवचनान्त ण्डिङ्ग । दारा । दारान् । दारै । दारे-
भ्य । दारेभ्यः । दारायाम् । दारेषु ॥ वीर्युणात् । ४४ । उन्नरान्ताहुगरा-
धिनो वा त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । पट्नी-पट् । मृद्वी-मृदु । तन्वी-तनु ॥
एरुसयोगोपधात् । ४५ । एरु । पाण्डु ॥ उत्त ऊः । ४६ । उन्नरात्ताज्ञा
ऊप्रत्ययो भवति । पट्गु-पट्गु । वापाह-वामोह । वाशब्दाद्गज्यादौ न
भवति । रज्जु । धेनु ॥ पुनस्तिः । ४७ । पुनस्सन्दात्त्रियां ति प्रत्ययो
भवति । युगति । एभ्यो नामत्वात्सादय । आष-तादाप (प्र० ७ सू० १)
इति सिलोपः । ईचन्ताद्दसेपः सेल्लेपः (प्र० ६ सू० ३६) ॥ इति स्त्रीप्रत्य-
यप्रक्रिया ॥ १४ ॥

अथ रिभक्तयर्थो निरूप्यते ॥ तत्र त्रियासिद्धपुनराक कारकम् । तच्च
पाद्विधम् ॥

यर्ता यमं च करण सप्रदान तथैव च ॥

अपादानाधिकरणे चेत्याहु कारकाणि षट् ॥ ५९ ॥

उक्तानुक्ततया द्वेधा कारकाणि भवन्ति षट् ॥

उक्ते तु प्रथमैव स्यादनुक्ते तु यथारम्भम् ॥ ६० ॥

तानि रिभक्तित्वविधेयानि । लिङ्गार्थे प्रथमा । १ । धातुप्र-
त्ययानिरिन्मर्षाण्डन्द्वय लिङ्ग तस्यैवार्थे सन्नात्रे प्रथमा रिभक्तिभरानि ।
लिङ्गार्थे प्रथमा एतस्य सूत्रस्येवमनुशाहरणानि उच्ये नञ्चित्वादीनि । साउका-

रक्तेदशून्यं वस्तु सत्ता । लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्या इति केचित् । आदिशब्दालिङ्ग-
यवनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा । कृष्णः श्रीः ज्ञानम् । वचने । एवः द्वौ बहवः ।
परिमाणे । खारी श्रेणः आढकम् ॥

अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ च पुष्कलम् ॥
पुष्कलानि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ॥ ६१ ॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोणः खारी षोडशभिश्च तैः ॥

तत्तद्भ्रमश्च ॥

रक्षिरिव राजते राजा रोषात्कुमारी रोरूपते ॥
बोधुम्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ॥ ६२ ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपापपूणा-
न्निभुवनमुपकारभेणिभिः प्रीणयन्तः ॥
परशुणपरमाणूपर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विफसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ ६३ ॥

कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूपन्ते च नारकाः ॥
जेर्गायन्ते च गीतज्ञा मेर्मीयन्ते रुजार्जिताः ॥ ३४ ॥

आमन्त्रणे च । आमन्त्रणे आभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भरति ।

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥
कुमारी स्वैरमासाधा क्षमध्वं भोस्तपस्विनः ॥ ६५ ॥

भोस् भगोस् अधोस् । ३ । एते शब्दा निपात्यन्ते धिगिष्ये । भगवद्भगव-
दधरच्छन्दानां भोस् भगोस् अधोस् इत्येतच्छब्दरूपत्रय क्रमेण निपात्यते ॥

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तुते ॥
अधोष्व भो महाप्राज्ञ धातयाधोः स्वधस्मरम् ॥ ६६ ॥

शेषा. कार्ये । ४ । कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विशेषाधौ सरन्ध्र आशारभारयोः
शेषा विभक्तयो द्वितीया एष्वर्थे भ्रमन्ति । कार्ये कर्मकारके उत्पत्तये आप्ये
सस्त्रायं विरु मे च द्वितीया विभक्तिर्भरति ॥ कर्तुं रीप्सिततमं कर्म । ५ । कर्तुं
क्रियया आनुमिततम कारक कर्मसत्त्वं स्यात् । हारं भजात ॥ तथापुक्तं चा-
नोप्सितम् । ६ । ईप्सिततमोत्तिथया दुर्गमनीप्सिततमि कारक कर्मसत्त्वं
स्यात् तद्यानोप्सितं निगिधम् । द्वेषमितरत्वं । विष भुङ्क्ते ग्राम गच्छंस्तुन स्पृश-
ति । तत्र कर्मकारकं चतुर्गिधम् । उत्पाद्यम् आप्य सस्त्रायं विचार्य च । उत्पत्त्य-
हेमुत्पाद्यवा यदभूत्वा भारि तदुत्पाद्यम् । यत्तिदमेव प्राप्यते तदाप्यम् । सस्त्रा-
रो नाम मारतनरभञ्जो गुणः काश्चिदुत्पातिशयो वा गुणापानं मरणपथो वा इति

चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमर्हतीति संस्कार्यम् । विकारो नाम पूर्ववस्यापरि-
त्यागेनावस्थान्तरयासिः ॥

कटं करोति कारुको रूपं पर्यति चाक्षुषः ॥

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ ६७ ॥

कटादिकमुत्पाद्यादि चतुर्विधं कर्म । गुणातिशयः संस्कार्यम् । ब्रीहीन् यज्ञा-
न्यां प्रोक्षति प्रोक्षणेन । ब्रीहिषु कश्चिद्गुणातिशयो जन्यते । गुणाधानमलापकर्म-
योरुदाहरणम् । यज्ञं रक्षयति देवदत्तः । रजको यज्ञं क्षालयति ॥

अभिसर्प्यतस्तोः कार्यां धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥

द्वितीयाच्चेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ६८ ॥

अभितो ग्रामं सर्गते ग्रामं नदीं वहति । धिग्देवदत्तं देवदत्तस्य धिरु ॥ उ-
पर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ एषां द्वे स्तः देशतः कालतश्च सामीप्ये ॥
तस्य परमाच्चेडितम् । ८ । द्विरुक्तस्य परं रूपमाच्चेडितसङ्गं स्यात् । उपर्यु-
परि पुरोहितं याचकाः पतन्ति । अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति । परितः स-
मयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । परितः कृष्णं गोपाः । निकषा समया सामीप्ये ।
समया ग्रामम् उपवनानि वर्तन्ते । निकषा ग्रामं निहतः शत्रुः । हा कृष्णाभ-
क्तम् । तस्य शोभ्यतेत्यर्थः । कुमुदितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥ लक्षणेत्थं-
भूताख्यानभागवीप्सास्तु प्रतिपर्यनयः । ९ । एष्वर्थेषु त्रिपर्यभूतेषु प्रत्या-
दयः कर्मप्रयत्नचर्चापर्यन्ताः स्युः ॥ कर्मप्रयत्नचर्चापर्युक्ते द्वितीया । १० । एतेन
योगे द्वितीया स्यात् । लक्षणे । वृक्षं प्रतिपरिअनु वा त्रिद्योतते विद्युत् । इत्थं-
ताख्याने । भक्तो त्रिणु प्रतिपर्यनुगः । भामे । लक्ष्मीर्हर्षिं प्रतिपरिअनु वा हरेर्भाग
इत्यर्थः । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रतिपरिअनु वा सचरति ॥ कालाध्यनेनैरन्तर्यं
। ११ । अविच्छिन्नसंयोगत्वं नैरन्तर्यम् । कालाध्ययाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे
याच्ये सति द्वितीया त्रिभक्तिर्भवति । मासमधीते देवदत्तः । क्रोशं पर्वतः । नैरन्त-
र्यं किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ कर्तरि प्रधाने
क्रियाश्रये साधने च । १२ । प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च
तृतीया विभक्तिर्भवति ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ॥

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ ६९ ॥

भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ॥

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥ ७० ॥

प्रकृत्यादिभ्यः । १३ । प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् । प्रकृत्या
चारुः । प्रायेण अलसः । मुखेन याति । गोत्रेण गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । १४ । सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते
यस्मै तत्संप्रदानकारकम् । वेदगिदे गां ददाति । अन्यत्र राज्ञो दण्ड ददाति ।
रजकस्य वध ददाति ॥

ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेन चातिभक्त्या
न च दानकाम्यया ॥ यद्दीयते वासनया
सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥ ७१ ॥

अनभिहिते इत्येव । दानीयो मित्रः । क्वचित्सम्यक्श्रेयोबुद्ध्यापि चतुर्थी ।
व्याजेन रथवे करमिति महाकाव्यप्रयोगदर्शनात् । तच्च संप्रदान त्रिविधम् । प्रेरक-
मनिराकर्तृनुमन्त चेति ॥

स्यागेन कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं चानुमन्त च ॥
अनिराकर्तृ चेत्येतत्संप्रदानं त्रिधा स्मृतम् ॥ ७२ ॥

देहीति प्रेरयतितत्प्रेरकम् । यथा बटवे भिक्षां ददाति । यत्तु इदमह ददामीत्युक्तेऽ-
नुमन्यते ओमिन्याह तदनुमन्त । यथा शिष्यो गुरवे गां ददाति । यत्तु नानुमन्यते
न निराकरोति तदनिराकर्तृ । यथा सूर्याधार्य ददाति ॥ क्रियया यमभिप्रैति
सोऽपि संप्रदानम् । १५ । पत्ये शेते ॥ विश्लेषावधौ पञ्चमी । १६ ।
विश्लेषो त्रिभागस्तत्र योऽग्रधिः स चतुर्थया अवलतया वा त्रिशितस्तत्रापादाने
पञ्चमी । विश्लेषो नाम सयोगपूर्वको त्रिभागः । आधाराधेययोर्मध्ये आधारत्वेन
हायमानः सोऽग्रधिः । आधीयतेऽनेनासौ आधारः । आधारतु योग्यः । आधेयः ।
धारतोऽश्वादपतत् । भृशतोऽग्रतरति गङ्गा ॥ संबन्धे षष्ठी । १७ ।

भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते ॥
द्विष्टो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ ७३ ॥

भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं तु विशेषणम् ॥
विशेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥ ७४ ॥

प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधाने षष्ठी । त्रियान्वयि प्रधानं त्रियान्वय्यप्रधानम् ॥

राज्ञः स पुरुषो श्रेयो पित्रोरितत्प्रपूजनम् ॥
गुरुणां दत्तन पर्य्यं कर्त्तव्यानां रसवद्भक्षः ॥ ७५ ॥

स्यसंज्ञकभासंबन्धः पूज्यपूजकभासंबन्धो बोध्यबोधकभासंबन्धो धारय-
याचनभासंबन्ध इति संबन्धश्चतुर्विधः ॥ आधारे स्वप्नमां । १८ । आधारो
नामाधिकरणम् । परिदृष्टमाधिकरणम् । औपश्लेषिकः सामीप्यप्रतीतिपादकः वै-
दिकः नैमित्तिकमौपचारिक चेति । औपश्लेषिक त्रिविधम् । एकदेशतृत्यभिप्राय-
वृत्ति एवमृत्तीति त्रैविध्यमिदम् ॥

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ॥

तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥ ७६ ॥

युद्धे संनद्धते धीरैरंगुल्यग्रे करिणां शतम् ॥

भभृत्सु पादपाः सन्ति गङ्गायां वरवालुकाः ॥ ७७ ॥

भावे सप्तमी । १९ । क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी । प्रसिद्धक्रियया
अप्रसिद्धक्रियया लक्षणबोधन भावः । देवे वर्णति घोर आयातः । पतत्यङ्गुमालेनि
पतितोऽस्तीति ॥ विनासह्ननमक्रुते निर्धारणस्वाम्यादिभिश्च । २० ।
एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति । विना पाप सर्वं फलति । अन्तरेणा-
क्षिणी जीवितेन किम् । अन्तरा त्वामा हरिरित्यादिपदादुपपन्नम् ॥ अधिशोद्ध-
स्थास्तां कर्म । २१ । अधिपूर्णापेयामाधारः कर्मसङ्गः स्यात् । अधिशेते अधि-
तिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठ हरिः ॥ अभिनिविशश्च । २२ । अभिनीत्येतत्स-
घातपूर्वस्य विशतेर्घातोराधारः कर्मसङ्गः स्यात् । माममभिनिविशते ॥ उपान्व-
ध्यादुक्तः । २३ । उपदिपूर्वस्य यस्तेराधारः कर्मसङ्गः स्यात् । अयस्यप्यनाव-
सति उपससति अनुससति अधिससति ॥ सहादियोगे तृतीयाप्रधाने
। २४ । सह सद्यः साक सार्धं सममिति सहादयः । सह शिष्येणागतो गुरुः । सह-
शस्त्रेभ्यो भैत्रेण । साक नयनान्यां शृङ्गा इन्ताः । सार्धं धनिना धृतः साधुः ।
समं शिष्याभ्यामधीते । सम शिष्येण गुरुणा भुज्यते ॥ अशिष्टव्यवहारे
दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया । २५ । दास्या सपञ्चते कामुकः । धर्म्ये
तु भार्यापि सपञ्चति ॥ चारणार्थयोगे तृतीया । २६ । अल विरादेन ॥
नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाखण्डयोगे चतुर्थी । २७ । नमो नारायणाय ।
स्वस्ति राज्ञे । सोमाय स्वाहा । पिबभ्यः स्वधा । अल मञ्जो मल्लाय । वषट् इन्द्रा-
य ॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । २८ । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः
संप्रदानसङ्गः स्यात् । हारये रोचते भक्तिः ॥ ऋतुआदियोगे पञ्चमी । २९ ।
ऋते अन्व. भारात् इतरः अश्रुत्तरपद द्विगाथकः शब्द. आहि आच् एते ऋत-
आदयः । अन्यशब्देनान्यार्था गृह्यन्ते । ऋते ज्ञानाग्र मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः ।
आरादनात् । इतरो ग्रामात् ॥ ऋतेयोगे द्वितीयापि । ३० । ज्ञानमृते-
चकारादिनादियोगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना ॥ यत्-
श्च निर्धारणम् । ३१ । द्रव्यगुणक्रियाजातिभिः समुदायात्पृथक्करण यतस्तत्र
पठोसप्तम्यौ स्तः । भवतां मध्ये यो दण्डो स आयातु भवत्सु वा । क्रियापराणां
भगवदाराधकः श्रेष्ठः क्रियापरेषु वा । गरां गोषु वा कृष्णा गो. सपन्नक्षीरा । ते
पां वा एतेषु क्षत्रियः शूद्रतम ॥ स्वाम्यादिभिश्च । ३२ । स्वाम्यादिभिरपि
योगे पठोसप्तम्यौ स्तः । गोषु स्वामी गवां स्वामी । गमापधिपति. गोपधिप-
ति. ॥ कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति पठ्ठी । ३३ । कर्तरि कार्ये च पठ्ठी-
भक्तिर्भवति क्तादिर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने । व्यासस्य कृति. ।

का कृतिरित्यर्थः । भारतस्य श्रवणम् ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि । ३४ । उभयो
प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव पठी स्यात् । चित्रं गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्मृ-
तौ च कार्ये । ३५ । स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये पठी भवति । मातुः
स्मरति मातरं स्मरतीत्यस्मिन्नर्थे । चकाराद्वितीयापि । मातरं स्मरति ॥ न लो-
काव्ययनिष्ठाखलर्थतृतीया ॥ ६६ । एषां प्रयोगे पठी न । लादेशाः । कुर्वन्
कुर्वाणः घ्राष्ट हरिः । उः । हरि दिदृक्षुः अलकरिष्णुर्गा । उक । दैत्यान्घातुको
हरिः । अव्ययम् । जगत्तृष्ठा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दै-
त्यान् हतान् विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तन् । कर्ता लोका-
म् ॥ हेतौ तृतांया पञ्चमी च वक्तव्या । ३७ । अनित्य. शब्दः कृतक-
त्वेन कृतकत्वात्कृत्रिमत्वात् ॥ भयहेतौ पञ्चमी च वक्तव्या । ३८ । चौरा-
द्विभेति । व्याघ्राद्व्रस्यति । विपुत्पाताश्चकितः ॥ पठी च हेतुप्रयोगे । ३९ ।
हेतुप्रयोगे हेतौ चोत्प्रे पठी स्यात् । चकारात्सर्गादियोगे तृतीयापि । अघ्नस्य हेतो-
र्वसति । कस्य हेतोर्नामितः । केन हेतुना वा नागतः ॥ इत्थंभावे तृतीया
। ४० । किञ्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यभावः । शिष्यं पुत्रेण वश्यति । ससारमसारेण
पश्यति ॥ येनाङ्गधिकारः । ४१ । येन विवृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्य-
ते तस्मादङ्गात्तृतीया निभक्तिर्मयति । अक्ष्णा काणः । पादेन खञः । श्रनणेन
पधिरः । विकारो द्वित्रिषः । न्यूनत्वाश्रित आधिस्याश्रितश्च । मुखेन निलोचनः ।
पुपुषाचतुभुजः ॥ जानिकर्तुः प्रकृतिः । ४२ । जायमानस्य कार्यस्योपा-
दानमपादानसङ्गं भवति । तत्रापादाने पञ्चमी । यस्मात्प्रजाः प्रजायन्तेतद्व्रज्येति ॥
आडादियोगे । ४३ । आडादियोगे पञ्चमीनिभक्तिर्मयति । आह मर्यादाया
मभिमिथी च । अपपरी वर्जने । एत आडादयः । आपाटलिषुग्राह्यो देवः । आ-
षालेभ्यो हरिभक्तिः । आदिशब्दात्परिगतेभ्यो वृद्धे देवः । अपत्रिगतेभ्यो वृद्धो
देवः । तादर्थ्यं चतुर्थी वक्तव्या ॥

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ॥

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ ७८ ॥

आशिषि चतुर्थी । राते चिरं सौभाग्यं भूयात् ॥ शुधद्रुहेर्ष्यासूयार्यानां
यंप्रति कोपः । ४४ । शुधाचर्यानां प्रयोगे यप्रति कोपः स समदानसतरः
स्यात् । हरये शुध्यति दृश्यति ईर्ष्यति असूयति । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव
शृण्वन्ते । सोषसर्गयोः शुधद्रुहेर्ष्येति द्वितीया वक्तव्या । त्रमभिद्रुध्यति । मित्रम-
भिद्रुहति । अपरादमारोपयति ॥ कयब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी
वक्तव्या । ४५ । हर्म्यत्त्रेक्षते । हर्म्यमारुह्य मेक्षत इत्यर्थः । आसनात्त्रेक्षते
आसने उपविश्य मेक्षत इत्यर्थः ॥

कयवर्षा दृश्यते यत्र कयवन्तं नैव दृश्यते ॥

तदेव हि कयब्लोपित्वं ज्ञातव्यं च सदा धुधैः ॥ ७९ ॥

निमित्तात्म्यमयोगे सममी च यक्तव्या । ४६ ।
 चर्मणि टांपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुश्ररम् ॥
 वेदेषु चर्मरा हन्ति सौमित्र पुष्पलवो हतः ॥ ८० ॥
 गुदमेद्रान्तरालाद् सौमित्रो मोच्यते युधि ॥
 पुष्पलो मृगभेदः स्याद्वन्यः सौमित्रपहेतुवः ॥ ८१ ॥

त्रिपदे च । ४७ । तर्हि चतुर । त्रिपदे नामान्यत्र भा । ॥ पष्ठी-
 समस्यो चानादरे । ४८ । बन्नी प्रोक्षतां गतश्चौर । मातापित्रो रुदतो
 प्रजति पुत्र । बहुषसापुत्र वदन्त्यपि स्वयमाद्यो माते साधुमार्गे । बहुषु यद-
 र्हापि स्वयमनारो मान्यसाधुमार्गे ॥ अन्योक्ते प्रथमा । ४९ । यदिदं पार्थाप-
 न्येनाप्यातेन कृता धान भवति तदा प्रथमा प्रयोज्यया । घट त्रियने । घट
 पार्थ । प्राप्तमुदर यमिति प्राप्तोदरो मम । छन्दसि स्पादि सर्ग । इति
 गुरोर्तात्पर्यमिदं दत्ता ज्ञेयं । पुनस्तु मन्त्रस्यात । प्रजर्ताररेषु ॥

पगो यमे च घरण समदान तथैव च ॥
 आपदानाधिररणमित्यादः पारराणि घट ॥ ८२ ॥
 द्वितीया यमणि होया घर्तारि प्रथमा तदा ॥
 उत्तरं त्वमयोगोऽप्य न तदा यत् प्रयुज्यते ॥ ८३ ॥
 तृतीया नर्तारि यदा यमणि प्रथमा तदा ॥
 उत्तरं त्वमयोगोऽप्य न तदा परममपदम् ॥ ८४ ॥

दिति वाच्यम् । ५४ । वुहन्स्वपिति मासमास्ते गोदोहमास्ते त्रीशमास्ते ॥
 गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ । ५५ ।
 गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ य कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानबोधयत् ॥

आशयञ्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ ८६ ॥

आसयत्सलिले पृथ्वा यः ॥ मे श्रीहरिर्मतिः ॥

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीत्कृष्वहाम् ॥ ८७ ॥

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणा च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मता ॥ ८८ ॥

गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । बोध्यते माणउक धर्मः । माणउको धर्म-
 मिति या । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मणां च कर्मणि भावे
 च लृकार इष्यते । मासो मासः वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात् प्रयोज्ये प्रत्य-
 यः । मासमास्यते माणउकः ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च । ५६ । कर्तुं प्रयोजक
 कर्तृसमो हेतुसज्ञश्च स्यात् । स्वार्थं परित्यज्य अन्याथाभिधायित्वमुपसर्जनत्वम् ।
 त्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् । साक्षात्संबन्धेन त्रियान्वयित्वं मुरयत्वम् । प-
 रम्परासंबन्धेन त्रियान्वयित्वं गौणत्वम् ॥ इति कारकप्रक्रिया ॥ १५ ॥

अर्थार्थद्विभक्तिप्रतिष्ठानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ समासश्चान्वये
 नाम्नाम् । १ । नाम्नामन्वययोगत्वे सत्यत्र समासो भवति । चरारत्तद्वितोऽपि ।
 ततो भार्यपुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति । स च षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पु-
 रषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति । अव्ययस्य अव्ययेन वा भग्नः सोऽ-
 व्ययीभावः । १ । स एवाग्रिमः पुरुषः प्रधानः यस्यासौ तत्पुरुषः । २ । द्वन्द्वपते
 उभयपदार्थो येनासौ द्वन्द्वः । ३ । बहुः समातिरिक्तः व्रीहिः प्रधानः यस्मिन्नसौ बहु-
 व्रीहिः । ४ । कर्म भेदः धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वन्द्वो गच्छतीति द्वि-
 गुः । ६ । पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ । द्वन्द्वकर्मधारयौ
 चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्र-
 धानो बलवान् । तस्य त्रियाभिसंबन्धत् । इदमेकस्मिन्समासिते पदेऽनेकसमासप्रा-
 प्तिस्तद्विषयम् । निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तत्पुरुषबहुव्रीहिकर्मधारयप्राप्तां सत्यौ
 निर्णयमाह । समानाधिकरण्यधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान् । एकवि-
 भनयतमेवार्थनिष्ठत्र सामानाधिकरण्यम् । नीलं च तटुत्तरं च नीलोत्पलम् । भि-
 द्धविभक्तयः तन्निर्णयनिष्ठत्र वैयधिकरण्यम् । ऐक्यमर्थस्वयमेकविभक्तिवत्तं च
 समासप्रयोजनम् । अधि श्री इति स्थिते । र्वाशब्दाद्वृत्तौ यैरुच्यते । त्रियमधि-
 ष्टय भवतीति त्रिगुहेऽन्ययोग्यार्थसमर्पणं पदसमुदायो त्रिगुहो वाक्यमिति या-
 यत् ॥ पृष्ठे समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो घञ्छः ॥ २ ॥ पूर्वोऽ-

व्ययेऽव्ययीभावेः । ३ । अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्यः सोऽव्ययीभासङ्गः समासो भवति । इति समासप्रक्रियाम् ॥ समासप्रत्यययोः । ४ । समासे वर्तमानाया रिभक्तेः प्रत्यय च परे रिभक्तेर्लुम्भवति नामसङ्गायां स्यादिरिभक्तिर्भवति ॥ स नपुंसकम् । ५ । सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकाल्लङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद्भ्रमत्वम् ॥ अव्ययीभावात् । ६ । अव्ययीभावात्परस्याविभक्तेर्लुम्भवति । अधिचि गृहकार्यम् । रायमातृक्रान्तमतिरि कुलम् । नायमतिक्रान्तमतिरु जलम् ॥ अत्याद्ययः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । ७ । क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसङ्गः समासो भवति ॥ ऋग्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारो च वक्तव्यौ । ८ । यथाऽसादृश्ये । ९ । यथाज्ञानोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते सोऽव्ययीभावः समासो भवति । योग्यता धीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । शक्तिमनतिवृत्त्यं करोतीति यथाशक्ति करोति । सादृश्ये रिम् । यथा हारिस्तया हरः । कुम्भस्य समीपमिति रिग्रहे समासादिपूर्वम् । अव्ययीभावात् (प्र० १६ सू० ६) इति प्राप्ते ॥ अतोऽमनतः । १० । अकारान्तादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम् भवति । अत वर्जायत्ता । तथा ॥ पाणिनीये ॥ नाव्ययीभावाद्दत्तोऽम्बपञ्चम्याः । ११ । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो लुक् तस्य पञ्चमी रिनामादेशः स्यात् । उपकुम्भं वर्तते ॥ वा टाडयोः । १२ । टा डि इत्येतयोर्गो अम् भवति । अतोऽमनतः (प्र० १६ सू० १०) या टाडयोः । अत्र टाडि एतत्पञ्चम्यास्तृतीयासप्तम्योर्दिञ्चनबहुवचनयोरप्पुपलक्षणम् । तेन द्विचनबहुवचनयोरपि वा अम् भवति न लुक् । पञ्चम्यास्तु अम्भुकोविषेधः । उपकुम्भेन कृतमुपकुम्भवृत्तम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति रिशपणादुपकुम्भादानय । उपकुम्भं देहाः । उपकुम्भं निधेहि, उपकुम्भे निधेहि ॥ अवधारणार्थं यावति च । १३ । अवधारणार्थं यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने अव्ययपूर्वपदामनेऽपि योऽन्यः सोऽव्ययीभावसङ्गः समासो भवति । यावन्त्यमत्राणि सारतो प्राङ्गणानामन्त्रयत्येति यावदमत्रम् ॥ यावदवधारणे । १४ । अवधारणार्थं यावच्छब्दो नित्यं समस्यते ॥ आहमयादाऽभिचिध्याः । १५ । मर्यादायामभिचिधौ च आहं वा संमस्यते । पाटीलपुत्र मर्यादाहृत्येन्यापाटीलपुत्रम् । बालानभियायेत्याबालम् । तेन विनेति मर्यादा । तेनसहेत्यभिचिधिः ॥ पारम्ये पट्ट्या वा । १६ । पारम्यशब्दापटना वा समस्यते । एदन्तौ निपातां सुत्रात् ॥ प्रथमनिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् । १७ । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसङ्गः स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् । १८ । समासे उपसर्जनं प्राह प्रयोज्यम् । गद्गायाः पारे इति पारेगद्गद्गापारे । गद्गायाः मध्ये इति मध्येगद्गद्गद्गायामध्ये । मक्षिकगामभारो निर्मक्षिकं वर्तते ॥ अमादौ तत्पुरुषः । १९ । द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्यः स तत्पुरुषसङ्गः समासो भवति ॥ द्वितीयाश्रितार्तातर्पातितगतत्वात्यस्तप्राप्तापद्यैः । २० । अन्ये सति समस्यते स

तत्पुरुषः । कृष्ण श्रित कृष्णश्रित । ग्राम प्राप्तो ग्रामप्राप्तः । अन्ये इति विम् ।
 पश्य कृष्ण श्रितस्त्व साधून् । दात्रेण छिन्न दात्रच्छिन्नम् । यूपाय दारु यूपदारु ।
 वृक्षेभ्योभय वृक्षभयम् । राज्ञ पुरुषो राजपुरुष । अक्षेपु शौण्ड, अक्षशौण्ड ॥
 कचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् । २१ । अग्नौ आहित इत्याहिताग्निः । पूर्वे भूत
 इति भूतपूर्वः ॥ पिशाचादेः सभादीनां नपुंसकत्वं वा । २२ । पिशाचानां
 सभा इति पिशाचसभम् । पिशाचसभा । गृहस्थूणम्-गृहस्थूणा । शशोर्णम्-शशोर्णा ।
 भिन्नपदे णत्वाभास्तथापि समासे सति कचिदैकपथ णत्वहेतु । शराणां वन शर-
 वणम् । आम्राणां वनमाम्रवणम् ॥ सज्ञायां वा । २३ । त्रीणि नवनानि
 यस्यासौ त्रिनयन त्रिनयन ॥ पानस्यवा । २४ । सुराया पान सुरापानम्-सुरा-
 पानम् ॥ नञि । २५ । नञि पूर्वपदे सति योन्य स तत्पुरुषसङ्गः समासो
 भवति ॥ नञ् । २६ । नञ् सुबन्तेन समस्यते । नञ् उभयार्थस्य प्रसिद्धम् ।
 तथा चोक्त वार्तिककारेण ॥

उभौ नञौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसङ्गकौ ॥

पर्युदासः सहस्रादौ प्रसङ्गस्तु निषेधकृत् ॥ ८९ ॥

प्राधान्यं तु विधेयं प्रतिषेधोऽप्राधान्यता ॥

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरगतो न नञ् ॥ ९० ॥

अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ॥

प्रसङ्गप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ॥ ९१ ॥

न ब्राह्मणोऽब्राह्मण ॥ ना । २७ । समासे सति नञोऽकारदेशो भवति
 नाकादिरजम् । नाक नक्र नग तनूनपत् नख नपुस्रक नक्षत्र नकुल नासत्य
 नमुचि नर इत्यादि । नाक नमुचि नकुल नागर नासिका नमेद ननाग्नि नभसी
 नान्तरीय नक्र नख नग नद नयाद नयेद नासत्य नापित नष्टुप नक्षत्र इत्येते
 नाकादयः केनचिन्नृणिता । उभयथापि नाकादौ न भवति ॥ अनूस्वरे । २८ ।
 समासे सति नञोऽनदेशो भवति स्वरे परे ॥ अनदेशोऽपदान्तचङ्गाद्यः
 । २९ । तेन ह्यन (प्र० ४ सू० १६) इति न द्वित्वम् । अथादन्योऽनञ् ।
 धर्मविरुद्धोऽधर्मः । ग्रहणाभापोऽग्रहणम् । तदन्यतद्विरुद्धतदभावेपु नञ् वर्तते ।
 तस्मादन्यस्तदन्यः । तेन विरुद्धन्तद्विरुद्धः । तस्य अभास्तदभाः । तदन्यथ त-
 द्विरुद्धश्च तदभाश्च तदन्यतद्विरुद्धतदभास्तेषु ॥ चार्थे द्वन्द्वः । ३० । समु-
 च्चयान्याचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थास्तेषु चार्थेषु द्वन्द्वः समासो भवति । तत्रेश्वर
 गुह्यं च भजरोति प्रत्येजमेरत्रियासबन्धे समुच्चये समासो नास्ति । बटो भिक्षा-
 मट गौ चानयेति क्रमेण त्रियाद्वयसबन्धेऽन्वाचये समासो नास्ति । नाम्नां परस्पर-
 मसबन्धात् । इतरेतरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति ॥ द्वन्द्वो-
 ल्पस्वरप्रधानोऽकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो चक्षुष्यः । ३१ । पदुश्च
 गुप्तश्च पदुगुप्तौ । इतरेतरयोगे द्वित्रयम् । चकार उत्तार्थानामप्रयोगः । अग्निश्च
 पादश्च अग्निपादौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ । धनश्च खदिरश्च धनख-

दितौ ॥ देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्यः । ३२ । वाग्रहणा-
 त्खविन्न भर्त्सप्रभाकृतात्रित्यादौ । अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ ॥ अष्टयादेः सो-
 मादीनां परत्वं वक्तव्यम् । ३३ । इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च इन्द्राबृहस्पतौ ॥ ए-
 कवद्भायो वा समाहारे वक्तव्यः । ३४ । समाहारस्यैतत्समाहारे एक-
 वद्भायः सिद्ध एव । तर्हि रामहण स्मर्यम् । वाग्रहणात्खविद्वयोस्पीतरेतरयोगे
 एकवचनं खविद्वद्भूनामितरेतरयोग एकवचनम् । शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च श-
 शाकुशपलाशाः-शक्तकुशपलाशम् ॥ अन्यादीनां विभक्तिलोपे कर्मन्यति-
 हारे पूर्वपदस्य समागमो भवति । ३५ । अन्योन्यमेतद्विचारण कर्म-
 न्यतिहारः । अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं विशा नमन्ति । परश्च परश्च परस्परम् ।
 परस्परमित्यत्र कर्मरादित्वात्सर्गोपध्मानायाभावात् ॥ एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । ३६ ।
 एतौ वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः । ३७ ।
 संख्यापूर्व समासो द्विगुर्निघते ॥ समाहारेऽत ईप् द्विगुः । ३८ । समाहा-
 रेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽन्तरान्तादौप्युत्पद्यो भवति ॥ पाद्याद्यन्तौ
 द्विगुर्नेषन्तः । ३९ । पधानां पात्राणां समाहारः पक्षपात्रम् । द्विभुवनम् । त्रि-
 भुवनम् । चतुष्पथम् । दशानां दशमार्गां समाहारो दशमार्गम् । पक्षाम्रयः समाहृता
 इति पक्षाम्रि । पधानां गवां समाहारः पधगु । नपुंसकसादृश्यत्वात् । त्रिपला
 रुदितः ॥ बहुग्रीहीरन्याथं । ४० । अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुग्री-
 हीसंज्ञको भवति । बहु धने यस्य स बहुधनः । अरित धनं यस्य सोऽरितधनः ।
 अन्यपदादस्यदीनां पूर्वाभिप्रायः । अन्यपदप्रधान्याद्बहुग्रीही । अन्तरङ्गं यस्यासा-
 यन्तरङ्गः । बाहिरङ्गः । लब्धं दुःखः ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे । ४१ । सहेत्ये-
 तत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुग्रीहिः ॥ सहादेः साट्टिः । ४२ । स-
 हादीनां सादिर्भवति । पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्र । सो वेति वेगित् । सहपुत्रो
 वा गतः । तुल्ययोगवचनं प्राविश्यम् । कर्मणा सह वर्तमानः सहकर्मणः । सहोम-
 णः । साम्यं प्रधानकर्मदेशो विशेष्यनया यत्राप्यते स सहस्यसंज्ञितो बहुग्रीहि-
 रन्त्या कर्मां यस्य स लम्बकर्मा ॥ बहुग्रीही विशेषणसमन्वितयोः पू-

द्रुह्रीहौ । अप्रजा सुप्रजा दुप्रजा अमेधा दुर्मेधा सुमेधा ॥ धर्मादनित्यं
केवलात् । ५० । केवलात्पूर्वपादात्पठो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्रुह्रीहेरनित्यं प्रत्य-
य स्यात् । कल्याणधर्मा । सुधर्मा । केवलात्किम् । परम स्वो धर्मा यस्य ॥
परमसुधर्म ॥ जायाया निडादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यौ यलोपश्च ५१ ।
रुह्रीज नि ॥ उत्पूतिसुसुरभिभ्यो गन्धशब्दस्येकारान्तादेशो बहु-
व्रीहौ वक्तव्य ॥ ५२ । उदन्धि । पूतिगन्धि । सुगन्धि । सुभिगन्धि ॥
भागन्तुकस्यैकवचनान्तस्य चा । ५३ । गुगन्धि आगण - गुगन्धो वा ॥
अल्पाख्यायां च । ५४ । अल्पपर्यायो गन्धशब्द । सूषोऽल्पो यस्मिन् तत्सू-
षगन्धि प्रोक्तम् । घृतगन्धि । वेति कचित् । सूषगन्धम् । घृतगन्धम् ॥ उप-
मानाच्च । ५५ । पद्मस्यैव गन्धो यस्येति पद्मगन्धि । मतान्तरे विक्षप ॥
ऊधसोऽनङ् । ५६ । ऊधोन्ताद्रुह्रीहेरनडादेश स्यात्किञ्चाम् । कुण्डोष्ठी गौ ।
पुंसि तु कुण्डोष्ठा गोमण ॥ धनुषश्च । ५७ । शार्ङ्ग धनुर्यस्य स शार्ङ्गध-
न्या ॥ सहायो चा । ५८ । शतधवा-शतधनु ॥ पुवद्वा । ५९ । समासे
सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुवद्वा भवति । वाग्रहणात्कल्याणीमिव
इत्यादौ न भवति । पुत्रद्वयादीषाणोनिवृत्ति । रूपवद्भार्य ॥ अन्याथै । ६० ।
स्त्रीलिङ्गस्यान्याथै वर्तमानस्य हसो भवति ॥ बहुमानिनृपशसतदरादौ
चारूप्ये । ६१ । एनीय आचरतीति एनायते । पत्न्यादित्यात्तो न । पण्डितमा-
निनी । पटुषा भावः पटुत्वम् । अल्प देहाति अल्पश । पटुत्वमा । पटुतरा । पटुफल्वा ।
पटुदेश्या । पटुदेशीया । अरूप्य इति किम् । शुभ्रारूप्या । प्रियादौ न । प्रियामिति ।
मनोता सुप्रगा दुर्मगा क्षान्ता वन्म्याणी चपला वामना सधिया समा वामा वामा
बाला तनया दुहिता स्वसा । इति प्रियादय ॥ एषु पेटेषु भाषितपुस्त्वस्य स्त्री-
प्रत्ययान्तस्य न पुवत् । ६२ ॥ ऊग्रस्ययान्तस्य च न पुवत् । ६३ ।
वामोरुभार्य ॥ अभाषितपुस्त्वस्य च न पुवत् । ६४ । गङ्गाभार्य ॥
वैपथपूरणीसज्ञाना च न पुवत् । ६५ । राक्षसाभार्य । पद्मीभार्य । दत्ता-
भाय ॥ जातिवाच्यतास्वाङ्गवाच्यतायद्देशदन्तस्य न पुवदमानिनि
। ६६ । ब्राह्मणीभार्य । मुनेर्ज्ञाभार्य । अमानिनीति किम् । अज्ञानमानिनी ॥
मुहुर्जितरक्तविवारार्थवर्जितताद्वितान्तस्य न पुवत् । ६७ । मैथिली-
जाय । मुहुर्जितरक्तविमार्थान्जितेति किम् । वैयाकरणभार्ये कापायनम् हेम-
मुद्रिय । वाग्रहणादिव निरुक्ता ॥ गो । ६८ । गोशब्दस्यान्याथै वर्तमानस्य ह-
सो भवति । पथ गात्रो यस्यासौ पथमु । सख्यामुज्याग्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याऽ
कारस्य लोपो वक्तव्य । सहस्र पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्याघ्रस्य पादाविव
पादौ यस्यासौ व्याघ्रपात् । शोभनौ पादौ यस्य ॥ सुपात् । पाद पद् (म० ९
सू० ४८) द्विपद त्रिपदा द्विपदी त्रिपदी । नदादितादीषु ॥ टाहवा । ६९ ।
समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवति ॥

तच्च तात्पर्यं ज्ञेयो अवारो ढन्ट ण्य च ॥

द्वारास्तु बहुव्रीहौ वकारोऽनियमो मतः ॥ ९२ ॥

अचित्यो महिमा यस्य सोऽभित्यमहिम् ॥ नो वा । ७० । नातस्य पद-
स्य टिलापो वा भगति स्तरे यकारे च परे । वामद्वणात्कचिन्न भगति कि सृषधा-
लोपश्च । अहो म य मध्याह्न । द्वयोरहो समाहारो द्वयह्न ॥ रात्राद्वाहा । पुस्ति
। ७१ । एते पुंस्येय स्यु । सर्गाश्च । सर्गाह्न । यह । कर्त्तृना राजा इति क-
निराज । टकार ईवेर्थ कनिराजा एतित (प्र० १४ सु० १४) राज्ञा पू इति
राजपुरम् । अपत्यय । वाच मनघ वाह्मनसम् । धा यु (प्र० ९ सु० ५२)
धमे धमा वा (प्र० ४ सु० २) दक्षिणस्यां दिशि पथा इति दक्षिणापथ । अ-
हथ रात्रिश्च अहोरात्रम् । अपत्यय ॥ अहोरात्रमित्यत्र नपुंसवरत्न घा
घक्तव्यम् । ७२ । अहोरात्र । द्वी च त्रयश्च द्वित्रा । ९५५ । बहुतागिज्ञा-
यां बहुवचने जम् । बहुतो राजाना यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलापे कृ-
ते आहत द्वियाम् (प्र० ७ सु० ८) इत्याप् डप्रत्यय । बह्व कर्त्तारो यस्या-
सौ बहुवर्तुषो याग ॥ कर्मधारयस्तुल्यार्थे । ७३ । पदद्वय ट्यार्थे एकार्थ-
निष्ठत्वे सति कर्मधारयसङ्गः समासो भगति । नील च तदुत्पल च नीलात्पल-
म् । रक्ता चासौ लता च रत्नलता । पुमांश्चासौ कोऽनिलश्च पुस्कोऽनिल ॥
पुस्तः सपे स्यार्थाजिते च भम्परे सयोगान्तस्यलोपो घक्तव्यः । ७४ ।
तेन पुस्यान पुक्षार भगति ॥ नाम्नश्च कृता समास । ७५ । प्रादेवपसर्गस्य
नाम्नश्च कृदन्तेन समास स तत्पुष्पसङ्गो भगति । चकारात्कुशब्दस्याययस्य
ऊरीडरीशब्दयोश्चिप्रत्ययात्तादेश्च कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भगति । प्रकृष्टो
याद प्रयाद । कुम्भजार । सहादे सादि (प्र० १६ सु० ४१) सरसतिरसां
सधिसमितिरेय । सह अधतीति सधयह् समधतीति सम्पद् । तिर अधतीति
तिर्यङ् । कचिन्न भवति । सह चरतीति सहचर ॥ कुगतिप्रादय । ७६ ।
कुशब्दो गतिसङ्ग प्रादयश्च समर्थनाग्रे समस्यत स तत्पुरुष । कुपुरुष ।
कुत्सितमत्र कदम् ॥ कुत्सितेयदर्थयो । ७७ । कुत्सितेयदर्थयर्त्तमा-
नस्य कुशब्दस्य वा कय कय इत्यते आदेशा भगति तत्पुष्पे न तु यदुब्रीहौ । बहु-
ब्रीहौ तु । कुत्सिता गिया यस्यासौ कुत्रिय । कुत्सिता उष्ट्रा यस्य स कूट् । कु-
त्सित पन्था यस्मिन्नसौ रुपथा दश ॥ वाक्चवकुण्णे । ७८ । उष्णशब्दे
परे कुशब्दस्य वा कय कय इत्यते आदेशा भगति । कु ईषदुष्ण कोष्णम्-कपो-
ष्णम्-कडुष्णम् । कु ईषत् लण काल्णम् ॥ पुरुषे वा । ७९ । पुरुषशब्दे
परे कुशब्दस्य वा कादेशो भगति तत्पुरुषे ॥

विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन हसे परे ॥

अचि त्रिरथचदे को. कत्वाक्षे वा पुरये पथि ॥ ९३ ॥

ईषदर्थे च वाच्ये स्युरग्रागुष्णे वाकत्ववा ॥

कुत्सिताख्य कत्रय । कद्वय कद्वद काङ्क्ष कापय कुपय कुपुरुष कापु-
रुष ॥ पप उत्त्व दधोर्द्वौ । ८० । वय उत्त्व ददृदश्वामुत्तरपदादे हुत्वच
धासु वा भवताति गच्यम् । बहुवचन जम् । जसशसालुङ् (प्र० ९ सु० ३२)

नाम्नो नो लोपशायौ (प्र० ९ सू० २०) षट्भिरधिना दश षोडश । षट्प्रकार-
मिति षोडा । धासु वाचकव्यमिति निक्ल्पात् पस्योत्तोभावे चो ड (प्र० ९ सू०
४४) इति यस्य डत्वम् । षट्ढा । सरयायाः प्रकारे धा (प्र० १७ सू० ११७)
अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् (प्र० १३ सू० २५) षट्दन्ता यस्य इति विग्रहे ॥ विभ-
क्तिलोपे कृते दन्तस्य दत् । ८१ । षट् दन्ता यस्याऽसौ षोडन् ॥ तद्बृह-
तोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । ८२ । बृहतां पति बृहस्प-
ति । तत् परं तस्कर ॥ महत्तष्टराकारो भवति समानाधिकरणे
। ८३ । महांश्चासौ ईश्वरश्च महेश्वर ॥ दिवो द्यावा । ८४ । दिशन्दस्य
द्यावादेशो भवति । द्यांश्च भूमिश्च द्यावाभूमौ । आकृतिगणोऽयम् । सिद्ध शब्दा-
कारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशगिधान त्रियते यत्र स आकृतिगण ॥ भटुक
छचित् । ८५ । समासे वृद्धन्तेऽपि विभक्तेरुत्पन्नमिति । वृद्धाः सुक्तः । अप्सु
योनिर्पस्येत्पप्सुयोनि । उरसि लोमानि यस्याऽसौ उरसिलोम । इदि स्पृशतीति
त्वादिसृक् । फटेकाल याचोयुक्ति दिशोदण्ड पश्यतोऽह इत्यादि ॥ समासे
समानाधिकरणे शाकपाथिवादीनां मध्यमपदलोपो घक्तव्यः । ८६ ।
शाकमियश्चासौ पाथिंश्च शाकपाथिं । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवनाह्नग ॥
आदेश्च द्वन्द्वे । ८७ । द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति । माता च
पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वधूश्च श्वगुरश्च श्वगुरौ । ध्रुवतां
द्वन्द्वे । ८८ । नगरान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आन्तरोक्तव्यम् ।
मातापितरौ ॥ द्वन्द्वे सर्वादित्य चा । ८९ । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च वर्-
णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतरा ॥ व्याधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो घ-
क्तव्यः । ९० । पुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासौ पुमुदगन्धि ॥ उपमाना-
श्च । ९१ । उपमानाद्वन्धश्चदस्येकार स्यात् । हसस्य गमनमिव गमन यस्या
सा हसगमना ॥ दिग्गसख्ये सज्ञायाम् । ९२ । दिग्गसकसप्त्यागसकश-
ब्दासुतरपदनुत्पत्तिं सज्ञायौ समस्यते ॥ तत्पुदय । संज्ञायामिति षदेन नित्यस-
मासो दर्शितः । अग्निग्रहो नित्यसमासः । अन्यस्त्वरपदग्निग्रहोऽपि भवति । अस्व-
षदेन समासत्रयतिभिर्नेनाग्नि षदेन त्रिग्रहो वाक्य यत्र सनित्य तेन एवौ वर्णा
यस्य स एभ्यवर्गः । दाश्रेण त्रिग्रामात् ररपदग्निग्रहः । अस्वपदग्निग्रहो नित्यः ।
यस्मिन् समासारयोधनं वाक्यमिति दर्शितं स नित्यः । दर्शिताग्निः । सप्तग्रामः ॥ ॥
इति समासप्रक्रिया ॥ १६ ॥

अथ तादृशता निरूप्यते ॥ अपत्ये अग्नौ । १ । नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण्यपत्ययो
भवति । उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे । उपगो अग्नौ इति म्रियते । समासप्र-
त्ययो (प्र० १९ सू० ४) इति षट्ढलोपः । जगारो वृद्धपथे ईकपथः ॥ आदि-
म्यरस्य णिगति च वृद्धिः । २ । वरागं मध्ये य आदिम्यरस्य शब्दभे-
दति म्रिति म्रिति च तादृशं दन्तः । उवाचम्यौवाचो शब्दः ॥ यौच्यम्यरे । ३ ।

उनास्य ओनास्य च अ॒ भ॒रति॑ स्यरे य॒रारे॑ च परे । वृ॒नद्धि॑तसमा-
साधेति॑ नाम॒न्म् । नाम॒त्वात्स्या॑दयः । औ॒षम॑ । उ॒ष्टि॑सस्यापत्यं यामि॒ष्ठः । गो-
तम॑स्यापत्यं गौ॒तम॑ । शि॒गाद॑भ्यश्चेत्यङ् उ॒त्तः । अ॒न्यथा॑ उ॒न्नः प्रा॑तिः शि॒रस्य॑
अ॒पत्यं॑ शी॒रः । रि॒देह॑स्यापत्यं वैदे॒हः ॥ ठरा॑णि । ४ । मा॒तृशब्द॑स्य ऋ॒षार॑स्य उ॒रू
भ॒रति॑ अ॒णि परे॑ । पो॒ हः (प्र० ९ सू० ४५) तन्म॑दे॒वते॑ (प्र० १२ सू० ५)
इति॑ सू॒त्रनि॑र्देशाच्चिदपदान्तेऽपि श॒सानां॑-ध॒मा ए॒ष्ट्याः । ष॒णां मा॒नृग॑मपत्यं
पा॒न्मान॑रः । ति॒ष्टृणां॑ मा॒नृग॑मपत्यं त्रि॒मान॑रः । द्वयो॑र्मा॒त्रो॒रप॑त्यं त्रि॒मा॒तुरः ॥ अ॒त
इ॒ज्जनृ॑पेः । ५ । अ॒नारा॑न्ता॒न्नाम्नो॑ऽनृ॒षि॒शब्दा॑दपत्येऽर्थे ई॒ध्प्रत्य॑यो भ॒रति॑ । यस्य
लो॒पः (प्र० १४ सू० ७) दे॒वद॑न॒स्याप॑त्यं दे॒वद॑न्ति॒ श्रीघ॑रस्यापत्यं श्री॒घरि॑ः ।
द॒शर॑पस्यापत्यं द॒शर॑भिः । प॒र॒दारि॑ः । कृ॒चि॒र॒षि॒शब्दा॑दपि भ॒रति॑ । तेन॑ आ॒द्वा-
ला॑भिः ॥ ब॒द्वादे॑श्च । ६ । ब॒द्वादे॑ पर इ॒ज्प्रत्य॑यो भ॒रत्य॑पत्येऽर्थे । ब॒होः अ॒पत्यं
बा॒ह्वि॑भिः । उ॒प॒वि॒न्दो॒रप॑त्यना॒प॒वि॒न्द॒भिः । कृ॒ष्ण॑स्यापत्यं का॒ष्णिः । उ॒डुलो॑म्नोऽपत्यमौ-
डु॒लो॒भिः । नो॒ वा (प्र० १६ सू० ६९) अ॒ग्नि॒शर्म॑गोऽपत्यमा॒ग्नि॒शर्मि॑ः ॥ प॒था॒य॒न॒णै-
य॒ष्णाया॑ग॒र्ग॒न॒डा॒त्रि॒क्षां॑पि॒तृ॒ष्वस्त्रा॑देः । ७ । ग॒र्गादि॑र्न॒डादि॑र॒म्यादेः॑ स्त्रीलि॒ङ्गा-
दि॒पि॒तृ॒ष्वस्त्रा॑देश्च ण्य॒ आप॑न॒ण् ष्य॑न॒ण् णी॒ष इ॒त्येते॑ प्रत्यया भ॒रन्ति॑ अपत्येऽर्थे यथा-
स॒त्येन॑ । घ॒षा॒रा॒दि॒पि॒तृ॒ष्वस्त्रा॑देरे॒य॒ण्प्रत्य॑यो भ॒रति॑ । ग॒र्गस्या॑पत्यं गा॒र्ग्यः । घ॒स्त॑स्या-
पत्यं घा॒स्त्यः । ज॒म॒श्मे॒रप॑त्यं जा॒मद॑भ्य । सो॒मस्या॑पत्यं सौ॒म्यः । न॒डस्या॑पत्यं ना-
डा॒यनः॑ । च॒रस्या॑पत्यं चा॒रा॒य॒णः । च॒न्द्रस्या॑पत्यं चान्द्रा॒य॒णः । अ॒तु॒रु॒ व॒र॒चि॒त्
(प्र० १६ सू० ८४) अ॒मु॒ष्या॑फ॒य॒मा॒मु॒ष्या॑य॒ण । यस्य॑ लो॒पः (प्र० १४ सू० ७)
अ॒त्रे॒रप॑त्यमा॒त्रे॒यः । मृ॒क॒ड॒स्या॑पत्यं मा॒रु॒ण्डे॒यः । क॒रे॒रप॑त्यं का॒पे॒यः । ग॒द्वा॒या अ॒पत्यं
गा॒द्वे॒यः । म॒या अ॒पत्यं॑ मा॒हे॒यः । कृ॒चि॒त्स्त्री॒लि॒ङ्गाद॑ण् भ॒वति॑ । भू॒मे॒रप॑त्यं भौ॒मः ॥ मा॒तृ-
पि॒तृ॒भ्यां॑ स्त्र॒या । ८ । मा॒तृपि॒तृ॒भ्यां॑ शब्दा॒भ्यां पर॑स्य रा॒श॒शब्द॑स्य स॒नार॑स्य
प॒नारः॑ स्यात्समा॒से स॒ति । पि॒तुः स्त्र॒मा-पि॒तृ॒ष्वसा॑ । पि॒तृ॒ष्वसु॑रपत्यं पै॒तृ॒ष्वस्त्री॑यः ।
मा॒तुः स्त्र॒सा मा॒तृ॒ष्वसा॑ । मा॒तृ॒ष्वसु॑रपत्यं मा॒तृ॒ष्वस्त्री॑यः ॥ ढकि॑ लो॒पः । ९ । मा॒-
तृ॒ष्वसु॑रन्तस्य लो॒पः स्या॒द् ढकि॑ । अ॒त ए॒र ढर् ॥ आ॒य॒ने॒यी॒नो॒यि॒यः फ॒ट॒र॒
छ॒र्चां प्र॑त्ययादी॒नाम् । १० । प्र॑त्ययादिभू॒तानां॑ फादी॒नां प्र॑मा॒शय॑न्नादयः
आ॒दि॒शाः स्युः । आ॒य॒न् ए॒य् ई॒न् ई॒य् इ॒य् ए॒ते आ॑यन्नादयः ॥ किति॑ च । ११ ।
निति॑ तद्धिते परे अ॒व॒मा॒दे॒रचो॑ वृद्धि॒ स्यात् । पै॒तृ॒ष्वसे॑यः ॥ मा॒तृ॒ष्वसु॑श्च । १२ ।
पि॒तृ॒ष्वसु॑र्यदु॒क्तं तद॑स्यापि स्यात् । मा॒तृ॒ष्वसे॑यः ॥ मा॒तृ॒पि॒तृ॒भ्यां॑ पि॒तरि॒डा-
म॒हच् । १३ । आ॒भ्यां प॑रो ढा॒महच्॑ प्रत्ययो भ॒रति॑ । मा॒तु पि॒ता मा॒ताम॑हः ।
पि॒तुः पि॒ता पि॒ताम॑हः ॥ लृ॒ग्ब॒हु॒त्वे॑ क॒चि॒त् । १४ । अ॒पत्ये॑ऽर्थे उ॒त्प॒न्नस्य॑ प्र-
त्ययस्य बहु॒त्वे स॒ति क॑चि॒दनृ॒षि॒त्रि॒ष्ये ऋ॒षि॒त्रि॒ष्ये च॑ लुम्भ॒रति॑ । ग॒र्गस्या॑प॒त्यानि॑
पु॒मासो॑ ग॒र्गः । बहु॒त्व॒पि॒त्र॒क्षायां॑ जस् । अ॒त्रे॒रप॑त्यानि॒ अ॒त्रयः॑ । ए॒त्रो ज॑सि (प्र०
६ सू० ३९) रि॒देह॑स्याप॒त्यानि॑ रि॒देहाः ॥ भृ॒ग्व॒त्रि॒कु॒त्सा॒ङ्गि॒रो॒व॒सि॒ष्ठगो॑त-
म॒दे॒श॒तु॒ल्या॒ख्य॒क्षत्रि॒येभ्यः॑ पर॑स्य प्रत्ययस्य लृग्भ॒वति॑ । १५ । भृ-

गव कुत्सा वसिष्ठा ॥ देवतेदमर्थे ॥ १६ । देवतायै इदमर्थे चोक्ता प्रत्यया भवन्ति । इन्द्रो देवता यस्यैत्येन्द्र हवि । सोमो देवता यस्येति सौम्य हवि । देवदत्तार्थमिदं देवदत्त वक्ष्यम् ॥ क्वचिद्वयोः ॥ १७ । क्वचित्पूर्वोत्तरपदादेरवो वृद्धिर्भवति जिति गिति च तद्धिते परे । अग्रिमकृतौ देवते यस्य तदाग्रिमाकृत कर्म । सुष्टु हृदय यस्यासौ सुहृत् सुहृदो भारः सौहार्दम् । अत्र भारेऽण् वक्तव्यः । सुष्टु भारः सौष्टवम् । अत्र सुष्टु अव्ययम् । एमेऽण् अव्ययः तिष्ठति । सुभगस्य भारः सौभाग्यम् । णितो वा । १८ । उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया निष्पत्त्यन्तरे णितो वा भवन्ति । अजो गौर्यस्यासाजगु शिञ् । गो. (प्र० १६ सू० ६६) इति ह्रस्वः । वीर्यस्यरे (प्र० १७ सू० ३) तस्यद धनुराजगन्-अजगव या । कुमुदस्येव गन्धो यस्या सा कुमुदगन्धिः । तस्या अपत्य स्त्री कौमुदगन्ध्या वा कुमुदगन्ध्या । आगत स्त्रियाम् (प्र० १८ सू० ८) इत्याप् । श्वशुरस्याय श्वशुर्यो ग्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । बुले भज कुम्भम् । तपोद त्वदायम् । ममेदं मदीयम् । अत्र णीयप्रत्ययो नञित् ॥ चतुरश्रलोपो ण्यणीययोः ॥ १९ । चतुर शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति ण्यणीययोः प्रत्यययो परतः ॥ पूरणेऽर्थे ण्यणीयौ भवतः । २० । चतुर्णां सत्यापूरकं तुर्य-तुरीयम् ॥ अन्यस्य दक् । २१ । अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णायप्रत्यये परे । अन्यस्यैदमन्वदीयम् । अर्थं जरयत्या सार्धं जरती अर्थं जरत्या इदमर्थं जरतीयम् ॥ स्वपरयोः कक् । २२ । स्वकीयम् । परकीयम् ॥ कारकात्क्रियायुक्ते । २३ । कारकादप्येते अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्तेः कर्तरि कर्मणि चाभिधेये । बुद्धिमेव रक्तं वक्ष्य कौडकम् । मधुराया आगतो जातो वा माधुरः । ग्रामे भगो ग्राम्यः ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यं धारयः ॥ केनैवेका । २४ । क ईन इय इयेत्येते प्रत्यया भवन्ति भगद्यधेषु । णित्त्व चैषा वैकल्पिकम् । कर्णाटे भगः कार्णाटकः-कर्णाटकः । मामादागतस्तत्र जातो वा ग्राम्यः ग्रामीणः । अत्रेर्दीर्घश्च (प्र० ९ सू० ५३) समीचि भगो वा समीचा युक्तः । समीचीनः । समीचि भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिरश्चादयो निष्पत्त्यन्ते (प्र० ९ सू० ५६) तिरश्चि भगो वा तिरश्चा युक्तः तिरश्चीनः । उदीचि भगो वा उदीचा युक्तः उदीचीनः ॥ यल्लोपश्च । २५ । कन्यादीनामन्यथकारस्य लोपो भवति यकारे स्वरे परे । कन्यादीनामुपधाया क्वचिचकारस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च तद्धिते परे । यस्य लोपः (प्र० १४ सू० ७) कन्यायां भगः कानीनः । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी ॥ नक्षत्रादण् वक्तव्यः । २६ । अणन्तादीप् । पौष्या भगः पौषीणः । चातुर्मास्यं व्रतमाचरतीति चातुर्मासिञ् ॥ इयो वा । २७ । क्षत्रशब्दाद्वा इयप्रत्ययो भवति । क्षतात्रायते इति क्षत्रम् क्षत्रा- ॥ निष्पत्त्यन्ते । क्षत्रे भगः क्षत्रियः क्षात्रः ॥ क्षत्रशब्दादण् वक्तव्यः । २८ । शुभो देवता यस्य तच्छुभ्रियम्-शौभ्रम् । इन्द्रो देवता यस्यैत्येन्द्रम्-इन्द्रियम् । अ-

वैदिनी । अत्रेतेऽण्प्रत्ययः ॥ त्यतनौ । २९ । त्यश्च तनश्च त्ततनौ । किमा-
 देरद्यादर्भयाद्यर्थं त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्र भयं कुत्रत्य । कुतो भयं कुत-
 स्य । अद्य भयोऽद्यतन । तत्र भयस्तत्रत्य । ततो भयस्ततस्त्य । अत्र भयोऽत्रत्य ।
 अतो भयोऽतस्त्य । सदा भयं सदातन । ह्यो भयोऽह्यतन । श्वो भयं श्वस्तन । पुरा
 भयं पुरातन । चिरभयश्चिरन्तन । सायं भयं सायंतन । प्राह्णे भयं प्राहृतन ॥
 चिरादिभ्यः स्तन । ३० । चिरपरपरस्मिभ्यः स्तनो भगार्थे । चिर भयश्चि-
 रतन । परं भयं परतन । परस्मि भयं परस्मितन ॥ स्वार्थेऽपि । ३१ । उक्ता
 प्रत्ययाः स्वाथऽपि भगत्त । देवदत्त एव देवदत्तिन । चत्वारो धर्मा एव चातु-
 र्यर्ण्यम् । घोर एव घौर ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकञ्च प्राक् ठे । ३२ । अव्य-
 यस्य सर्वादेश्चात्पस्यरात्पूराऽण्प्रत्ययो भवति । उच्चैरगाच्चकै । न चैरा नौ च-
 कै । सर्व एव सर्वक । विश्व एव विश्वक । मया एव मयका । त्या एव त्र-
 यका । तदत्र तदकत् । यदेव यदत् । एतदेव एतकत् ॥ अणीनयोर्दुष्मदस्म-
 दोस्तववादि । ३३ । अण् च ईनश्च अणानौ तयोः अणीनशौ । अणीनयो-
 प्रापण्ये परतोऽपुष्मदस्मदोस्तदङ्गदप्य भवेत्तु भवति । कर्त्तृदेश्चत्तदङ्गदप्य
 क्युष्माकास्माका । एकरे तत्परुष्मगौ । द्वित्य बहु र च युष्माकास्माकौ । त-
 वेद तावन्म् । ममेद मामन्म् । तत्राय तावकीन । ममाय मामकीन । युवयारय
 यौष्माक । आत्रयोरयमास्माक । युत्रयारय यौष्माकीण । आत्रयोरयमास्माकी-
 न । युष्माकमय यौष्माक । अस्माकमयमास्माक । युष्माकमय यौष्माकीण
 अस्माकमयमास्माकीन ॥ वचुल्ये । ३४ । तुल्य धादृश्यर्थे वत् प्रत्ययो भव-
 ति । चद्रेग तुल्य चद्वन्मुत्तम् । घटेन तुल्य घटद्वन्द्वम् । पटन तुल्य पटद्व-
 त्कम्यलम् ॥ भावे तत्त्वयण । ३५ । भावेतश्च त्रश्च यण् च ते तत्त्वयण ।
 शब्दस्य भट्टित्तिनिमित्तं भात्र तस्मिन्भावे तत्त्व यण् इत्येते प्रयेया भवति । त्रा
 ह्यगस्य भागो ग्राह्यगता । तत्रास्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वादाप् ॥ समाहारे ता
 च त्रैगुणश्च । ३६ । त्रयाणां समाहारस्वेता चकारात्समूहं प्रत्ययान्तरमपि । तेन
 हस्तिनां समूहो हास्तिनम् । धेनूनां समूहो धेनुनम् । अत्र कप्रत्ययः । तस्य णि
 पादादिशब्दः ॥ अचिन्तवाचकादिव । ३७ । कश्चिनां समूहः काश्चिन-
 म् । अपूषाणां समूहः आपूषिकम् । शङ्खुनीनां समूहः शाङ्खुलिनम् ॥ घञ्चि-
 न्शब्दादिव । ३८ । कश्चिनां समूहः काश्चिकम् ॥ गणिकाया ण्य ।
 । ३९ । गणिकानां समूहः गाणिक्यम् ॥ वेदाराद्यञ् च । ४० ।
 चकारादिव । यदाराणां समूहः कैदार्यम् । कैदारिनम् ॥ युवत्या
 देरण् । ४१ । युवतीनां समूहो यौवतम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् ॥
 पाशादिभ्यो य । ४२ । स च क्षियाम् । पाशानां समूहः पाश्या ।
 पातानां समूहो पात्या । रथानां समूहो रथ्या । पालानां समूहः पाल्या ॥
 रत्नगोस्थेभ्य इनिप्रकट्या । ४३ । रत्नली । रथानां समूहो रथकट्या
 इत्यपि । गजां समूहो गोत्रा । गयेत्यादिप्रयोगः कया । जनानां समूहो जनता ।

ब्राह्मणस्य भागो ब्राह्मण्यम् । त्वयणन्त नपुसकम् । ब्राह्मणस्य भागो ब्राह्मणत्वम् ।
 सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भागः सौभाग्यम् । विदुषो भागो वैदुष्यम्
 वसोर् उः (प्र० ९ सू० ७१) ॥ कर्मण्यपि अण् वक्तव्यः । ४४ । कर्म-
 ण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थेऽण् तस्य गित्त्वं न । सामनि साधुः सामन्यः । कर्मणि
 साधुः कर्मण्य । सभायां साधुः सभ्यः । ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं
 कर्म राजन्यम्-राज्यम् । नो वा (प्र० १६ सू० ६९) इति टेलोपः । अन्यत्रापि
 यण् प्रत्ययः ॥ समानस्य वास इत्यादेशः । ४५ । समाने उदरे शयितः स-
 मानोदर्यः-सोदर्यः । शतेन त्रीतः शत्यः ॥ लोहितादेर्डिदिमन् । ४६ ।
 लोहितादेर्गेणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भगति स इमन् डित्सज्ञो भगति । डित्ता-
 ट्टिलोपः । लोहितस्य भागो लोहितमा । लोहितादेरिति अनेकस्वरत्तु डित् वक्तव्यः ।
 यत्र एरुस्वरस्तत्र न डित् । लोहितादेरिमन्-वैकल्पिकः । तेन लौहित्यम् लोहित-
 त्यम् । कालस्य भावः कालिमा । लघोर्भागो लघिमा । अणोर्भावः अणिमा ।
 गुर्गादेः (प्र० १७ सू० १००) इति गुर्गेर्गरादेशः । गुर्गेर्भागो गरिमा । वरस्य
 भागो वरिमा ॥ इमनि लोपः । ४७ । इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भ-
 वति । स्थूलस्य भावः स्थेमा । स्थूलस्य स्यरादेशः ॥ ऋरु इमनि । ४८ । इ-
 मनि प्रत्यये परे ह्रसादेर्लघोर्ङकारस्य रो भगति । पृथोर्भागः प्रथिमा । दृढस्य
 भागो द्रढिमा । मृदोर्भागो म्रदिमा । भृशस्य भावो भ्रशिमा । कृशस्य भागः क्र-
 शिमा । ह्रसादित्वाभावात् । ऋजोर्भागो ऋजिमा । लघुत्वाभावात् । कृष्णस्य भागः
 कृष्णिमा । सयोगपूर्वकत्वात् लघुः । बहोर्भाग इति त्रिवहे । बहोरिलोपो भू-
 च्च बहोः । ४९ । बहोस्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भगति बहोः स्थाने
 भू चादेशः । भूमा ॥ अस्त्यर्थं मतुः । ५० । नाप्नो मतुः प्रत्ययो भगति अस्या-
 स्मिन्यास्तीत्येतस्मिन्नर्थे । उकारो नुम्भिधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान्-गो-
 मती ॥ फलबर्हरेभ्यइनेनौ वा वक्तव्यौ । ५१ । फलमस्यास्तीति फ-
 लिनः-फली । बर्हमस्यास्तीति बर्हिण-बर्ही । रथोऽस्यास्तीति रथिनः-रथी ॥
 बलवाताभ्यामूलः । ५२ । बलूलः । वातूलः ॥ वातातिसाराभ्यां किन्
 । ५३ । वातकी । अतिसारकी ॥ ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः । ५४ । अस्त्यर्थे ।
 ऊर्णायुः । अहयुः । शुभयुः ॥ अर्णःकेशयोर्वः । ५५ । अर्णसः सलोपश्च ।
 अर्णवः । केशवः ॥ शंकंभ्यां बभयुस्तितुतयसः । ५६ । आभ्यामेते प्र-
 त्यया स्फुरत्यर्थे । शं त्रियते यस्यासौ शवः । शमः । शयुः । शतिः । शतुः ।
 शतः । शयः । क त्रियते यस्यासौ कवः । कमः । कयुः । कतिः । कतुः । कतः ।
 कयः । इत्यादि ॥ लोमादिभ्यः शः । ५७ । लोमशः ॥ पामादेर्नः । ५८ ।
 पामनः । अद्गना ॥ पिच्छादेरिलच् । ५९ । पिच्छिल ॥ फेनादिभ्यइ-
 लच् । ६० । फेनिलः ॥ तुन्दिवलिवटिभ्यो भः । ६१ । तुन्दिभः । व-
 लिभः । वाटिभः ॥ कृष्यादिभ्यो वलच् दीर्घश्च । ६२ । कृषीवल ॥
 मज्ञार्चाश्रद्धावृत्तिभ्योऽण् । ६३ । मज्ञाऽस्यास्तीति मज्ञः । आर्चः । आ-

दः । वार्तः ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकञ् । ६४ । प्रशस्तं शृङ्गमस्यास्तीति
शृङ्गारकः । प्रशस्तं वृन्दमस्यास्तीति वृन्दारकः । मध्वादे रः । ६५ । मधुरः ।
मुखरः । शुषिरः । रन्त्रवानित्यर्थः । कुञ्जरः । कुञ्जो हस्तिहनुः ॥ सिन्ध्मादे-
लः । ६६ । सिन्ध्मास्यास्तीति सिन्ध्मलः । चूडास्यास्तीति चूडालः ॥ भइकौ
च मत्त्यर्थे । ६७ । मत्त्यर्थे अइकौप्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती पताका यस्यासौ
वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥ मान्तोपधाद्धतिवनी । ६८ ।
मान्तोपधात् वतिवनी । मश्च अश्च मौ अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मौ अन्तोपधे
यस्यामौ मान्तोपधस्तम्माद्धतिवनी मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च
वतिवनी प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे । मघोऽस्यास्तीति मघगान् ॥

श्रियां यशसि सौभाग्ये योनीं कान्तौ महिम्नि च ॥

सूर्ये संज्ञाविशेषे च मृगाङ्केऽपि भगः स्मृतः ॥ ९४ ॥

भग भाग्य विद्यते यस्यासौ भगगान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीगान् । पुत्रोऽ-
स्यास्तीति पुत्रगान् । धनमस्यास्तीति धनगान्-धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रगान्-
छत्री । इनां शौ सी (म० ९ सू० १९) दण्डोविद्यते यस्यासौ दण्डगान्-दण्डी । क्षेत्र
विद्यते यस्यासौ क्षेत्रगान्-क्षेत्री । विद्यास्यास्तीति विद्यागान् । दृषदो विद्यन्ते यस्यासौ
दृषदगान् दृषद्वती भूमिः । श्रुतिः (म० १४ सू० १४) यज्ञोऽस्यास्तीति यज्ञगान्
किं विद्यते यस्यासौ किगान् । कामो विद्यते यस्यासौ कामी । कृमयो विद्यन्ते य-
स्यासौ कृमिगान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥ तडिदा-
दिभ्यश्च । ६९ । तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुः प्रत्ययो भवति । तडिदिद्यते
यस्यासौ तडित्वात् । भोगे नक्षत्राणि विद्यन्ते यस्यासौ भगान् । यशस्यान् ।
महोद्विद्यते यस्यासौ महत्तान् ॥ तकारान्तस्य सकारान्तस्य ह्रस्वादाव-
स्त्यर्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या । ७० । यस्म्यरादौ प्रत्ययमात्रे
परे सर्वशामपदान्तता भवति ईये परे पदान्तता । तेन भवदीयम् ॥ एतत्किञ्च-
त्तद्भ्यः परिमाणे वतुः । ७१ । एताद्विपत्तद्भ्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतु-
प्रत्ययो भवति ॥ यत्तद्रोरा । ७२ । यत्तदोष्टेरात् भवति यतौ परे । यत्परिमा-
णमस्येति यागान् तागान् ॥ किमः किर्यश्च । ७३ । किमशब्दस्य किरादेशो भवति ।
यत्तोरकारस्य यशारादेशो भवति । रिपरिमाणमस्येति रियान् ॥ आ इश्चत्तद्भ्यो
या । ७४ । एतदोष्टेरात् भवति यतौ परे । यस्मिन्पक्षे आत् न तस्मिन्पक्षे इ-
शदेशः स्यात् । शशारः सर्गदेशार्थः । एतत्परिमाणमस्येति एतागान् । इगान् ।
एतदोष्टेर्वा आत्तम् । यस्मिन्पक्षे आत् न तत्र एतद् इशादेशः । यशारादोर्कारस्य
यशारः । याशब्दोऽनुनसमुच्चयार्थः । तेन इदमो वतुः प्रत्ययः । इदम् इग च-
कारादोर्कारस्य यथेति वाच्यम् । इदं परिमाणं यस्य स इगान् । शशारः स-
र्वदेशार्थः ॥ तुन्दादिरित्यः । ७५ । तुन्दादेर्गणात् इत् । प्रत्यगे भवति । प्रत-
रत् तुन्दां यस्यासौ तुन्दलः । उदरितः ॥ औन्नत्ये दन्तादुरः । ७६ । औ-
न्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः प्रत्ययो भवति । उन्नता दन्ता यस्यासौ द-

न्दुर ॥ श्रद्धादेर्लु ॥ ७७ ॥ श्रद्धा निधते यस्यासौ श्रद्धालु । कृपा निधते
 यस्यासौ कृपालु । मायालु । दयालु ॥ सिध्मादेर्लु ॥ ७८ ॥ सिध्मल ।
 क्षेहिल ॥ अस्मायामेधास्त्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्य । ७९ । तपो
 निधते यस्यासौ तपस्वी । यज्ञस्वी । मायात्री । मेधात्री । सत् निधते यस्यासौ
 सत्मी ॥ वाचो ग्मिनि । ८० । वाचश्चात् ग्मिनि प्रत्ययो भवति अस्त्य
 पे । ग्मिनो गकारो व्यञ्जनार्थं तेन जमे जमा या (प्र० ४ सू० २) इत्यस्य
 प्राप्ति । प्रशस्ता वाक् निधते यस्यासौ वाग्मी ॥ एकादाविनिच्चासहाये
 । ८१ । न निधते एक सहायो यस्य स एकाकी । स्त्री चेत् एकानिनी ॥
 आलाटौ कुत्सितभाषिणि । ८२ । कुत्सितभाषिण्यश्च वाच्य सति आलाटौ
 प्रत्ययौ भवत । आलप्रत्ययो बहुभाषिते कुत्सितभाषित्वे च आटप्रत्ययस्तु के-
 लकुत्सितभाषित्वे । कुत्सिताग्राह् निधते यस्यासौ वाचाल । एव वाचाट ॥ ल
 समाहारप्रकृष्टयो । ८३ । नाम्न समाहारप्रकृष्टयोगिण्ये ल प्रत्ययो भवति
 क्लेशस्य समूह प्रकृष्ट क्लेशो वा क्लेशल ॥ ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदेग्यदे
 शीया । ८४ । ईपदपरिसमाप्त सर्गश्च इति सर्गकल्प । ईपदपरिसमाप्त प
 दुरिति पदुदेशीय । ईपदून कर्मिणिति कर्मिदेश्य । कर्मिदेशीय ॥
 प्रशस्ताया रूप । ८५ । प्रशस्ताया रूप प्रत्ययो भवति । प्रशस्तो वैयाकरणो
 वैयाकरणरूप ॥ पाश कुत्सायाम् । ८६ । कुत्सायां वाच्याया सत्यां पाश
 प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाश ॥ भूतपूर्वे चरद् ॥ ८७ ॥
 भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरद् प्रत्ययो भवति । पूर्व भूत इति भूतपूर्व । पूर्व
 भूत इति भूतचर । पूर्व दृष्ट इति दृष्टचर । स्त्री चेद्दृष्टचरा । सूत्रित (प्र० १४
 सू० १४) ॥ प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद् प्रत्ययो भवति
 । ८८ । गो पुरीषे च । ८९ । गो पुराण गोमयम् । अत्र प्रचर यस्मिन्सौ
 अत्रमयो यज्ञ । मृदो विकारो मृमया घट । स्त्री प्रधानयस्यासौ स्त्रीमयो जालम् ।
 अ दिशब्दात्स्वरपाथ मयट । अमृतस्वरूपोऽमृतमयश्चन्द्र ॥ तदधीते घेद
 वेत्यत्राण्वक्तव्य । ९० । अधातऽधरा वेद इत्यत्रार्थे द्वितीयान्तात्त्राप्नोऽण् व-
 क्तव्य । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरण । द्वारि नियुक्तो दीनारिक ।
 स्यास्ति इत्याह सौमस्तिक । न्यग्रोधस्येद नैयग्रोधम् ॥ व्यासादेऽधि । ९१ ।
 व्यासस्यापत्य वैयासकि ॥ सुधातुरवद् च । ९२ । सुधातुरिञ् स्यादधडा-
 देशश्च । सुधातुरपत्य सौधाताक । शोभनाऽश्च स्वश्च त वेदोति सौरश्च । न्याये
 कुशलो नैयायिक । न सन्धिचौर्युट् च । ९३ । सन्धिजौ व्यौ सन्धिच्यौ
 तयो सन्धिजनयार्थकारणकारया सन्धिजन स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोर्यु
 ङागमो भवति । इट उट् इत्यतागमौ भवत । कि कृत्वा वर्णरिक्तेषु कृत्वा ।
 यकारात्पूर्व इकार वकारात्पूर्व उकार । पश्चादाद स्वस्य ङिति च शब्द ।
 (प्र० १७ सू० २) चटकादैरण् । ९४ । चन्कस्यापत्य चाटकीर ॥
 कल्याण्यादीनामिनेय । ९५ । कल्याण्या अपत्य कल्याणिनेय ॥ इतो

जातार्थे । ९६ । जातार्थे इत प्रत्ययो भवति । लब्धा सजाता यस्यासी लज्जिन ।
 त्रया सजाना यस्यासी त्रपित । त्रया सजाता यस्यासी क्षुप्रित ॥ तरतमेय-
 स्विष्टा प्रप्रे । ९७ । अतिशयेऽर्थे तर् तम ईयसु इष्ट इथेते प्रत्यया भ-
 वन्ति । अतिशयेन कृष्ण कृष्णतम । अतिशये कृष्ण कृष्णतम । अतिशयेन
 शुक्र शुक्रतर शुक्रतम ॥ ईयस्विष्टौ द्विताविति वक्तव्यौ । ९८ । अति-
 शयेन लघुर्लघीयान् अति० लघुर्लघीयसी । अनि० लघुर्लघि । अति० पापी
 हान पापीयान् । अति० पापी द्रोते पापीयसी । अति० पाप इति पापिष्ट । ॥ घि-
 न्मनुवतुवृत्प्रत्ययानां लोपश्च इष्टादौ । ९९ । मतिप्रधाने यस्यासी मति-
 मान् । अति० मतिमान् इति मतिष्ट । अति० मायासी इति मापिष्ट । अति०
 घनवान् इति घनिष्ट । अति० कर्ता इति करिष्ट ॥ गुर्वान्दिष्टिमेयस्सु ग-
 रादिष्ट्यलपश्च । १०० । इष्टेमेयसु परतो गुर्वान्दिष्टादिरादेशो भवति टे-
 रलोप । गुर्वान्दिष्टादेश । अ० गुर्वान्दिष्टादेश-गर्विष्ट । गुर्वान्दिष्टा ग-
 रिमा । प्रियस्य प्रादिष्ट । अ० प्रिय इति प्रियान्-प्रेयसी-प्रेष्ट । लोहितादिर्दिदिमन्
 (प्र० १७ सू० ४६) प्रेमा । स्थिरस्य स्थादेश । अ० स्थिर स्थीयान्-स्थ-
 यीयसी-स्थोयिष्ट-स्थेमा । स्थिरस्य स्थादेश । स्थेयान्-स्थेयसी-स्थेष्ट-स्थेमा ।
 बहुगन्धस्य गन्धादेश । अ० बहु बहुयान्-बुध्नी-सी-बुद्धि । बहुगन्धस्य त्रया-
 देश । त्रपिष्ट । हस्तस्य हस्तादेश । हसिष्ट । वृद्धस्य वर्धादेश । अ० वृद्ध-व-
 र्वायान्-वर्वायसी-वर्वायिष्ट । अन्तिजगन्धानेदसाधौ । अ० अन्तिक नैदीयान्-
 नैदीयसी-नैदिष्ट । अ० पाठ साधयान्-साधयसी-साधयिष्ट । दूरस्य दूरादेश ।
 अ० दूर-दूरीयान्-दूरीयसी-दूरीयिष्ट । युगन्मात्रस्य यगादेश । अ० युग यगीयान्-
 यगीयसी-यगीयिष्ट । अल्पस्य फलादेश । अ० अल्प फलीयान्-फलीयसी-फलीयिष्ट ॥
 ईलोपो ज्वालाब्दादीपस्य । १०१ । ज्वालाब्दादीपस्य ईसारस्य लोपो भवति
 वृद्धस्य ज्वादेश । अ० वृद्ध इति ज्वायान्-ज्वायसी-ज्वायेष्ट-ज्वायेमा । उत्तमस्य
 परादेश । अ० उत्तम इति उरीयान्-उरीयसी-उरीयिष्ट-उरीमा । दीर्घस्य द्राघा-
 देश । अ० दीर्घ इति द्राघीयान्-द्राघीयसी-द्राघीयिष्ट-द्राघीमा । प्रज्ञस्यस्य
 आदेश । अ० प्रज्ञस्य प्रेयान्-प्रेयसी-प्रेष्ट-प्रेमा ॥ बहुगन्धस्य वि । १०२ ।
 बहुगन्धाक्षरस्य इष्टे वर्तमानस्येकारस्य विभक्ति बहुवचरादेश । अ० बहुवचरिति
 भूयान्-भूयसी-भूयिष्ट-भूमा । क्षिप्रस्य क्षेपादेश । अ० क्षिप्र क्षेपीयान्-क्षेपी-
 यसी-क्षेपिष्ट । क्षुद्रस्य क्षोदादेशः । अ० क्षुद्र क्षादीयान्-क्षादीयसी-क्षादीष्ट ॥
 विमोक्षययादाग्याताञ्च तरतमयोराम्बन्धव्य । १०३ । अ० पुत्र
 पुत्रमन्तरा परमाण्व । अ० पुत्र इति पुत्ररतनाम् तेषामारम्भरतान् । अ० उद्ये
 रिति उद्येम्नरा गमति । अ० उद्येरिति उद्येम्ननाम् । नीतिग्नरान्-नीतिग्नरान्
 रितराम् रितरान् । अ० पठति इति पठितराम्-पठितरान् । अ० पठति
 इति पठितराम्-पठितरान् ॥ परिमाणे द्वात्रय । १०४ । पतिमन्तेऽर्थे
 पाथ्ये सति दम्पद् दम्पद् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । जनु पतिमन्तं दम्प त-

जानुदन्न जलम् । शिर परिमाण यस्य तच्छिरोद्वयसम् । पुरुष परिमाण यस्य
तत्पुरुषमात्र जलम् ॥ द्वयोर्वहूना चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो ङ
तरङ्तमौ चक्तव्यौ । १०५ । कतरो भर्तोरमध्ये काव्य । क इति कतर ।
कतमो भर्ता तान्त्रिक । क इति कतम । भर्तोर्यवरस्ताम्रिस्ततर उद्ग्रा
तु । य इति यतर । स इति ततर । यतम । ततम ॥ सख्येयविशेषावधा
रणे द्वित्रिभ्या तीय । १०६ । द्वयो सख्यापूरक द्वितीय ॥ त्रै सप्त
सारण सस्वरस्य । १०७ । त्रयाणा सस्य पूरक तृतीय ॥ चतुर्वचरो
स्थ । १०८ । षण्णां सस्यापूरक षष्ठ । छुभि हु (प्र० ४ सू० ८) चतुर्णां
सख्यापूरक चतुर्थ ॥ पञ्चादेर्म । १०९ । पञ्चम । सप्तम । अष्टम । न
वम । दशम इत्यग्नि ॥ एकादशादेर्ङ । ११० । एकनाधिका दश एकाद-
श एकादशानां सस्यापूरक एकादश एकादश ॥ द्विभ्यैकाना द्वात्रयो-
ष्टिका । १११ । मास्शलादनशीतिरुद्ग्राह्यारिति वक्तव्यम् । द्वादश द्वादशी ।
त्रयोदश - त्रयोदशी । चतुर्दश चतुर्दशी । सप्तदश सप्तदशी । अष्टादश अष्टादशी ॥
विंशत्यादेर्वा तमद् । ११२ । विंशत सस्यापूरक विंशतितम । पक्षे ॥
विंशतेस्ति लोप । ११३ । निश ॥ चत्वारिंशदादौ वा । ११४ । द्वि
चत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अ-
ष्टाचत्वारिंशत् । अनशीताति विशेषणाद्ब्रवीतीति । न्यशीति । अष्टाशीति ॥ श
तादेर्नित्यम् । ११५ । शततम ॥ कतिवृत्तिपद्याभ्या थ । ११६ । क-
ताथ । कातपयथ ॥ सख्याया प्रकरिधा । ११७ । सस्यापूरकाच्छब्दात्म
कारेऽर्थ वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति । द्विप्रकार द्विधा त्रिप्रकार त्रिधा । चतु-
प्रकार चतुर्धा ॥ गुणोऽण् च । ११८ । धाप्रत्ययावस्य शब्दस्य गुणो वा भ-
वति । अण् ष वा भवति । द्विप्रकार द्वेधा । त्रिप्रकार त्रेधा । धाप्रत्ययाता-
त्त्वार्थेऽण् । द्विधा एव द्वैधम् । त्रैधम् ॥ एकात् ध्यमुञ्चा । ११९ । देवध्वम्
एकधा ॥ क्रियाया आवृत्ताकृत्यमुच् । १२० । पञ्चमारादभुङ् इति पञ्चकृ-
त्वा भुङ्क्ते । सप्तकृत्य ॥ द्वित्रिचतुर्भ्य सु १२१ । द्वित्रिचतु शब्देभ्य ॥
मत्ययो भवति । द्विप्रमिति द्वि । त्रिप्रमिति त्रि । चतु । द्विरुत्तम् ॥ त्रिरुत्तम् ।
बह्वदे कारकाच्छस् । १२२ । बह्वद् शब्दाच्छस्रप्रत्ययो भवति । बहुवारा
निति बहुश । अल्पश । शनश । सहस्रश । लक्षश । कोटश इत्यादि । ब-
हुश धन ददाति । कारकात्किम् । बहूनां स्वामी ॥ तयापडौ सख्याया
अवयवे । १२३ । सस्याया अग्रये वाच्ये सति तयापडौ प्रत्ययो भवति । द्वौ
अग्रयो यस्य तद्वितीयम् । त्रितयम् । द्वौ अग्रयो यस्य तद्वयम् । त्रयम् । चतु-
ष्टयी ॥ अल्पाथे कुटाशमीशुण्डाभ्यो र । १२४ । अल्पा कुटी इति कु-
टीर । अल्पा शमी इति शमीर । अल्पा शुण्डा इति शुण्डार ॥ स्त्रीपुंसोर्न
ण्स्त्रणौ । १२५ । स्त्रैणम् । पौलम् । शेषा निपात्या कत्यादय । आदिशब्दा
त् यथा सस्या यथा ते यति । सा सस्या यथा ते सति । का सस्या यथा कति ।
लोकाच्चेपस्य सिद्धि ॥ इति सारस्वतव्याकरणे तद्विजयप्रिया समाप्ता ॥ १७ ॥

॥ श्रीः ॥

सारस्वते द्वितीयवृत्तौ

परस्मैपदिप्रक्रिया ।

लक्ष्मीनृसिंहौ प्रणिपत्य कार्त्तया बुधाश्च पद्मा-
वरभट्टमुख्यान् ॥ सारस्वतीयां च त्रिवाङ्मि-
त्रं क्रमाद्भिर्लेख्य गणपप्रसादात् ॥ १ ॥

अपाद्यातप्रक्रिया निरूप्यते ॥ धातो । १ । वक्ष्यमाण प्रत्यया धातोर्ज्ञेया ॥
भ्वादिः । २ । भू सत्तायामित्यादि शब्दो धातुसङ्गो भवति । स च त्रिभिध
आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चति । आदनुदात्तद्वितः । ३ । अनुदा-
त्ततोदितश्च धातोरादित्यात्मनेपद भवति ॥ जित्स्वरितेत उभे । ४ । जितः
स्वरितेतश्च धातोरुभे आत्मनेपदपरस्मैपदे भवत । आत्मगामि चोत्फलमात्मनेपद
परगामि चोत्फल परस्मैपद प्रोक्तव्यम् । अन्यथादनुगतार्थसंज्ञाबलत्वात् ॥ परतोऽ-
न्यत् । ५ । पूर्वोक्तनिमित्ताग्धुरादन्यस्माद्भातो परस्मैपद भवति ॥ नच पर
स्मैपदानि । ६ । तिवादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नच वचनानि परस्मैप-
दसंज्ञानि भवन्ति । पराण्यात्मनेपदानि भवन्ति ॥ वर्तमाने । ७ । प्रारब्धापरिस-
माप्तत्रियोपलक्षित फालो वर्तमानस्तस्मिन्वर्तमाने चाभिधेये तिवादय प्रत्यया
भवन्ति । अस्य तिवादे पाणिनीयानां लङिति सज्ञा ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एवमवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	तिप्	तम्	अहि
२	सिप्	यस्	म
३	मिप्	वस्	मसु

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ते	आते	अन्ते
२	से	आये	धे
३	ए	गे	महे

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः । ८ । नामादिपुष्पद्वये प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागेरेत प्रत्यया भवन्ति । ते च त्रयो भागा यथाक्रम प्रथममध्यमोत्तमसज्ञा भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुष युष्मदि मध्यम तथेकारमयुत्तम । भू सत्तायाम् ॥ कर्तरि पञ्च । ९ । प च परस्मैपद कर्तरि भवति चशब्दादात्मनेपदमपि । तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदेनोऽग्निरणात्कर्तरि तिवाक्यो योज्यन्ते । तत्रैकस्मिन्पदशब्दात् प्रथमपुरुषपञ्चम्यन भू तिप् इति स्थिते । पकार पितृत्वार्थ ॥ अपू कर्तरि । १० । धातोरेषमत्यगो भवति कर्तरि तिहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिपृष्यन्तेषु परतः । पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च । प्रवृत्तिप्रत्ययान्त पतति य प्रत्यय स विकरण ॥ गुणः । ११ । धातोरेत्यभूतस्य नामिगो गुणो भवति । आदेशः । भवति । इष्य विवक्षाया सत् ॥ भवित्तादिर्दिङित् । १२ । परारेतन्तादिक् च त्रिहापान्य प्रत्ययो द्वित्सज्ञो भवति । अन्य इति किम् । इडामायगजतो दशल्लकाणन्त शतो द्वित् । आदेशश्चात्सीसियहणम् ॥ कृत्पद्व्युत्ति । १३ । किति द्विति च परे धातोर्गुणौ भवति द्व्युस वर्णविरा । वृत्तद्विचनस्य उसि परे तु गुणौ भवति । ततो द्वित्प्राप्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्युत्पत्त्यनिमित्तो गुणो भवत्येव । सौर्विसर्गः । (६० १ प्र० ६ सू० ४) भवति । बहुर्थेतिशब्दायां भव अन्ति इति स्थिते ॥ अद्वे । १४ । अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे । अदे इत्यत्र अकारैकारी तिवादिप्रत्ययस्यैवार्थः । भवन्ति । भवसि । भवय । भवथ ॥ ओरा । १५ । अकारस्य आत्स भवति वकारे मकारे च परे । भवामि । भवार । भवाम । स राजा धार्मिको भवति । त्व साधुर्भवसि । अहमात्मनिद्रशमीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥ अव्यवधानाच्च-पुरुषविज्ञेयः । १६ । यस्य त्रिषापदेन व्यवधान नास्ति सप्त पुरुष विशेष । अत्र व्याधान मूत्रस्थ आद्य नतु रात्र्यस्थम् । सूत्ररूपेण पुरुषप्रयोगो भवति । साधु स च त्व च भवथ । अह त्व स च पण्डिता भवाम । भूह प्राप्ती आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतानि नय वचनानि प्रयोक्तव्यानि । अग्न्युगाय भवते ॥ आदाथ ईः । १७ । आकारात्परस्यात् आधूसवन्धिन आरारस्य ईकारो भवति भवेते । भवन्ते । भवसे । भवेये । भवध्वे । अदे । भव । भवाहे । भवामहे । ॥ श्रिय भवते ॥ विधिसभावनायोः । १८ । विधि कर्तव्यार्थोपदेश । सभाजन कल्पनमूहस्तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति । लिङिति चैवा सज्ञा प्राणिनीयानाम् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	यात्	याताम्	युम्
२	यास्	यातम्	यात
३	याम्	याय	याम

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ईत्	ईयाताम्	ईन्
२	ईथास्	ईयाथाम्	ईभाम्
३	ईय	ईरहि	ईमहि

याई । १९ । अकारात्परस्मैपदि भवति । अइप् (वृ० १ वृ० २ सू० ११) भवेत् भवेताम् भवेयुः ॥ युस् इट् । २० । अकारात्परस्मैपदि युस् इडागमो भवति । भवेः । भवेतम् । भवेत ॥ यामियम् । २१ । अकारात्परस्मैपदि यामिय भवति । भवेयम् भवेय भवेय । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति शिषिः । भवेदसी वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति सभावनम् । भवेत भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेधम् । भवेय भवेरहि भवेमहि । अह हरिभक्ति भवेय ॥ आशीः प्रेरणयोः । २२ । अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्मैपदार्थज्ञानं वा । प्रेरण प्रवर्तनं तत्र तुदादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषा सज्ञा लोट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	तुप्	ताम्	अन्तु
२	हि	तम्	त
३	आनिप्	आरप्	आमप्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ताम्	आताम्	अन्ताम्
२	स्व	आथाम्	धम्
३	ऐप्	आरहैप्	आमहैप्

तुष्टोस्तातङ्गाशिषिं वा वक्तव्यः । २३ । भवतु भवतात् भवताम् भवन्तु ॥ अतः । २४ । अकारात्परस्मैपदि हेर्लुङ्भवति । न तातङ् । तातङिति द्वितरण गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं नत्तन्त्यादेशार्थम् । भव-भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवान् भवाम । आयुष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य । भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस्व भवेथाम् भवध्वम् । भवे भवानहै भवानहै । हरि भवस्व ॥ त्वम् ॥ अनद्यतनेऽर्तते । २५ । अतीताया रात्रेर्यामङ्-यादर्शग्यापदगामिन्याः प्रथमयापद्वय सोऽद्यतनस्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽर्तते काले दिवादयः प्रत्यया भवन्ति एषा सज्ञा लट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि । द्विवचनानि । बहुवचनानि ।

१	दिप्	ताम्	अन्
२	सिप्	तम्	त
३	अमिप्	व	म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	तन्	आताम्	अन्त
२	ताम्	आथाम्	धाम्
३	ई	वहि	महि

दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थ । ततो नकार इणूतन्यकर्तरीति विशेष-
णार्थ । घातसने (गृ० १ प्र० १ सू० ८) इति दकारस्य तकार ॥ दिवा-
द्वावट् । २६ । दिवादी परे घातोरडागमो भगति । अभयत् अभयताम् अभयत् ।
अभव अभयत् अभयत् । अवयम् अवयत् अवयम् । व्योऽभयत् व्युत् । अ-
भयत् अभयताम् अभयन्त । अभयथा अवयेशाम् अभयधम् । अभये अभयगहि
अभयमाहि । स राग्यमभयत् ॥ परोक्षे । २७ । घातो परोक्षेऽतीति काले गग-
दय प्रत्यया भवन्ति । एषा सज्ञा लिट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	णप्	अतुस्	उस्
२	थप्	अथुस्	अ
३	णप्	व	॥

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ए	आते	इरे
२	से	आथे	धे
३	ए	वहे	महे

णादिः कित । २८ । अपित् णादि किङ्कवति ॥ दिक् । २९ । णादिस्तपोने
घातोर्द्विवचनम् ॥ स स्वरादिर्द्विवचिः । ३० । सस्वराद्योऽनयोऽद्विवचो
द्विवचति । भू भू ण् इति स्थिते । णकारो वृद्धवर्धः । पकारः पितृवर्धः ॥
आभ्वौर्णादी । ३१ । आ अथ भू अथ आभ्वी तयोः पूर्वस्याकारस्य भूगान्दस्य च
आकारो भगति णादी सति ॥ ह्रस्वः । ३२ । पूर्वसबन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भगति
ज्ञापानां जयचपा । ३३ । पूर्वसबन्धिनो ज्ञापानां जयचपाश्च भवन्ति । श-
द्यघभानां जटदग्ना भवन्ति । खफट्टयानां चटतकपा भवन्ति ॥ भुवो युक् ।
३४ । भुगो युगागमो भगति णादी स्वरे परे । बभूव बभूवतु बभूवुः ॥ क्रोद-
र्णादिः । ३५ । रुक्लृ षरणे । मृ गतौ । रुक्लृ षरणेणोप्ययोः । वृत् सरणे ।
दुर्गता । शु श्रवणे । लु प्रक्षरणे । हुन् स्तुतौ । रुक्लृ षरणे इत्येतस्मात्परस्य
यसादेर्णादांणस्येद् न भङ्गन्यस्माद्भगतीति नियमाद्विदोऽपीडागम । यदागमा-
स्तद्रूपीभूतारस्तद्गहणेन गृह्यन्ते इति न्यायाद्विदोऽपि णवाद्यत्वेन चापि गुर ।
बभूविय बभूवथु बभूव । बभूव बभूविय बभूवियम् । बलिबेलान् बभूव ।

बभूवे बभूवते बभूवरे । बभूवेषे बभूवाये । नामिनोऽचतुर्णां धो ढः । ३६ ।
नाम्प ताद्धातोस्तस्य तिवादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोश्च घस्य ङो
भजति । अत्र सेटो हलादिति वक्तव्यम् । बभूवरे बभूविहे । बभूवे बभूवरेहे व-
भूवमहे । रामो राज्य बभूवे ॥ आशिषि । ३७ । धातोराशिषि यादादयो भ-
वन्ति । एषां सत्रा लिङ् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि ।

द्विवचनानि ।

बहुवचनानि ।

१	यात्	यास्ताम्	यासुस्तु
२	यास्	यास्तम्	यास्त
३	यासम्	यास्व	यास्व

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
२	सीष्टाम्	साशरथाम्	सीध्यम्
३	सीष	सीगहि	सीमहि

भाद्रीर्षादादेः ष विदिति वक्तव्यम् । ३८ । तनो गुणाभाज । भूयात्
भूयास्ताम् भूयासु । भूया भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । सः
श्रीमान् भूयात् । भू सीष्ट इति स्थिते ॥ सिसृतासीर्यपामिष्ट् । ३९ । धातो
पेर्यां सि स तासी स्यस् इत्येतपामिडागमो भवति । गुणादादेशौ । षत्वम् । भविषीष्ट
भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठा भविषयास्थाम् भविषीध्यम् । सीत्यवधानेऽपि
वृत्त्वम् । भविषीयम् । भविषीय भविषीमहि भविषीमहि । हरिभक्ति भविषी-
ष्ठा ॥ श्वस्तने । ४० । श्व आगतेऽङि भाविन्यर्थे तादयो भवन्ति । एष
सत्रा लुट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि ।

द्विवचनानि ।

बहुवचनानि ।

१	ता	तारौ	तारस्
२	तासि	तास्थम्	तास्य
३	तास्मि	ताराम्	तारमम्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ता	तारी	तारम्
२	तासे	तासाथे	तापे
३	ताहे	ताम्पदे	तास्पदे

इङ्गणामाज । भविता भवितारौ भवितार । भवितासि भवितास्य भवितास्य ।
भवितास्मि भवितास्तः भवितास्म । श्वस्ते हरि प्रत्यक्षो भविता । भवितारी भ-

प्रितार । भवितासे भवितासाये भविताधे । भविताहे भवितास्त्रहे भवितास्महे ।
 थो हरि भवितासे ॥ त्यादौ भविष्यति स्यप् । ४१ । धातोर्भविष्यति का-
 ल् स्यप् प्रत्ययो भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य सज्ञा लृट् । भविष्यति
 भविष्यत भविष्यन्ति । भविष्यासि । भविष्यथ भविष्यथ । भविष्या-
 मि भविष्यामि भविष्याम । कस्त्विर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति । भविष्यते भविष्येते
 भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येये भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।
 सावर्णां राज्य भविष्यते ॥ स्यप् क्रियातिङ्गमे । ४२ । धातो क्रियाया अ-
 तिङ्गमे कृतश्चिद्विशुष्यादनिष्पत्तौ सत्या दिवादिपरः स्यप्प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे
 क्वचिद्भूतेऽपि । अस्य सज्ञा लृट् । अडागम । अभविष्यत्-अभविष्यद् अभवि-
 ष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्य अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभ-
 विष्यामि अभविष्यामि । यदि मुह्यति मुराय चाभविष्यत्तदा मुभिस्समभविष्य । अ-
 भविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यत । अभविष्यथा अभविष्येथाम् अभविष्यध-
 म् । अभविष्ये अभविष्यामहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्य भवति तदा
 रम्यमभविष्यत ॥ भूते स्ति । ४३ । धातोर्भूतमाने काले स्ति प्रत्ययो भवति ।
 दिवादिपर । अस्य सज्ञा लृट् । इकार सेरिति विशेषणार्थ । अभूत् इति
 स्थिते ॥ दादेः घे । ४४ । परस्मैपद परे अपित् दावास्थेणभूपिबतिभ्य परस्य
 सेलौपो भवति ॥ शाच्छासाघ्राधेटो वेति वक्तव्यम् । ४५ ॥ भुवः सि-
 लोपो लुग्वाच्यः । ४६ । लुकि न तत्रिमितम् । लुकि सति तत्रिमित कार्यं
 न स्यात् (वृ० १ प्र० ६ सू० ५९) तेन गुणेश्वद्वयोर्न अभूत् अभूताम् ॥ भुवः
 सिलोपे स्वरे घुग्वक्तव्यः । ४७ । अभून् । अभू. अभूतम् अभूत । अभून्म्
 अभूव अभूम । अभूदृष्टि । आत्मनेपद । सि इद् गुणायै पत्व एत्वम् अद् । अभ-
 विष्ट अभविषाताम् ॥ आतोऽन्तोऽनतः । ४८ । आत् आत्मनेपदस्यान्त
 इत्येतस्याद्भवति अकारादुत्तरस्य न भवति । अभविषत । अभविष्ठा अभविषा-
 धाम् । ध्वे च सेलौप । ४९ । ध्वे परे सेलौपो भवति वा सस्य द इति धे-
 चित् । अभविषाम्-अभविषूम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्वहि । देवदत्तो
 राज्यमभविष्ट ॥ माडि लुहेच वक्तव्यः । ५० । सर्गनाशपशदः ॥ मेढः
 । ५१ । माशब्दे प्रयुज्यमाने अटो लोपो भवति । मा हर्षभक्तो भवान् भूद ॥
 स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या । ५२ ॥ मास्मयोगे लृट् च । ५३ । मा
 स्म भवत् । मा स्म भूत् । चित्ता सज्ञाने । इकार इदित्कार्यार्थ । पुनरितिबादय ।
 अप् कर्तरि (प्र० १ सू० १०) ॥ उपधाया लृटोः । ५४ । धातोर्लृट्प्रथमाया
 लृट्प्रथमाया गुणे भवति । चेतति चेततः चेतोःत । १ । चेतत् चेतताम् चेत्यु । २ ।
 चेततु-चेततात् चेतताम् चेततु । ३ । अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । ४ । जितम् ।
 चिचेत । पित्रादुणाभा । चिचित्तु चिचितु । चिचेतिथ चिचित्तु चिचित ।
 चिचेत चिचित्तु चिचित्तम् । ५ । पित्रादुणाभा । चिन्याम् चित्पारता चित्पा-
 म । ६ । चेतिता चेतितां चेतितात् । ७ । चेतिष्यति चेतिष्यन् चेतिष्यति ।

। ८ । अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । ९ । चित् सि त् इति स्थिते
सिस्तता (प्र० १ सू० ३८) इतीद् ॥ संः । ५५ । सिशब्दात्परयोर्दिस्पोरिडा-
गमो भवति ॥ इट ईटि । ५६ । इट उत्तरस्य सेलोपो भवति ईटि परे । अचे-
तीत् अचेतिष्यम् ॥ स्याविदः । ५७ । सेराकारान्ताद्भिक्षोत्तरस्यान् वसु भव-
ति । अचेतिषु । अचेती अचेतिष्यम् अचेतिष । अचेतिषम् अचेतिष्य अचे-
तिष्यम् । च्युतिर् आसेचने । इर अनुबन्ध इरितो वेति विशेषणार्थ । उच्चारितप्र-
धसो अनुबन्धः । च्योतति च्योतेत् च्योततु अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ॥ पू-
र्धस्य ह्रस्वादिः शेषः । ५८ । पूर्वस्यादिर्ह्रस्वः शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत्
चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिष्य चुच्युतयुः चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिष्य चुच्युतिम् ।
च्युत्यान् च्योतिता च्योतिष्यति अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्यम् अच्योति-
षुः । अच्योती अच्योतिष्यम् अच्योतिष । अच्योतिषम् अच्योतिष्य अच्योतिष्यम् ॥
इरितो वा । ५९ । इरितो घानोर्गो ङ् प्रत्ययो भवति दिवादिपर परस्मैपदे ।
सेरपादः । ङङारोगुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युत-
अच्युततम् । अच्युतत । अच्युतम् अच्युतात् अच्युताम् । च्युतिर् क्षरणे । च्यो-
तति च्योतेत् च्योततु अच्योतत् च्युत् ॥ शसात् शपाः । ६० । द्विर्घने
कृते यत्पूर्वरूप तस्य शसादुत्तरा शपाः शिष्यन्ते न शसाः । इति यकारशेष ।
चुच्योत् चुच्युततु चुच्युतु । च्युत्यान् च्योतिता च्योतिष्यति अच्योतिष्यत् अ-
च्युतत् अच्युतिष्य । मन्थ त्रिलोडने । मन्थति मन्थेत् मन्थतु ममन्थत् ममन्थ ॥
नो लोपः । ६१ । य तोरुपधाभूतस्य नञारस्य लोपो भवति किति किति य
परे इत्युपधानकारणने प्राप्ते ॥ ऋसयोगात् णादेरकित्त्व वाच्यम् । ६२ ।
तेन नलोपाभायः । ममन्थत् ममन्थुः । ममन्थिष्य ममन्थिष्यु ममन्थ । ममन्थ मम-
न्थिष्य ममन्थिष्यम् ॥ केचित्सयोगादिति वक्तव्यम् । ६३ । ममन्थतु ममन्थु ।
नो लोप (प्र० १ सू० ६०) मन्थत् मन्थिता मन्थिष्यति अमन्थिष्यत् अम-
न्थीत् अमन्थिष्यम् अमन्थिषु । पुथि लुथि मयि कुथि हिंसासङ्केशनयो ॥ इदितो
लुम् । ६४ । इदितो घातोर्नुमागमो भवति । कुन्थति कुन्थेत् कुन्थतु अकुन्थत् ।
द्वित्वम् । कुह्नाक्षुः । ६५ । पूर्वसन्धिर्नो वगर्गह्रस्वयोश्च भवति । वगर्ग-
ह्रस्वो ह्रस्व सर्गः । कुन्थ्य कुन्थतु कुन्थुः । कुन्थिष्य कुन्थिष्यु कुन्थ
कुन्थ्य कुन्थिष्य कुन्थिष्यम् । लघुपधत्वाभागादगुण ॥ इदितो नलोपाभा-
वो वाच्यः । ६६ । कुन्थ्यात् कुन्थिता कुन्थिष्यति अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत्
अकुन्थिष्यम् अकुन्थिषु । विधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थ ॥ भादेः ण छः
६७ । षोपदेशस्य षोपदेशस्य ॥ घातोरादौ वर्तमानयो वगर्गणकारयो सका-
रनकारौ भवतः । सेरम्पस्त्वमृज्स्त्वस्त्यान्वे दन्त्याजन्तसादय ॥ एकाच षोप-
देशा प्यप्स्विद्वस्वद्वस्वस्मिड । १ । सेट् गतौ । छण्ड गतौ । छगतौ
स्तु आच्चादने । छज् त्रिर्गो । स्त छादने । स्ये एचै शब्दसघातयो । एभ्योऽ-
न्ये दन्त्याजन्तसादय । एकाच. षोपदेशा. दन्त्याजन्तसादय । दन्ते भव. दन्त्य

दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्या-
जन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्तोऽठ-
जोऽपि ॥ प्यष्कादीनां पृथग्रहणात् । प्यष्क गतौ । जिप्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्व-
द् आस्वादने । स्वअ परिप्यङ्गे । जिप्वप् शये । स्मिङ् ईपद्भस्त्रे । एते षोपदेशाः ।
षोपदेशस्त्यनर्दनादिनाधुनाधूनन्दनकनूतः ॥ नर्द गतौ । नठ नर्तने । नाय् ना-
ध् याच्चोपतापैश्वर्याशीःषु । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नृ नये । नृती गात्र-
विक्षेपे । एभ्योऽन्ये षोपदेशाः ॥

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ शलि धातुषु ॥

स्कारजः शकारश्च षाट्त्वर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

नामधातुष्वष्कष्टिषां यः सो नेति वाच्यम् । ६८ ।

गुणः । सेधति । निपूर्वः ॥ प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । ६९ । प्रादेश्चसर्गा-
त्परेषां ह्यादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेध वकारण-
कारी भ्रतः वक्ष्यमाणनिमित्ते सति । निषेधति । सेधेत् सेधतु । अङ्गव्ययधानेऽपि
पत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्ययधानेऽपि पत्वम् । निषिषेध सिषिधतुः । सिषिधुः ।
सिषेधिय सिष्यात् सेधिता सेधिष्यति असेधिष्यत् । असेधीत् असेधिष्याम् असे-
धिषुः । विधुः शास्त्रेमाङ्गल्ये च । ऊकार इडिकल्पार्थः । सेधति सेधेत् सेधतु असे-
धत् सिषेध सिष्यात् ॥ ऊदितो वा । ७० । ऊदितो धातोः परस्य यसादेरिडा
भवति ॥ स्तृस्तृत्तिस्तृयतिधूञ्छ्रधादीनामिडा वक्तव्यः । ७१ । स्तृ
शब्दे । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूङ् प्रसने । धूञ् कम्पने । रध् हिसायाम् । गश्
अदर्शने । तृप् प्रीणने । एष हर्षनिमोवनयोः । दुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये ।
प्लुह उद्गिरणे । स्निह प्रीतौ । एते रधादयः । सेधिता । पक्षे ॥ तथोर्ध्वः । ७२ ।
वधाति निना हभान्ताद्धातोः परयोस्तकारधकारयोर्धकारादेशो भ्रति । ज्ञवे जबाः
(घृ० १ प्र० २ सू० ३) सेद्धा सेधिष्यति—सेत्स्यति । असेधिष्यत्—असेत्स्यत् ।
असेधीत् असेधिष्याम् असेधिषुः । इडभावे ॥ अनिटोनामिचत्तः । ३७ । नामि-
वतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति । च्त्वम् । सेः (प्र० १
सू० ५४) असेत्सीत् असेद्दाम् ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति
। ७४ । ह्रसात् । ७५ । ह्रसादुत्तरस्य सेलोपो भ्रति ज्ञसे परे । असेत्सुः । असे-
त्सीः असेद्दम् असेद्ध । असेत्सम् असेत्स्य असेत्स्य । खद स्थैर्यं हिंसया च ।

इन्दामासिथ इन्दाबभूव इन्दाव इन्दिता इन्दिप्यति । स्वरादे (प्र० १ सू० ८३)
 ऐन्दिप्यत् ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिष्टु । ऐन्दी ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिष्टम् ऐन्दि-
 प्य ऐन्दिष्टम् । णिदि कुत्सामात् । निन्दति ॥ निस्निक्षानिन्दामुपसर्गाण-
 स्त्वं वा चाच्यम् । ८२ । प्रणिन्दति प्रनिन्दति । निन्दत् निन्दतु अनिन्दत् नि-
 निन्द निन्द्यात् निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् अनिन्दीत् । निक्ष चुम्बने । प्र-
 णिक्षति निक्षेत् निक्षतु अनिक्षत् निनिक्ष निक्ष्यात् निक्षिता निक्षिष्यति अनिक्षि-
 प्यत् अनिक्षीत् । उख गतौ । ओखति ओखेत् ओखतु ओखत् । द्वित्रे उपधागुणे
 च कृते ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वकारोकार्योरप्युवौ वक्तव्यौ । ९० । उ-
 वोख । सवर्णे दीर्घ (वृ० १ प्र० २ सू० २०) ऊखतु ऊखु । उवोखिथ उ-
 प्यात् ओखिता ओखिष्यति औखिष्यत् औखीत् । अक्षु गतिपूजनयो । अक्षति ।
 नुगशाम् (प्र० १ सू० ८२) आनश्च आनश्चतु आनश्चु ॥ पूजायामर्थेन-
 लोपाभावो चाच्य । ९१ । अक्षरात् गतौ तु अच्यत् । अक्षिता अक्षिष्यति
 आक्षिष्यत् आक्षीत् । आञ्छिआयामे । आञ्छति आनाञ्छ । आञ्छतेर्नुग्वेति के-
 चित् । आञ्छ आञ्छ्यात् आञ्छिता आञ्छिष्यति आञ्छिष्यत् आञ्छीत् ।
 हुञ्च कौटिल्ये । व्योमिहसे (वृ० १ प्र० १ सू० ७) इति दीर्घ । हुञ्चति हु-
 ञ्चु (प्र० १ सू० ६४) वगचतुर्थो हस्य सवर्ण । सपानां जवचपा (प्र० १
 सू० ३२) जुहृष्टे अहृष्टात् । वज गतां । वजति वजेत् वजतु अवजत् ॥ श-
 सवदवादिगुणभूताकाराणां नैसर्गपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । ९२ । शमु हि-
 सायाम् । दद दाने । शसास शसासतु । ददाद दददत् । ववाज ववजतु ववजु
 ववाजिथ अवजीत् अवजीत् । व्रज गतौ । व्रजति व्रजेत् व्रजतु अव्रजत् । वव्राज
 वव्रजतु वव्रजु व्रज्यात् व्रजिता व्रजिष्यति अव्रजिष्यत् ॥ वन्विग्रज्योः सौ
 निरर्थं वृद्धिः । ९३ । अव्राजीत् । अज गतौ क्षेपणे च । अजति अजेत् अजतु
 आजत् ॥ अवैरार्धधातुके वी वक्तव्य वसादौ वा । ९४ । एतच्च विभ-
 क्तिचतुष्टय सार्वधातुक परमार्धधातुकसङ्ग पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् वृद्धि । वि-
 धाय ॥ लुधातोः । ९५ । विकरणस्य नोर्धातोश्चवर्णोवर्णयोरियुरौ भवत स्वरे
 परे । अनेकस्वरस्यामयोगपूर्वस्य तुयौ । विव्यतु. विव्यु ॥ स्वरान्तास्त्रित्या-
 नितस्थपो वेट् । ९६ । विवियथ-विविथ आजिथ विव्यथु विव्य । विधाव-वि-
 धय विविव-आजिथ विविय-आजिथ । वीषात् ॥ नैकस्वरादनुदात्तात् ९६
 एकस्वराद्भातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येव पठितादिदागमो भवति ॥

॥ अथानिट्कारिकाः ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमास्तु सेट प्रचदन्ति तद्विदः
 ॥ अदन्तमृदन्तमृतां च वृट् वृजौ श्विडाडिवर्णेष्वथ शोडाभ्रजावपि
 ॥ २ ॥ गणस्थमृदन्तमुतां च हस्तुवौ क्षुव तथोर्णांतिमथो पुणुक्षुव ॥
 इति स्वरांता निपुणैः समुच्चितास्ततो ह्रस्वान्तानपि सन्निबोधत ॥ ३ ॥

शक्तिस्तु यान्तेऽग्निदेक इष्यते यसिश्च सान्तेषु यसिः प्रसारणाः ॥
रभिश्च भान्तेऽप्य मैथुने यभिस्तत्तस्तृतायां लभिरेव नेतरे ॥ ४ ॥
यमिर्यमान्तेऽग्निदेव इष्यते रमिर्दिवादायापि षट्यते मनिः ॥ न-
मिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिपेधयाचिनाम् ॥ ५ ॥
दिदिर्दुहिर्मेदतिरोदता बहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतस्तथा लिहिः ॥
इमेर्गनिदोऽष्टाविह मुक्तसत्रया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य वान्तिताः
॥ ६ ॥ दिग्ग हग्नि दशिमयो मृग्नि सृष्टाश्च रिग्नि रुग्नि क्रोशति-
मष्टम रिग्निम् ॥ लिग्नि च शान्ताननिटः पुराणगाः षडन्ति षडिषु
दर्शय नेतरान् ॥ ७ ॥ रुधिः सखाधिर्पुंथिषन्धिस्ताधयः तुधिः शु-
धि शुष्यतिपुष्यतो व्यधिः ॥ इमे तु धान्ता दश चानिदो मता-
स्ततः पर सिद्धयतिरेव नेतरं ॥ ८ ॥ त्रिपि पिपि शुष्यतिपुष्यतो
त्रिपिं त्रिपिं पिपिं तुष्यतिदुष्यतो द्विपिम् ॥ इमान्दर्शयोपदि-
शन्त्यनिद्विधौ गणेषु यान्तान्दृषियर्पतां तथा ॥ ९ ॥ तपिं तपिं
चापिमथो यपि र्गपि लुपि लिपिं लृप्यतिदृष्यतो रुपिम् ॥ स्यरे-
ण नांयेन त्रिपिं सुपिं क्षिपिं प्रतीदि यान्तान् षडितांस्त्रयोदश
॥ १० ॥ भदि हदि र्गन्दिभिदिस्त्रिदिधुदोन् शदि रुदि स्त्रिद्य-
तिपद्यतिगिर्दोन् ॥ रुदि रुदि यिद्यति यिन्द इत्यपि प्रतीदि दान्-
न्तान् दश पथ चानिदः ॥ ११ ॥ पञ्च यञ्च विचिरिचिरिचिपृच्छ-
तांघ्राज सिञ्च मुञ्जिभञ्जिभञ्जिभृज्जतां ॥ र्वाञ्ज यञ्ज पुञ्ज-
जिपञ्जिमञ्जतीन् भुञ्ज र्वाञ्ज रुञ्जमृञ्जीं विद्धयानिद्वयान् ॥ १२ ॥

दितो वा (प्र० १ सू० ६९) गोप्ता । गोपायिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अ-
 गोपायिष्यत्-अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । अगोपायिष्यत् अगोपीत् । अनिगे नाभिव-
 त (प्र० १ सू० ७२) अगोप्सीत् । ज्ञप्तात् (प्र० १ सू० ७४) अगोपाम् ।
 एव धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाचकार । धूपायामास । धूपायिभूय । दधूय ।
 दीघापधत्वाच्च गुण । तप सन्तापे । तपति तपेत् तपतु अतपत् । तताप-तेपतु
 तेषु । तेषप ॥ अतपतो नित्यानिदस्यपो वेदः । १०३ । ततप्य । तप्या-
 त् । तप्ता । तपस्यति । अतपस्यत् । अताप्सीत् । क्रमु पादगिभेपे ॥ क्रमुभ्रमुव-
 सिचुटिलप्राशभ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः । १०३ । चतुर्षु ।
 क्राम्यति ॥ क्रम. पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या । १०४ । क्रामति क्राम्येत्
 क्रामेत् । क्राम्यतु क्रामतु अक्रामत् अक्रामत् वक्राम क्रम्यात् क्रमिता क्रमि-
 ष्यति अक्रमिष्यत् अक्रमीत् । क्रम उपरमे ॥ गमां छः । १०५ । गमयम्भूगो
 छो भगत्यपि । गच्छति गच्छेत् । गच्छतु अगच्छत् । ययाम येमतु येमु ।
 योमथ ययथ यम्यात् यन्ता यस्यति अयस्यत् ॥ आदन्ताना यमिरामिन
 मीनां सेरिट् सक् च पे वक्तव्यौ । १०६ । अयसीत् अयसिष्टाम् अयसि-
 षु । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । नमाति नमेत् नमतु अनमत । ननाम नेमतु नेमु ।
 नमिथ-ननथ नम्यात् नन्ता नस्यति अनस्यत् । अनसीत् अनसिष्टाम् अनसिषु ।
 गन्त गती । लकारो लिङ्कार्थः । गच्छति गच्छेत् गच्छतु अगच्छत् जगाम ॥
 गमां स्वरे । १०७ । गम् हन् जन् खन् वस् एतणमुपधाया लोपो भगति
 क्तिमहे तरे । जगमतु जग्मु जगमिथ-जगन्थ गम्यात् गन्ता ॥ हनृत् रूप
 । १०८ । हन्तेर्ङ्कारात्तात्त्विक इडागमो भवति । गमेश्व पे । गमिष्यति अग-
 मिष्यत् ॥ लिट्पुषादिर्ङ् । १०९ । हतो धातो पुषादिर्पुतादेश इमन्वयो भ-
 वति दिनादी परस्मपद । सेरपत् द । अहे इत्युक्तेर्लोपधालाप । अगमतु अगम-
 ताम् अगमत् । इषु इच्छामात् । इच्छति इच्छत् इच्छतु ऐच्छत् । इयेप ईषतु ई
 षु । इयेपिथ इष्यात् ॥ इषुसहलुभरिपरुपामनापि तस्येद्वा वक्तव्य
 । ११० । एषिता-एषा एषिष्यति ऐषिष्यत् । ऐषात् ऐषष्टाम् ऐषषु । जिकला
 मिशारे । फलात् फलेत् फलतु अफलत् षफाल । आदेशादत्तपूर्वलोपनिषधे प्रा-
 ते ॥ वृफलभजत्रयां किति णादौ सेरिट् थपि चैत्त्वपूर्वलोपो वक्त-
 व्यौ । १११ । फेलतु फेलु । फेलिथ फल्यत् फालता फालप्यात् अफालिष्य-
 त् । लघ्वकारोपधत्वेन वृद्धिर्विषये प्र ते ॥ छान्तस्याकारस्य सौ नित्य
 वृद्धिर्वाच्या । ११२ । अफालीत् । जि जपे । जपति जपेत् जपतु अजपत् ॥
 सपरोक्षयोजेगिं । ११३ । सप्रत्यये परोक्षे च । ज जप इति धातोर्गिरादेशो
 भवति । जिगाय जिग्यतुः जिग्यु । जिगमिथ जिगेथ जिगतु जता ज्रेष्यति अ-
 जेष्यत् अजेपीत् । अजेष्टाम् अजेषु । कु३ विलेखने । कर्षति कर्षेत् कर्षतु अ-
 कर्षेत् चकर्ष । उषयाया लघो (प्र० १ सू० ५३) चष्टपतु चष्टु । चर-
 तिय दृष्यात् । गुण वृत्ता । चरोद्भवे दशाम् । ११४ । दृष्टुजृष्टुषृष्टुष्टुष्टु-

रुपां श्से परे अरो र भवति । सार इति तन्त्रोपात्त तेन रा आर र अर । स-
 दृदुश्चरितमनेऽप्यकारक तन्त्रम् । एत्वम् । कथा ॥ कृपादीना रो वा च-
 क्तव्यः । ११५ । कर्था । सरो श्से दृशाम् ॥ षढो कः से । ११६ । धातो
 प्रकारदकारो यत्न भग्नत सकारे परे । किलात् स कृतस्य (वृ० १ प्र०
 ६ सू० २१) यत्नयोगे क्ष (वृ० १ प्र० ९ सू० १०) दृश्याति- यक्ष्याति
 अत्रक्ष्यत्-भक्ष्यत् अत्रक्ष्यात् । अनिगे नामिगत (प्र० १ सू० ७२) अका-
 क्ष्यात् ॥ कृपादीना वा सिर्वक्तव्यः । ११७ । कृष् स्पृश मृष् लृष् दृष् एते
 कृपादय । तत्पक्षे ॥ हृशपान्तात्स्र ॥ ११८ । हृशरान्तात् शकारान्तात्
 पकारान्ताच्च नाम्युपधादाश्रयमानेदो दृशादीं परे स्रप्रत्यया भवति दृश वर्ज्या
 त्या । सेरपदाद । अदृक्षत्-अदृक्षताम् अदृक्षन् । दृष् हिंसायाम् । उपधाया ल-
 घो (प्र० १ सू० ५३) रोषति राषेत् रोषतु अरोषत् । करोष रुदपतु रुदतु ।
 दरोषय रुष्यात् रोषित रोष्टा रोषिष्णते अरोषिष्यत् अरोषीत् । उषू दाहे । ऊष-
 ति ऊषेत् उषतु औषत् ॥ उपविद् जागृणामाश्वा चक्तव्यः । ११९ । ऊ-
 पाचकार-उषोप उषोपिथ उष्यात् उषिना ऊषिष्यति औषिष्यत् औषीत् । मिह से-
 चने । मेहति मेहेत् मेहतु अमहत । मिमेह मिमिहतु ममिहत् । मिमेहिय मिषा-
 त् । होढ (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तयोर्थ । (प्र० १ सू० ७१) पुत्वम् ॥
 ढि ढौ लौपो दीर्घश्च । १२० । ढकारस्य ढकारे परे लौपो भवति पूर्णस्य च
 दीर्घ । मेढा मेहयति अमेहयत् । हृशपान्त त् स्र (प्र० १ सू० ११८) होढ
 (११) षढो क से (प्र० १ सू० ११६) अमिक्षत् अमिक्षताम् अमिक्षन् ।
 दह मस्मीकरणे । दहति दहेत् दहतु अदहत् । ददाः देहतु देह । देहिय ददध
 दद्यात् दग्धा । दादर्थ (वृ० १ प्र० ९ सू० ६) आदिजयाना क्षरान्तस्य हभा
 स्रजो (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) यसे चपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) किला-
 त् स्र कृतस्य (वृ० १ प्र० ६ सू० २१) यत्नयोगे क्ष (वृ० १
 प्र० ९ सू० १०) यक्ष्याति अधक्ष्यत् अधाक्ष्यात् । स्रसात् (प्र० १
 सू० ७४) अदाधाम् अधाधु । ग्लै ग्लै हृषक्षये । आयादेश । ग्लायति ग्लायेत
 ग्लायतु अग्लायत् ॥ सन्व्यक्षराणाम् ॥ १२१ । सन्व्यक्षराणा घातूनामात् भ-
 वति अनपि त्रिष्ये । णप् । द्विथ (प्र० १ सू० २८) ह्रस्व । (प्र० १ सू० २१)
 पूर्णस्य ह्रसादि शेष (प्र० १ सू० ५७) उहोश्चु (प्र० १ सू० ६४) ॥
 आतो णप् ङौ । १२२ । आशरान्ताद्वातो परे णप् ङौ भवति । टिलोप ।
 जगर्ही ॥ आर्तोऽनपि । १२३ । घातागकारस्य लर्पा भवति अनपि कर्ति
 ङिति स्वर सेटि यपि च । जगलतु जगटु । जग्लिष-जग्लाय जगलथु जगल ।
 जगली जग्लिष जग्लिष ॥ सयोगादेरादन्तस्य ङिति यादादाधिकारो
 वा चक्तव्यः । १२४ । ग्लायौ ग्लेयत् ग्लाय ग्लायति अग्लायत् । अ-
 ग्लायीन् अलासिष्टाम् अलासिषु । गै रे के इन्दे । गायति गायत् गायतु अ-
 गायत् जगौ जगलु जगु । दादेरे । १२६ । अपित्ता घामामेहाः कूपिसोस्थाना-

माकारस्यैकारो भवति आशीर्यादादौ परस्मै पदे परे । गेया गातात् गत्यति अ-
 मास्यत् । अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषु । एचे शब्दसंघातयो । सत्तन्निषेध ।
 एच यति एचायेत् एचायन् अष्टचायन् । सन्ध्यक्षराणाम् (प्र० १ सू० १२१)
 शसात्त्वपा (प्र० १ म० ५९) घात्र्गस्तवर्गज इति षकार मते ठकार एव ।
 तष्टथौ एवायात् एचेयात् एचाता एनास्यति अष्टनास्यत् अष्टनासीत् । दैप् शो-
 धने । दायत् दयेत् दायन् अदायन् ददौ पितृवदेऽस्माभाय । दायत् दाता दा-
 स्यति अदास्यत् । अदासीत् अदासिष्टाम् अदासिषु । पित्रासिलोपाभाय इ-
 त्यादि । धट् पाने । ट ईवर्थ । घयति धयेत् घयन् अधयत् दधौ धेयात् धाता
 धास्यति अधास्यत् । ना सिलोप । अधासीत् अधासिष्टाम् । अधासिषु । अधात्
 अधाताम् । स्याजिद (प्र० १ सू० ५६) ॥ उस्यालोप । १२६ । उति परे
 धातोरात्तास्य लोपो भवति । अघु । घेट सेरद् धातोर्द्ध्व वेति कथित् ॥
 भातोऽनपि । १२७ । धातोरेकारस्य लोपो भवति अनपि त्रिति द्विति स्यो-
 सेटि थपि च । अदधत् अदधताम् अदधन् । दृशिन् प्रेक्षणे ॥ दृशादेः पञ्चादि-
 । १२८ । दृशादेर्धातो पश्यादिपदेभ्यो भवति चतुर्थे परेषु । दृश् ऋ दृ शद सद
 पा प्रा ध्मा स्या म्ना दान् एते दृशादय । पश्य ऋच्छ धी शीय सीद पिब निग्र
 धम तिष्ठ मन गच्छ एते पश्यादय । पश्यात् पश्येत् पश्यन् अषदयत् । ददर्श द-
 दृशत् ददृशु । दृजिदृशोस्यपो वेद् । दर्शश्च । गुण (प्र० १ सू० ११) रारो
 शसे द्याम् (प्र० १ सू० १४) पत्यम् द्रुतम् । ददष्ट ददृशु ददृश । ददर्श
 ददृशिव ददर्शिम । दद्यात् दृष्टा द्रष्टयति अद्रस्यत् । अत उपधाया (प्र० १ सू०
 ७५) अद्राहीत् । शसात् (प्र० १ सू० ७४) दुराम् । अद्राष्टाम् अद्राभु ।
 पक्षे । इरितो धा (प्र० १ सू० ५८) दृशादेर्दे गुण अदर्शत अदर्शताम् अदर्शत् ।
 ऋ गती । ऋच्छादेश । ऋच्छति ऋच्छेत् ऋच्छन् आर्च्यत् । र (प्र० १ सू०
 ८६) मधात् ऋभट् (प्र० १ प्र० २ सू० २४) वृद्धि । आर भारद् आठ ॥
 अत्पत्तिर्व्ययतीना थपो नित्यमिट् । १२९ । आरिथ आरथु आर । अर
 आरिथ आरिथ ॥ गुणोत्तिष्ठयोगाद्योः । १३० । अत सयोगादेर्ऋन्तस्य
 थ गुणो भवति यवि यडि त्रिति णादावाशीर्यादादौ च । अर्थात् अर्ता । हवृत्
 स्यत् । (प्र० १ सू० १०८) अरिष्यति आरिष्यत् ॥ सतिशाम्पत्तिर्व्यो ङो
 लुङि । १३१ । सेरपशद । लितुपाददं (प्र० १ सू० १०९) भारत् आर-
 ताम् आरन् । अर्त्तादं । सेरपशदो लुङीनि केचिन् । आर्थात् । य गती ।
 धारादेश । धारात् । शाप्रगतायेर धारादेश । सरति । समार सप्यन् सपु ।
 प्रादिन्नात् । सपर्य सप्यन् सप्य । ससार-ससर सप्य सप्य ॥ यादादा । १३२ ।
 ऋयास्य सिङोदतो भवति यादादौ परस्मैपदे परे । दद्यात् व्यवधानार्थं । तेन ये
 (प्र० १ सू० ९७) इति न दार्थं । मयात् सतो सारिष्यति अमारिष्यत् । पुषादि-
 तात् । असात् असरताम् असन् । शद् शानने ॥ जीयादेश आत्मने-
 पद याच्यम् । ३३ । शीयने शीयन् शीयाताम् अशीयन् शशाद । लोप ५-

चाम् (प्र० १ सू० ८०) शेदतु शेदु । शेदिथ शशत्य शचात् शत्ता शत्स्यति
अशत्स्यत् । शदिच्चात् । अशदत् । पट्टन्निशरणग्यसादनपु । सत्वम् । सी-
दादेश । सीदति । ससाद सेदतु सद्दु । सेदिय-ससत्य सचात् सत्ता सत्स्यति अ-
सत्स्यत् असदत् । निपूर् । न्ययदत् । पा पाने । पिवादेश । पिबति पिबेत् पिबतु
अपिबत् । पपी पपन पपु । पपिय पपाय । दादेरे (प्र० १ सू० १२) पेयात्
पा० पस्यति अपास्यत् । दादे पे (प्र० १ सू० ४४) अपात् । मा गन्धोपा-
दाने । जिघ्रादेश । जिघ्रति जिघ्रेत् जिघ्रतु अजिघ्रत् जघ्मा जघ्नतु जघ्नु । ज-
घ्रिय जघ्राय । घ्रायत् घ्रेयात् घ्राता घ्रास्यति अघ्रास्यत् अघ्रासीत् अघ्रात् । घ्मा
शब्दाग्निसयोग्यो । घमादेश । घमाते घमेत् घमतु अधमत् दध्मो ध्मायात्
ध्मेयात् ध्माता ध्मास्यति अध्मास्यत् अध्मासीत् । छा गतिनिवृत्तौ । आदे प्ण
छ (प्र० १ सू० ६६) सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य घ । तिघ्रादेश ।
तिघ्रति तिघ्रेत् तिघ्रतु अतिघ्रत् । शशात्ख्या (प्र० १ सू० ५९) तस्थौ तस्थ-
तु तस्थु । स्थेयात् स्थायात् स्थाता स्थास्यति अस्थास्यत् । निपूर् । पत्वम् न्य-
ष्टात् । स्नाअभ्यासे । मनादेश । मनति मनेत् मनतु अमनत् । मन्नी मन्नतु मन्नु ।
मन्निय मन्नाय म्नायात् म्नेयात् म्नाता म्नास्यति अम्नास्यत् अम्नासीत् । दाण् दा-
ने । यच्छादेश । यच्छति यच्छेत् यच्छतु अयच्छत् । ददौ ददतु दटु । दादेरे
(प्र० १ सू० १२५) देयात् दाता दास्यति अदास्यत् अदात् । ह्रु क्रीडित्ये । ह्र-
रति हरेत् ह्रतु अहरत् जह्वार । गुणोर्तिसयोग्यो (प्र० १ सू० १३०) ज-
ह्वरत् जह्वरु ॥ ऋदन्तस्य धपो नेट् । १३४ । जह्वर्थ जह्वरु जह्वर । ज
ह्वार-जह्वर जह्वरिव जह्वारम् । ह्वयात् ह्वर्ता । ह्वृत स्य (प्र० १ सू० १०८)
ह्वरिष्यति अह्वरिष्यत् । वृद्धिः । अह्वार्तात् अह्वार्ताम् । स्फदिर् गतिशोषणयो ।
स्फन्दति स्फन्दत् स्फन्दतु अस्फन्दत् । चस्फन्द चस्फन्दतु चस्फन्दु । चस्फ-
न्दिथ ॥ हस्तात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्य । १३५ । च
स्फन्थ । नो लोप (प्र० १ सू० ६०) स्कचात् स्कता स्कन्त्यति अस्क-
न्त्यत् ॥ सावनिटो नित्य वृद्धिः । १३६ । गित्यभिधानसामर्थ्यादनुपधा-
भूतस्पाप्यतो वृद्धि । अस्कान्त्सात् । इरितो वा (प्र० १ सू० ५८) अस्कद-
त् । तृ छानतरणयो । तरति तरेत् तरतु अतरत् । कित्ताभावाद्गुण । ऋस्त-
योगादेर्णादेरित्त्वं वाच्यम् । १३७ । तुफलभजत्रयाम् (प्र० १ सू०
१११) इत्येत्पूर्वलोपो । ततार तेरु तेरु । तेरिथ ॥ ऋत इड् । १३८ ।
ऋकारस्य इ भूतात् किति ङिति च परे । व्योमिह्वे (वृ० १ प्र० १० सू० ७)
तीर्यात् ॥ इटो ग्रहाम् । १३९ । ग्रहादीनामिड ईकारो भगति । तरीता तरि-
ता तरीप्यति तरिप्यति अतरीप्यत्-अतरिप्यत् । अतारीत् अतारिष्टाम् अता-
रिषु ॥ वृद्धिहेतां साविटो न दीर्घो वाच्य । १४० । रअ रागे । उभ-
यपदी ॥ अपिरञ्जदशायश्चञ्चाम् । १४१ । एगमनुस्वारस्य लोपो भयत्य-
पि परे । रजति रजते रजेत् रजेत रजतु रजताम् अरजत् अरजत । ररञ् रर-

अनु ररञ्च । ररञ्चिय ररह्य ररञ्चयु ररञ्च । ररञ्चे रर्यात् ररक्षीष्ट ररक्ता र
 ह्यति रर्यते अरक्षयन् अर यत् । चो कुः (प्र० १ प्र० ९ मू० ५२) खसे चपा
 (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) पत्वम् अराडकाम् अराडम् । अरदृक्त अरदृक्षाताम्
 अरदृक्षत् । दश दशने । दशति दशेन् दशतु अदशत् । ददश ददशतु ददशु । दद
 शिथ-ददश ददशयु ददयान् । द्रुत्वम् । दद्याददृह्यति अददृह्यन् णित्ते (प्र० १ सू०
 ७७) णित्यादृद्धि । पत्रो व से (प्र० १ मू० ११६) अदादृक्षीन् । पञ्च सङ् ।
 सजति सजेत सजतु असजत ससञ्ज ससाञ्ज-ससञ्ज सञ्जान् सङ्क्ता सङ्क्षीत
 असङ्क्ष्यत् । असाङ्क्षीत् असाङ्क्षकाम् असाङ्क्ष । कित रोगापनयने सङ्गये च ॥
 गुह्यम् । १४२ । गुप्तिन् कित् मान् बन् दान् ज्ञान् एभ्य स्वाधि स प्रत्यया
 भवति धातोश्च द्वित्वम् । कुह्येक्ष (प्र० १ सू० ६४) गुप्तिज्ज्विद्भ्य ञ्मभिन्दा-
 क्षमारोगापनयनेषु स । तेन गापति तजति केतति । सधानु (प्र० १ मू० १००)
 गुहादभ्य सस्येज्येप्यते ॥ नाभिर्दि से । १४३ । इद्वजिते सप्तम्ये परे धा-
 तौर्गुणो न भवति । तिप् । चिञ्चिरग्नि चिञ्चिस्तेत् चिञ्चित्तु आचकित्सन् चि-
 कित्साचनार चिकित्सामास चिकित्साभृत् । चिकित्स्यात् चिकित्सता चिकि-
 त्सिष्यति अचिञ्चित्सिष्यत् अचिञ्चित्सात् आचकित्सिष्याम् । पत्य पतने । पतति
 पतेत् पतनु अपतत् । पपात पेततु पेतु । पपात् पतिता पतिष्यति अपतिष्यत्
 लिप्तुशोदेर् (प्र० १ सू० १०९) ॥ पसेडे पुमागमो वाच्य । १४४ ।
 अपतत् । भ्रमु चल्ने ॥ शमा दीर्घ । १४५ । शमादीनां दीर्घो भवति यकारे
 परे । शम् इम् थम् भ्रम् क्षम् ङम् मद् एत शमादय । भ्राम्यति-भ्रमति भ-
 म्येन् भ्रमेत् भ्राम्यतु भ्रमन् अभ्राम्यत्-अभ्रमत् बभ्राम ॥ फणादीनामेरवपूर्-
 वल्लोपी वा वाच्यौ । १४६ ।

फणतिभ्राजिराजौ च भ्राजिभ्लादी स्यमिस्वनी ॥

भ्रमिप्रसी जोर्यतिश्च दर्शते तु फणादय ॥ १३ ॥

भ्रमन्-बभ्रमन् भेम्-बभम् । भ्रेमिथ बभ्रमिथ भ्रम्यात् भ्रमिता भ्रमिष्यति
 अभ्रमिष्यत् अभ्रमीत् । दुग्म् उद्विगे । दुद्विज्ञम् । वमति वमेन् । वमतु अरमत्
 यगाम ॥ वम एत्वपूर्वल्लोपी वा वाच्यौ । १४७ । वमतु -वमतु वेम्-व-
 वम् । रम्यात् रमिता वामप्यान् आरमिष्यन् आरमीत् । फण गतौ । फणति फणत्
 फणतु अफणत् फणाण फेणतु फण् । फण्यात् फण्यता फणिष्यति अफणिष्यत्
 अफाणि अफणीत् । स्वनस्पृग् शब्दे । स्वनानि स्वनेन् स्वनतु अस्वनत् । सस्वान
 स्वेनतु स्वेत् । स्वन्यात् स्वनिना स्विष्यति अस्विष्यन् अस्वानात् अस्वनीत् ।
 वस नरात् । वसति वसेन् वसतु अरमत् । वम् ण् इति रिष्यते । नितम् ॥
 णयादी पूर्वम् । १४८ । वनादी परे यजादीनां ग्रहदानां च पूर्वस्य सम्प्रा-
 रण भवति । यजाराफारेफागामिषारोफारककाग भवति । सस्वरस्य सम्प्रा-
 रण दीर्घम् दाधा ह्यगम् ह्यग ॥

ग्रहिर्ज्यावयी व्यधिर्वष्टिर्विचतिर्वृश्चतिस्तथा ॥
पृच्छतिर्भृजतिश्चैव नवैते तु ग्रहादयः ॥ १४ ॥

पूर्णकारस्योत्वे । अत उपधायाः (प्र० १ सू० ७५) उपास । उवम् अनुस्
इति स्थिते ॥ यजां यवराणां ऋतः संप्रसारणं किति । १४२ । यजा-
दीनां संप्रसारणं भजति किति परे ॥

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेज्ज्व्यञौ द्वयतिः स्वपिः ॥
घदवसी श्वयतिर्वीक्तेरकादश यजादयः ॥ १५ ॥

सर्णे दीर्घः सह (वृ० १ प्र० २ सू० २०) ॥ घसादेः घः । १५० । घसि-
शासिगसीनां सस्य घो भर्ता । पत्नानिमित्ते सति । ऊतुः । ऊतुः । उगस्थि-उगस्थ ।
संप्रसारणम् । पत्यम् । उप्यात् वस्ता ॥ सस्तोऽनपि । १५१ । सकारस्य त-
कारो भजति अनपि सकारे परे । यत्स्यति अगत्स्यत् । वृद्धिः । अगत्सीत् । स-
सात् (प्र० १ सू० ७४) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात् । अगत्ताम् ।
अगत्सुः । घद व्यक्तायां वाचि । घदति घदेत् घदन् अवदत् उपाद ऊदतुः ऊदुः ।
उगदिथ उयात् यदिता वदिष्यति अगदिष्यत् अगदीत् । दुओश्चौ गतिर्दुष्मोः ।
दुकारौकारौ कार्याथौ । इदृइसत्तकः । श्वयति श्वपत् श्वपतु अश्वयत् ॥ श्वयते-
र्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा घक्तव्यम् । १५२ । ततो द्वित्वम् । शुशाय
शुशुतुः शुशुतुः । शुशायि । संप्रसारणाभापक्षे शिश्वाय शिश्विष्यतुः शिश्विषुः ।
शिश्वायिथ । संप्रसारणं ये (प्र० १ सू० ९७) श्रूपात् श्वयिता श्वयिष्यति अश्वयि-
ष्यत् ॥ श्वयतेः सौ वृद्धचभावो वाच्यः । १५३ । अश्वयोत् अश्वयि ।म्
अश्वयिषुः । इरितो वा (प्र० १ सू० ५८) ॥ श्वयतेरिलोपोऽङ्गे घक्तव्यः
। १५४ । अश्वत् ॥ श्वयतेर्हे द्वित्वं वा । १५५ । अशिश्नयत् इत्यादि ॥
इति भ्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथ भ्वादिष्यात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ एध् वृद्धौ । एधते एधेत एधताम् एधत ।
कासादिप्रत्ययादाम् (प्र० १ सू० ८४) एधांचक्रे ॥ आत्मप्रत्ययो
यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ् आत्मनेपदं
भवसोर्नात्मनेपदम् । १ । एधामास एधाबभूव एधानसामर्थ्यादस्तेभू-
भावो न इद । एधिषाष्ट एधिता एधिष्यते ऐधिष्यत ऐधिष्यताम् । ईक्षद-
ईक्षनाङ्कनयोः । ईक्षते ईक्षेत ईक्षताम् । ईक्षत ईक्षांचक्रे ईक्षषाष्ट ईक्षिता ईक्षिष्यते
ऐक्षिष्यत ऐक्षिष्ट । दद दाने । ददते ददेत ददताम् अददत । शशददता (प्र० १
सू० ९१) इति नैत्वपूर्वलोपा । दददे दददाते । ददादिरे ददिषीष्ट ददिता ददिष्यते
अददिष्यत अददिष्ट । प्यक् गतौ । नामधातु (प्र० १ सू० ६७) अनेन सत्वा-
भाजः । प्यक्ते प्यक्तेत प्यक्ताम् अप्यक्तेत प्यक्ते प्यक्तीष्ट प्यक्तीता

प्वक्किप्यते अप्वक्किप्यत अप्वक्किष्ट अप्वक्किषताम् । ऋज गतौ स्थैर्ये स्थे
 ॥ । उपधाया लघो (प्र० १ सू० ५३) अर्जते अर्जेत अर्जताम् अर्जत ।
 नुगशाम् (प्र० १ सू० ८२) आम्बोर्णादौ (प्र० १ सू० ३०) आनुजे अर्जि-
 षीष्ट अर्जिता अर्जिष्यते अर्जिष्यत अर्जिष्ट । पञ्च परिव्यञ्जने । सलम् । अ-
 पिरअदशपअप्यञ्जाम् (प्र० १ सू० १४१) स्वजते स्वजेत स्वजताम् अस्वज
 त । सस्वञ्जे सस्वजाते सस्वञ्जिरे ॥ स्वजतेर्णादौ वा कित्त्वम् । २ । स-
 स्वजे सस्वजाते सस्वञ्जिरे । चो कु (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) हसि यथा
 (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) पत्वम् । कवसयोगे क्ष (वृ० १ प्र० ९ सू० १०)
 स्वक्षीष्ट स्वक्ता स्वह्यते अस्वह्यत । इसात् (प्र० १ सू० ७४) अस्वक्त अ-
 स्वक्ताताम् अस्वक्षत । अस्वकया । अण् लज्जायाम् । ऊकारपकारौ कार्यार्थौ ।
 ऋपते ऋपेत् ऋपताम् अऋपत् । कृफलभजत्रपाम् (प्र० १ सू० १११) इत्येव-
 पूर्वलोपौ । त्रेपे त्रेषाते त्रेपिरे । चदिता वा (प्र० १ सू० ६९) अत्रिषीष्ट-अप्ती-
 ष्ट ऋपिता-ऋप्ता अत्रिष्यते अत्रिष्यत अत्रिष्यत अत्रिष्यत । अत्रिषिष्ट अत्रिषिषा-
 ताम् अत्रिषिषत् अत्रिषत् । तिज् निज्ञाने क्षमार्थाच्च । गुभ्य (प्र० १ सू० १४३)
 तितिक्षते । तितिक्षेत तितिक्षताम् अतिक्षित अतिक्षिचक्रे तितिक्षान्भू
 तितिक्षामास तितिक्षिषीष्ट तितिक्षिता तितिक्षिष्यते अतिक्षिष्यत-अतिक्षिष्यत् ।
 गुप् गोपनकुत्सनयो । जुगुप्सते जुगुप्सेत जुगुप्सताम् अजुगुप्सत जुगुप्साचक्रे
 जुगुप्सावभू जुगुप्सामास जुगुप्सिषीष्ट जुगुप्सिता जुगुप्सिष्यते अजुगुप्सिष्यत
 अजुगुप्सिष्ट । मान विचारणे । द्वित्यम् । ह्रस्वः (प्र० १ सू० ३१) यः से
 । ३ । पूर्वस्याकारस्येकारो भवति ते परे ॥ मानादीना पूर्वस्य दीर्घो य-
 त्तव्यः । ४ । मीमांसते मीमासेत् मीमांसताम् अमीमांसत् मीमासाचक्रे मीमा-
 सामास मीमासावभू मीमासावभू मीमासिषीष्ट मीमासिता मीमासिष्यते अमीमासिष्यत अमी-
 मासिष्ट । यथ नि दायाम् । आदिजघानाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) बीभत्सते बीभत्से-
 त बीभत्सताम् अबीभत्सत् बीभत्साचक्रे बीभत्सिषीष्ट बीभत्सिता बीभत्सिष्यते
 अबीभत्सिष्यत अबीभत्सिष्ट । पण व्यग्रहार स्तुतौ च पन च । आय (प्र० १ ।
 सू० ९९) पणायते पणायेत पणायताम् अपणायत् पणायचक्रे आयाभापक्षे ।
 पेने पेणाते पेणिरे । पणयिषीष्ट-पणिषाष्ट पणयिता-पणिषत् पणयिष्यते-पणिष्यते
 अपणयिष्यत-अपणिष्यत अपणयिष्यत-अपणिष्यत् । एव पन च । धमु कान्तौ ॥
 वमेः स्वांथं जिः प्रत्ययो वक्तव्य । ५ । अनापि तु या वृद्धि । सघातु
 (प्र० १ सू० १००) अपगुणौ । अयादेश । कम्पयते कामयेत् कामयताम् अ-
 यामयत् कामयाचक्रे चकमे यामयिषीष्ट-यमिषीष्ट यामयिता यमिता यामावे-
 प्यते-यमिष्यते अयामयिष्यत-अयमिष्यत । अयामित न् इति स्थिते ॥ छेर-
 ऋद्धिश्च । ६ । इयताद्वातोर्भतेऽयं अहमत्वयो भवति दिवादौ परत । सेप-
 याद । धातोश्च द्वित्यम् ॥ छे । ७ । इडाग्रमजिते अनापि रिष्ये छेलंवि भवति ।
 ह्रस्व (प्र० १ सू० ३१) बुद्धेश्च । (प्र० १ सू० ६४) ॥ आदि लघौ ऋह्रस्व

उपधाया' । ८ । अडि सत्युपधाया ह्रस्वो भगति पूर्वसंवाचनोऽकारस्येकारो
 भगति लघुनि घातक्षरे परे । लघोर्दीर्घः । ९ । अङि सति ह्रस्वदर्शो पूर्वस्य
 दीर्घो भगति लघुनि घातक्षरे परे । अचीरुमत अचीरुमेताम् अचीरुमन्त । जेरभा-
 वपक्षे ॥ वमेरद्धटित्वे वाच्ये । १० । ज्यन्तत्वाभागात् दीर्घोकारो । अचरुमत
 अय गतौ । अयते अयेत अयताम् आयत ॥ परापृर्व अयतायुपसर्गरेफस्य
 एत्व वाच्यम् । ११ । पलायते पलायेत पलायताम् पलायत । अर्पाचक्रे अ-
 यामास अपाकभूय अयिषीष्ट अयिता अयिष्यते आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम्
 आयिषत । आयिद् आयिष्यम् दय दानगतिरिहादानेषु । दयते अर्थातरत्प्रक्रिया ।
 घट चेट्टयाम् । घन्ते घटेत घटताम् अघटत कुहोक्षु (प्र० १ सू० ६४) ज-
 घटे घटिषीष्ट घटिता घटिष्यते अघटिष्यत अघटिष्ट । ईह चेष्टार्थ । ईहेत ईहेत
 ईहिताम् ऐहत् ईहोच्रे ईहिषीष्ट ईहिता ईहिष्यते ऐहिष्यत ऐहिष्ट । काशु दीप्तौ
 काशते काशेत काशताम् अकाशत । निददति (प्र० १ सू० ८५) काश-
 चक्रे चकाशौ काशिषीष्ट काशिता काशिष्यते अकाशिष्यत अकाशिष्ट । काष्ट
 शब्दकुत्सायाम् । कासते कासत कासताम् अकासत कासावक्रे चकासे कासि-
 षीष्ट कासिता कासिष्यते अकासिष्यत अकासिष्ट । पिबु सेवने । सत्यम् । सेतते
 सेतत सेतताम् असेतत सिपेरे सिपेराते सेरिषीष्ट सेरिता सेरिष्यते असेरिष्यत
 असेरिष्ट । गाडू गतौ । सज्जदीर्घे हृते । आजागत्वादासोऽन्तोदनतः । (प्र० १
 सू० ४७) गाते गाते गाते गेत गाताम् अगात । जंगे जगाते जगिरे । गासीष्ट
 गाता गास्यते अगास्यत अगास्त अगाताम् । रुग् गतौ भाषणे च । गुण (प्र०
 १ सू० ११) रजतं रजेत रजताम् अरजत अरजेताम् । अनेरुस्वरत्वादसयोगपूर्व-
 लाञ्छोऽकारस्य वत्ते प्राप्ते ॥ नानप्योर्थः । १२ । अनपि रिप्ये घातोऽनर्णस्य
 यत् न भगति । तत् लङ् नुधातोः (प्र० १ सू० ९४) रुरे रुदयते रुदरिरे ।
 रत्रिषीष्ट रत्रिता रत्रिष्यते अरत्रिष्यत अरत्रिष्ट । देडू पालने । दयते दयेत दयताम्
 अदयत ॥ डयतेर्णादी दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । १३ । दिग्ये
 सध्यज्ञाणामा (प्र० १ सू० १२१) दासीष्ट दाता दास्यते अदास्यत ॥ अपि-
 द्वाधास्थामित्थं सेहित्व आत्मनेपदे वाच्यम् । १४ । द्वित्वात् गुण ॥
 लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे । १५ । ह्रस्वात्तत्तस्य सेलोपो भगति ज्ञसे परे । अदित
 अदिपाताम् अदिषत । डीडू निहायसा गतौ । डयते डयेत डयताम् अडयत ।
 नुधातो (प्र० १ सू० ९४) डीडेवे डयिषीष्ट डयिता डयिष्यते अडयिष्यत अड-
 यिष्ट । देडू पालने । दायते दायेत दायताम् अदायत ॥ देडो नादौ
 दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च । १६ । दिग्ये दासीष्ट । अपिद्वाधास्थामि (प्र०
 २ सू० १३) लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे (प्र० २ सू० १५) अदित । तत्र । अजास्त ।
 सुतडू शोतने । उपधाया लघो (प्र० १ सू० ५३) शोतते शेतेत शोतताम्
 अशोतत ॥ सुते. पूर्वस्य सप्रसारण वक्तव्य नादौ परे । १७ । दिद्यते
 शोतिषीष्ट शोतिता शोतिष्यते अशोतिष्यत अशोतिष्ट ॥ युतादिभ्यो लङि

वा परस्मैपदं वाच्यम् । १८ । लिट्प्रादेशः । (प्र० १ सू० १०९) अ-
 युतत् । वृत्तुर् वर्तने । वर्तते वर्तेते वर्तन्ते । वर्तंत वर्तताम् अवर्तत वधृते वर्ति-
 पीष्ट वर्तिता वर्तिष्यते अवर्तिष्यत ॥ वृतादिभ्यः स्वप्स्योर्वा पं पञिन्ट्वां
 च । १९ । वृत्तु वृधु शृधु स्यन्दू कृपू एते वृतादयः । वर्त्स्यति अवर्त्स्यत् अवर्त्सिष्ट
 परस्मैपदक्षे लिट्प्रादेशः (प्र० १ सू० १०९) अवृत्तत् वृधुइ वृद्धौ । वर्धते
 वर्धंत वर्धताम् अवर्धत वधृधे वर्धिषीष्ट वर्धिषा वर्धिष्यते अवर्धिष्यत वर्त्स्यति अ-
 वर्त्स्यत् अवर्धिष्ट अवृधत् । शृधुइ पर्दने । शर्धते शर्धत शर्धताम् अशर्धत शशृधे
 शर्धिषीष्ट शर्धिता शर्धिष्यते अशर्धिष्यत अशर्धिष्ट शर्त्स्यति अशर्त्स्यत् अश-
 र्धत् । स्यन्दू प्रसवणे । स्यन्दते स्यन्देत स्यन्दताम् अस्यन्दत सस्यन्दे । रु-
 दितो वा (प्र० १ सू० ७९) स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्सीष्ट स्यन्दिता-स्यन्ता स्यन्दि-
 ष्यते-स्यन्त्स्यते स्यन्त्स्यति अस्यन्दिष्यत् अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत् अस्यन्दिष्ट अ-
 स्यन्त । पक्षे अस्यदत् । कृपू स मध्ये । गुण ॥ कृपो रो लः । २० । कृपो
 रैकस्य लो भवति कृकारस्य लकारो भवति । कल्पते कल्पेत कल्पता अक-
 ल्पत ककल्पे कल्पिषीष्ट ॥ इडभावपक्षे ॥ सिस्थोः । २१ । उपधाया
 गुणो न भवति सिस्थोरनिटो परतः । कल्प्सीष्ट कलिषा-रत्ता कल्पि-
 ष्यते कल्प्यते कल्प्यति अकल्पिष्यत-अकल्प्यत अकल्प्यत् अकल्पिष्ट ।
 अकलत अकल्प्ताताम् अकल्पसत अकल्पत् । व्यथ दु खभयचलनयो ।
 व्यथते व्यथेत व्यथताम् अव्यथत ॥ व्यथतेर्णादीं पूर्वस्य संप्रसारणं व-
 क्षन्वम् । २२ । निव्येध व्यधिषीष्ट व्यथिता व्यधिष्यते अव्यधिष्यत अव्यधिष्ट
 रमु व्रीडायाम् । रमते रमेत रमताम् अरमत ॥ व्याङ्ग्यपुर्वेभ्यो रमः पम्
 । २३ । विरमति आरमति परिव्रमति उपरमति रेमे रसीष्ट रन्ता रस्यते अरस्यत
 अरस्त अरसाताम् अरसत । विधुर्व । आदन्तानाम् (प्र० १ सू० १०६) इ-
 तीदसनी । व्यससीत व्यसिष्टाम् । जित्वा सभ्रमे । जिआजितौ । त्वरते त्वरेत
 त्वरताम् अत्वरत तत्त्वरे त्वरिषीष्ट त्वरिता त्वरिष्यते अत्वरिष्यत आत्वरिष्ट अत्त्व-
 रिङ्वा-आत्वरिध्यम् । पठ मर्षणे । सहते सहेत सहताम् असहत सेहे सहिषीष्ट सहि-
 ता । इषुसः (प्र० १ सू० ११) इति वेङ् । होड (वृ० १ प्र० ९ सू० ११)
 तथोर्ध्व (प्र० १ सू० ७१) छुत्यम् । ढलोप ॥ सहिवहोरोदघर्णस्य । २४ ।
 सहिवहोर्वर्णस्यौकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । सोडा सहिष्यते
 असहिष्यत असहिष्ट ॥ इति म्यादिप्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २ ॥

अभोमयपदिप्रक्रिया ॥ राजृ दीप्तौ । ऋकार ऋदित्वापार्थि । रजति राजते
 राजेत् राजेत राजन्तु राजताम् अराजत् अराजन्त रराज । फणादित्रादेवपूर्व-
 लोपो रैजन्तु-रराजन्तु रैजु-रराजु रैजे रराजे राज्यात् राज्यांष्ट राजिता रा-
 जिता राजिष्यति राजिष्यते अराजिष्यत् अराजिष्यत अराजिष्यत् अराजिष्ट । खन
 खनने । खनति खनते खनेत् खनेत खन्तु खनताम् अखनत् अखनत चखान ।
 र्मां स्वरे (प्र० १ सू० १७) चस्वन्तु चस्वन्तु । चस्वने खन्यात् ॥ जनखन-

तुः ईजुः । इजयिथ-इयठ ईजे इज्यात् यक्षीष्ट यष्टा यष्टा यक्ष्यति यक्ष्यते अयक्ष्यत्
 अयक्ष्यत अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षु अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत अयष्टा भ-
 यक्षायाम् ॥ ध्वे च सेल्लोपः । ९ । षत्वम् । जमे जवाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३)
 द्रुत्वम् । अयद्दृद्म । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि । दुग् वीजतन्तुसन्ताने । दु-
 द्दत् वषति वषेत् । उवाष ऊषन्तु ऊषुः । उगपिथ उवप्य ऊषे उप्प्यात् वप्सीष्ट
 वप्ता वप्स्यति वप्स्यते अगप्स्यत् अगप्स्यत अगप्सीत् अगप्स । वह प्रापणे । व-
 हति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहु । उगहिय । होद (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्ध्व-
 (प्र० १ सू० ७१) द्रुत्वम् । इलोप । सहिहोरोदवर्णस्य (प्र० २ सू० २३)
 उगोद उह्यात् वक्षीष्ट वोडा वक्ष्यति वक्ष्यते अगक्ष्यत् अगक्ष्यत अगक्षीत् अगो-
 ढाम् अगोद अवक्षाताम् अगक्षत । वेज् तन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ वेज्रो
 णादौ संप्रसारणाभावे वाच्यः । १० । सध्यक्षराणाम् (प्र० १ सू० १२१)
 वयो यादित्वाङ्गत्वपूर्वलोपौ । वगु वु वणे ॥ वेज्रोवयणादौ वाच्य-
 । ११ । उवाय ॥ ग्रहांकृति च । १२ । ग्रहादीनां संप्रसारण स्यात्
 किति ङिति च परे । इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेध । ऊ-
 यतु. ऊयु उवायिथ ऊयथु । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥ वयो यस्य किति णादौ
 वौ वा वक्तव्यः । १३ । ऊगु ऊयु ऊये ऊयात् वासीष्ट वाता वाता वा-
 स्यति वास्यते अवास्यत् अगास्यत अगास्त अवासीत् । आदन्तानाम् (प्र० १
 सू० १०६) इति इट्सर्का । अगसिष्ठाम् अगस्त । व्येज् सरणे । व्ययति व्य-
 यते ॥ व्येज्रो णादौ नात्वम् । १४ । त्रियाय त्रिव्यतु त्रियु ॥ अस्यति-
 व्ययतीनां षपो नित्यमिट् । १५ । त्रिव्ययिथ त्रिये त्रीमात् व्यासीष्ट व्याता
 व्याता व्यास्यति व्यास्यते अयास्यत् अव्यास्यत अयासीत् अयास्त । हेस् स्-
 र्घायाम् । ह्वयति ह्वयते ॥ अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं वक्तव्यम्
 । १६ । जुहाव जुहुवत जुहुः । जुहयिथ जुहोथ । जुहुवे जुहुयाते जुहुवरे ।
 हुयात् ह्वासाष्ट ह्वाता ह्वाता ह्वास्यति ह्वास्यते अह्वास्यत् अह्वास्यत ॥ अस्यति-
 वक्तिख्यातिलिपिसिचिह्नयतीनां सेढौ वा वाच्यः । १७ । अह्वत अ-
 ह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त अह्वासाताम् अह्वास्त । ऋत जुगुप्सायां कृपाया च ॥
 ऋतेरीय स्वार्येऽनपि तु वा । १८ । ऋतायते ऋतोपाचक्रे आनर्त ऋ-
 तीयप्पते आतात् आतीयिष्ट ॥

॥ इति भ्वादिभूमयपदिप्रत्रिया ॥ ३ ॥ इत्यञ्चिकरणा भ्वादयो धातव ॥

इदानीं लुम्बिकरणाददादेर्णात्कर्तरि तिवादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे । अप्
 (प्र० १ सू० १०) ॥ अदादेर्नुक् । १ । अदादेर्णादुत्पन्नस्यापो लुम्भयति ।
 खसे चपा शसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) अत्ति अत्त अदन्ति । अत्ति
 अत्य अत्य । अग्नि अद् अद् । अयात् अत्तु अत्ताम् अदन्तु ॥ इत्ताद्विद्धेः ।
 शसादुत्तरस्य हेर्धिर्भगति । अद्भि-अत्तात् अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम् ॥
 अदोदिस्पोरडागमो वक्तव्य । ३ । जघास । गर्मा स्थरे (प्र० १ सू० १०७)

खसे चपा (वृ० १ प्र० १ सू० १८) घसादेः षः (प्र० १ सू० १५१) क्षः । ज-
क्षतुः जक्षुः । जयसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । आदिय अयात् अत्ता अ-
त्स्यति आत्स्यत् ॥ लृट्दिच्चादृङ् । ४ । अयसत् अवसताम् अघसन् ।
प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायताम् प्सायुः । प्सातु-
प्साताश्च प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ आदन्तविदुद्धि-
यामन उस् चा चक्तव्यः । ५ । उस्यालोः (प्र० १ सू० १२६) अप्मु.अ-
प्सात् । पप्सौ पप्सतुः पप्सु । पप्सिथ-पप्साय प्सेयात् प्सायात् प्साता प्सास्यति
अप्सास्यत् । आदन्तानाम् (प्र० १ सू० १०६) इतोऽसकौ । अ-
प्सासीत् अप्सासिष्टाम् । मा माने । माति मायात् मातु । अमात् अमाताम् अमुः ।
अमाद् अमौ । दादेरे (प्र० १ सू० १२५) मेयात् माता मास्यति अमास्यत्
अमासीत् । या प्रापणे । याति यायात् यातु । अयात् अयाताम् अयुः । अयान्
यया यायान् याता यास्यति अयास्यत् अयासीत् । वा गतिगन्धनयोः । याति या-
तिरत् । रा दाने । तद्वत् । ला दानमहणयोः । लाति ललौ तद्वत् । दा कुरसायां
गतौ च । दाति ददौ द्रायात् द्रेयात् द्राता द्रास्यति अद्रास्यत् अद्रासीत् ।
स्या प्रकयने । स्याति स्यायात् स्यातु अस्यात् स्ययी स्यायान् स्येयात् स्याता
स्यास्यति अस्यास्यत् । पुषादिङ्गात् ङः । आतोऽनपि (प्र० १ सू० १२३) अ-
प्यत् । पा रक्षणे पति पायात् पानु अपात् पपी पाता पास्यति अपास्यत् अ-
पासीत् । भा दीप्ती । भाति बभौ अभासीत् । प्या शांचे । प्याति सखी छायात् खे-
यात् अखासीत् । वश् कान्तौ । वशयराजादे. व. (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३)
इति पत्वम् । घुत्वम् । वीष्ट । ग्रही द्विति च (प्र० ३ सू० १२) उष्टः उपन्ति
पत्वम् । पत्रो. कः से (प्र० १ सू० ११६) क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट यश्मि उश्चः
उदमः । उदगात् उदयाताम् उदसुः बहु-उदगात् उदाम् उदन्तु । जसाद्धर्देः (प्र०
४ सू० २) क्षमे जयाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) घुत्वम् । उष्टि उष्टात् उष्टम्
उष्ट । वशानि वशाञ्च वशाम् ॥ द्विस्योर्हस्तात् । ६ । हतादुत्तरयोर्दिप्सिपो-
लोपो भवति । पत्वम् । वीड (वृ० १ प्र० ९ सू० ४४) वावसाने (वृ० १
प्र० ९ सू० ८) अयद्-अयद् । सप्रसारणम् । अडागमः । उओ (वृ० १ प्र० २
सू० १३) ओओओ (वृ० १ प्र० २ सू० १४) ओष्टाम् ओशान् ।
अयद्-अयद् ओष्टम् ओष्ट । अयशम् ओश्च ओदम् । उयश्च उयिश्च उयिम् । उ-
श्यान् उश्यास्ताम् उश्यामुः । उशिता वांशप्यानि अयशिश्यत् अयशीत् । हन् हि-
सामयोः । हन्ति ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । ७ । अनुदात्तानां तनादीनां च
धमस्य लोपो भवति किति ङिति ज्ञसे परे । तुशन्दात्कचिदज्ञसेऽपि क्यप्रत्य-
यादेशे धमस्य लोपः ॥

रमिपमिनमौ हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनि. ॥

तनुः क्षण क्षिण् ऋण् कृण् घनुर्वमुस्तनादयः ॥ ५ ॥

हतः । गर्मा खरे (प्र० १ सू० १०७) हनो मे (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०)

प्रान्ति । हंसि हय' हय । हन्मि हन्वः हन्मः । हन्यात् हन्याताम् हन्तुः । हन्तु-
 हताद्वा हताम् हन्तु ॥ जङ्घोधिशाधि । ८ । हन्तेर्जङ्घोश्चोऽस्तेर्जङ्घोश्चोऽस्तेः
 शाधिशब्दो निपात्यते हिनिषये । जाहि-हताद्वा हयम् हय हयानि हयाः हयान् ।
 अहन् अहताम् अप्रन् अहन् अहताम् अहत् । अहन्म् अहन्य अहन्म । हनो प्रे
 (सू० ३०) वृद्धिः । जघान जघ्नुः जघ्नुः । द्विरुक्तस्य हन्तेस्थापि घातं
 घाच्यम् । ९ । जघनिष जघन्य जघ्नुषु जघ्नुः । जघान-जघन जाघ्नन् जाघ्नम् ॥
 हन्तेः श्वाशोर्थादादौ घधादेशो वक्तव्यः । १० । यथात् यथास्ताम्
 यध्यासुः । हन्ता हन्तात् हन्तारः । हन्त. स्यः (प्र० १ सू० १०८) हनि-
 प्यति हनिप्यतः हनिप्यन्ति । अहनिप्यत् अहनिप्यताम् अहनिप्यन् ॥ जनि-
 वप्योर्न वृद्धिः । ११ । यथादेशे छते इट् । अघीत् अघिधाम् अघिधु ।
 अवघीः अवघिष्टम् अवघिष्ट । यु मिथजे । गुणः (प्र० १ सू० ११) औटौ
 । १२ । उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति चित्तिस्मि अवादौ मिथये । यौ-
 ति पुतः । नु धातोः (प्र० १ सू० १४) युजन्ति । यौगि युधः युधः । यौमि युगः
 युगः । युयात् यौतु-युताद्वा युताम् युजन्तु । युधि-युताद्वा युतम् युत । यनानि
 यवान् यवान् । अघीत् अवुताम् अयुजन् । अघौः अयुवम् अयुत् । अयम् अयुः
 अयुम् । धातोर्नामिनः (प्र० १ सू० ८७) युयात् । नानप्योर्न (प्र० २ सू० १२)
 युयुवतुः युयुः । युयमिष युयुषु ययात् ययिता ययिप्यति अयमिप्यत् । अया-
 वीत् अयामिषम् अयामिषु । नु गतिर्दृष्टिसामु ॥ तुरुनुस्तुभ्योर्द्विरुक्तेभ्यो
 ह्रस्वादीनां चतुर्णामीडा । १३ । तीति-तीति तेतु' त्वीत् । तुयन्ति । तौपि-
 त्रीपि तुथ'-तुवीय तुय तृतीय । तौमि-तृतीमि तयात्-तुवीपात् तौतु-तृतीतु तु-
 तात्-तृतीतात् तुताम्-तृतीताम् तुजन्तु । तुहि-तृतीहि अतौत्-अतृतीत् तुतात् तौता
 तौप्यात् अतौप्यत् अतौपीत् । रुशब्दे । रौति-रौति रत-रथीतः रयन्ति ।
 रौपि-रूपी रयात्-रूपीयात् रौतु-रूपीत् रतात्-रतीतात् । अरौत् अरवीत् अरु-
 ताम्-अरवीताम् अरुवन् । अरौ-अरवी । रुतात् रुतानुः रुतुः । रुमिष रुयात्
 रौता रौप्यात् अरौप्यत् अरौपीत् । रु गती । भौगदिक । दगति दुपत् दगत्
 अदवत् दुदात् दूयात् दौता दौप्यात् अदौप्यत् । अदौपीत् अदौषाम् अदौषु ।
 गु स्तुतौ । आदेः प्यः छ. (प्र० १ सू० ६६) नीति-नगोति नुतः-नुगोतः नुगन्ति
 नुनात् नुयात् नोता नोप्यात् अनोप्यत् अनोपीत् । डृष्टु शब्दे । डृष्टि । क्षीति
 क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् क्षौतु अक्षौत् । क्षुप्तात् क्षुप्तुः । क्षुयात् क्षाविता
 क्षनिप्यति अक्षनिप्यत् अक्षानीत् । हणु तेजने । हणौति हणुत. हणुगन्ति । हणु-
 यात् हणौत् अहणौत् चक्षणात् हणूयात् हणुरेता हणमिप्यात् अहणमिप्यत् अहणा-
 वीत् । प्यु मल्लजे । क्षीति क्षुयत् क्षौतु अक्षौत् मल्लाय स्त्रयात् क्षावेता क्षावे-
 प्यति अक्षवेप्यत् अक्षानीत् । इण् गती । गुणः (प्र० १ सू० ११) एति इतः ॥
 इणः कृति स्वरे यो वक्तव्यः । १४ । यन्ति । एषि इथ. इथ । एमि इर.
 इमः । इयात् इयाताम् इयु । एतु-इताद्वा इताम् यन्तु । इहि-इताद्वा इतम् इत ।

अयानि धापर अयान् । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐताम् ऐत ।
 आयम्-ऐत् ऐम् । द्वित्वम् । शुद्धिः । पुंस्य इयादेशः । इयाय ॥ इणः किति
 णादौ पूर्वस्य दीर्घो घक्तव्यः । १५ । ईयतुः ईयुः । इयपिथ-इयेथ ईयुः
 ईय । इयाय-इयय । ईय ईयिम् । ये (प्र० १ सू० १७) ईयात् ईयास्ताम् ईयातः ।
 पृता एप्यति एप्यन् । दादेः पे (प्र० १ सू० ४३) ॥ इणिकोः सिलोपे गा
 घक्तव्यः । १६ । अगात् अगाताम् अगुः । इह स्मरणे । इहिकावध्युपसर्गतो
 न स्याभ्यन्तरतः । अभ्येति अर्थात् अधिप्यन्ति । अधीयात् अभ्येत् अध्येत् अध्ये-
 ताम् अभ्यायन् । अभ्यायाय अधीयात् अभ्येता अभ्येय्यति अभ्येय्यन् अभ्यगात् ।
 इत्यन् । रिदृ ताने । उपधाया लघोः (प्र० १ सू० ५३) वेति रिक्तः रिदन्ति ।
 वेति रिक्तः रिक्तः । वेति रिक्तः रिक्तः ॥ चिदौ नयानां रयादीनां णधादिर्घा
 १ १७ । रिद उत्तरेषां तिबादीनां नयानां णधादिर्नको वा भवति । वेद रिदतुः
 रिदुः । वेथ रिदथुः रिद । वेद रिद रिद । रिद्यात् वेत्तु-विस्तादा रिताम् रिदन्तु ।
 हसाद्धिः (प्र० ४ सू० २) रिद्धि-रिस्तादा रिताम् रिक्त । वेदानि वेदाव वेदाम् ।
 दिव्योद्दिष्टात् (प्र० ४ सू० ७) अवेत्-अवेद् अरितान् । अन उत् वा (प्र० ४
 सू० ५) अरिदन्-अरिदुः ॥ दः लः । १८ । दफारस्य गा रुफारो भवति सि-
 रिपये । अवेः अवेत् अरितम् अरित । अवेदम् अरिह अरिह । रिवेद रिगिदतुः
 रिगिदुः । रिगिदथ । पक्षे ॥ आमि चिदेर्न गुणः । १९ । रिदायकार रिदामास
 रिदायभूम् । रिद्यात् रिद्यास्ताम् वेदेता वेदिष्यति अवेदिष्यत् अवेदेत् अवेदिष्टम्
 अवेदिषुः । अस् भुवि । अस्ति ॥ नमस्तोऽस्य । २० । नम् इत्येतस्य विकरण-
 रयासूभूतिं घातोश्चाकारस्य लोपो भवति इति परे । स्तः सन्ति ॥ स्ति स्तः
 । २१ । अस्तेः सकारस्य लोपः भवति सकारे परे । स्ति ॥ इत्यत्र अस्तेः सलोपः
 सकारमात्रे न तु णिति । तेन व्यतिसे । अस्ति रथः रथ । अस्मि ह्यः स्मः । स्यात्
 स्याताम् स्युः । अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु । जज्ञेधिशाधि (प्र० ४ सू० ८) एधि
 स्तात् स्तम् स्त । अस्तानि अस्ता अताम् ॥ अस्तेरीद् । २२ । अस्तेः परयोर्दि-
 श्योरेडागमो भवति । आसीत् ॥ लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिबलवान्
 । २३ । आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम्-आस्त आसम् आस्य आस्म ॥ अ-
 स्तेरनपि भू घक्तव्यः । २४ । वभृत् । मृजुत् शुद्धी ॥ मृजेर्गुणानिमित्ते
 प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति इति स्वरे वा । २५ । पत्वम् णत्वम् ॥
 रास्तस्य । २६ । रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः स्यान्नत्वन्त्यस्य । मार्ति मृष्टः मृजन्ति
 मा जेतेत । मार्ति मृष्टः मृष्ट । मार्जि मृज्यः मृज्यः । मृज्यात् मार्हु-मृष्टात् मृष्टाम्
 मृजन्तु-मार्जन्तु । मृष्टि-मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम् । अमार्ह-
 अमार्ह् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् । अमार्ह-अमार्ह् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम्
 अमृज्य अमृज्म् । ममार्ज ममृजतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिथ-
 ममार्ह ममृजयुः-ममार्जयुः मृज्यात् मार्जिता-मार्हा मार्जिष्यति-मार्ह्यति अमा-
 र्जिष्यत्-अमार्ह्यत् । अमार्जोत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्शीत् अमा-

एवं अमार्शुः । वच् परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ नहिघचिरन्तिपरः
प्रयोक्तव्यः विन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् । २७ । वदन्ति । वक्षि
वक्ष्य वक्ष्य । वन्मि वच्च वच्म । वच्चात् वन्-वक्तात् वक्ताम्
वग्धि-वक्तात् वक्तम् वक्त । अग्-अग् अक्ताम् अक्चन् । अग्-अग्
अवक्तम् अवक्तः । अक्चम् अवच्च अक्चम् । णवादी पूर्वस्य (प्र० १ सू०
१४८) उवाच । यजो यराणां गृह्यत समस्तरणम् (प्र० १ सू० १४९) ऊ-
चतु ऊच्य । उवाचि-उवाच्य उव्यात् वक्ता वक्ष्यति अग्नयत् ॥ अस्यति
वक्तोति हे वचैरुमागमो वक्तव्यः । २८ । उओ (वृ० १ प्र० २ सू०
१३) अगोचत् अगोचताम् अगोचन् । रुदिर् अश्रुमोचने ॥ रुदादेक्ष-
तुर्णां हस्तादेः । २९ । रुदादे परां तिवादिचतुर्णां मध्ये हस्तारयसादे प्रय-
यस्येत् भ्राति ॥

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा ॥

जक्षितिश्चैव धिज्ञेयो रुदादि पञ्चको गणः ॥ ६ ॥

रोदिति रुदिन् रुदन्ति । रोदिषि रुदिष्य रुदिष्य । रोदिमि रुदिम रुदिम ।
रुषात् रोवितु-रुदिताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदिताद्वा रुदितम् रुदित ।
रोदनि रोदाव रादाम ॥ रुदादेर्दिस्योरुदौ च वक्तव्यौ । ३० ।
अरोदीत् अरोदत् अरोद रुदतु रुषात् रोदिता रोदिष्यति अरोदिष्यत्
अरोदीत् । इदितौ वा (प्र० १ सू० ५८) अरुदत् । निष्वप् शप् ।
अिदत् । स्वापिति रुष्यात् स्वपितु-स्वपिताद्वा अस्वपीत् अस्वपत् । समसा-
रणम् । मुष्याप मुषपतु मुषप् । मुष्यपिथ-मुष्यप्य मुष्यात् स्वप्ता स्वप्स्यति
अस्वप्स्यत् अस्याप्सीत् अग्राप्ताम् अस्याप्सु । श्वस् प्राणने । श्वसिति श्वस्या
त् श्वसितु अश्वसात्-अश्वस्त अश्वसीताम् अश्वसन् । शश्वस शश्वसतु शश्व-
॥ । श्वस्यात् श्वसिता श्वसिष्यति अश्वसिष्यत् इत्यन्तर्ज्ञेयोति (प्र० १ सू०
५८) वृक्षभावे । अश्वसीत् । अन प्राणने ॥ अनाति प्रपूर्व । उपसर्गस्था
निमित्तादुनितेर्नस्य णस्य वाच्यम् । ३१ । प्राणिति । अन्यात् अनितु आनीत्
आनत् । आन आनतु आनु । अन्यात् अनिष्यति आनिष्यत् आनीत् आनि-
ष्टाम् आनिषु । जक्ष मक्ष हसनयो । जक्षिति जक्षित ॥ जक्षादेरतोऽदन
उस्त् । ३२ । जक्षजागृदरिद्राज्ञासचकासभ्य परस्य अत् अत् अत् उम्
भ्राति । जक्षति जक्षिषि जक्ष्यात् जक्षितु अजक्षीत् अजक्षत् जजक्ष जक्ष्यात्
जक्षिता जक्षिष्यति अजक्षिष्यत् अजक्षीत् । जागृ निद्राक्षये । जागति जगृत्
जाग्रति । जागमि जागृतात् जागर्तु जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-
जागृताद्वा जागृतम् जागृत । जागराणि जागराम जागराम । गुण (प्र० १
सू० ११) दिस्योर्हसात् (प्र० ४ सू० ७) सोमिसर्ग (वृ० १ प्र० ६ सू० ४)
अजाग अजागृताम् ॥ उस्तिजागतेर्धातोर्गुणौ वक्तव्यः । ३३ । अजाग-
र । अजाग अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । जजा-

गार ॥ जागते किति गुणो वक्तव्यः । ३४ । जजागस्तु जजागर ।
जजागारिष्य जजागस्तु जजागर । जजागार जजागर जजागरिष्य जजागरिष्य ।
जिह् (प्र० १ सू० ८५) इति पक्षे आम् । जागराचकार जागरामस जागरा-
चभूय । जागर्यात् जागरिता जागरिष्यति अजागरिष्यत् । ह्यन्तक्षणेति (प्र० १
सू० ९८) न वृद्धिः । अजागरोत् । ददिता दुर्गतौ । ददिताति ॥ ददिद्वाते-
दिदालोपश्च द्विति । ३५ । ददितातेराकारस्य लोपो भगति द्विति सरे
परे इकारश्च द्विति हसे परे । ददिदित ददिदति । ददिदासि ददिदिष्य ददिदिष्य ।
ददिदामि ददिदिष्य ददिदिम । ददिदिष्यात् । ददिदानु ददिदिताम् ददिदिताम्
ददिदितु । ददिदाहि-ददिदिताद्वा ददिदितम् ददिदित । ददिदाणि ददिदान ददिदाम् ।
अददिदात् अददिदिताम् अददिदु । अददिदा अददिदितम् अददिदित अददि-
दाम् अददिदिष्य अददिदिम ॥ णप् सुण्स्युटो हित्वा अन्यस्माद्ददिदा-
तेरनप्यालोपो ण्विच् वा । ३६ । ददिद्री ददिदितु ददिदु । ददिदिष्य
ददिदिष्यु । पक्षे । ददिदाश्चकार ददिदात् ददिदिता ददिदिष्यति अददिदिष्यत् ।
अददिदीत् अददिदिदाम् अददिदिष्यु । पक्षे । अददिदासीत् अददिदासिष्यम्
अददिदासिष्यु । शास् अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ शास्तेरि । ३७ । शास्तेराकार-
स्येकारादेशो भगति किति द्विति हसे ङे च परे । घनादे ण (प्र० १ सू० १५०)
शिष्टः शासति । शास्ति शिष्ट शिष्ट । शास्मि शिष्य शिष्य । शिष्यात् । शास्तु
शिष्टात् शिष्टाम् शास्तु । जघेधिशाधि (प्र० ४ सू० ८) शाधि शिष्टाद्वा शिष्टम्
शिष्ट । शासानि शासान् शासाम ॥ द्विपि सस्य त स्तिपि वा । ३८ । द्विपि
परे सस्य तनारो भगति स्तिपि तु वा भगति । अशात् अशिष्टाम् अशासु ।
अशात्-अशा अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्य अशिष्य । अशास अशासु
अशासु । शिष्यात् शासिता शासिष्यति अशासिष्यत् । लिट्पादेर् (प्र० १ सू०
१०९) शास्तेरि (प्र० ४ सू० ३८) अशिषत् । चकाष्ट दीप्तौ । अशत् । च-
कास्ति चकास्त चकासति । चकास्यात् । चकास्तु-चकास्तात् चकास्ताम् च-
कास्तु । असाद्धिह (प्र० ४ सू० २) ॥ धौ सलोपो वाच्य । ३९ । च-
काधि । चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासु ।
अचकात्-अचका । कासादिप्रत्ययादाम् (प्र० १ सू० ८४) चकासाश्चकार
चकास्यात् चकासिता चकासिष्यति अचकासिष्यत् । अचकासीत् अचकासि-
ष्यम् अचकासिष्यु ॥ ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ चक्षिह व्यक्तार्था वाचि । इकार उच्चारणार्थ । ङकार
आत्मनेपदार्थ । स्कोराच्चोश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) छत्तम् । चष्टे चक्षते ।
आतोऽन्तोदनत (प्र० १ सू० ४७) चक्षते । पक्षे क से (प्र० १ सू० ११६)
चक्ष चक्षामे चक्षे । चक्षे चक्षहे चक्षम् । चक्षीत चक्षाम् । अचष्ट अचक्षताम्
अचक्षत ॥ चक्षिहोऽनपि ख्यात् क्शार्जा णादौ वा वक्तव्यौ । १ ।

चरयौ चरयन्तुः चरयुः । चरुशौ चरुशतुः चरुशुः । चचक्षे रयायात् एषेयात्
 कृशायात् कृशेयात् । म्यासीष्ट कृशासीष्ट रयाता २ कृशाता २ रयास्याति रया-
 स्यते कृशास्यति कृशास्यते अस्यास्यत् अस्यस्यत अरुशास्यत् अरुशास्यत ।
 पुषादित्वाण्ड । अस्यत् ॥ अस्यतिवक्तिख्यातानामात्मनेपदे सेडौ
 घाच्यः । २ । अस्यत् अरुशासीत् अकृशास्ताम् । ईड स्तुतौ । खसे चषा
 शसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) ईष्टे ईडाते ईडते ॥ ईडौशोः सध्वयोरि-
 ङ्कुक्तव्यः । ३ । ईडिषे ईडाषे ईडिध्वे । ईडे ईडूहे ईडूहे । ईडोत् ईडाम् ऐष्ट ॥
 लङो ध्वस्येनेट् । ४ । ऐड्डम् ईडाचके ईडिषाष्ट ईडिता ईडिष्यते ऐडिष्यत
 ऐडिष्ट । ईश ऐश्वये । ईष्टे ईशिषे । ईशीत् ईष्टाम् ऐष्ट । ईशाचके ईशिषाष्ट ईशिता-
 ईशिष्यते ऐशिष्यत ऐशष्ट । आम् उपवेशने । आस्ते आसीत् आस्ताम् आस्त ।
 कासादित्वादाम् । आसाचके आसिषाष्ट आसिता आसिष्यते आसिष्यत आसिष्ट ।
 वस् आच्छादने । वस्ते वसीत् अवसीष्ट । वूड् प्राणिगर्भमोचने । आदे प्ण,
 छः (प्र० १ सू० ६६) सूते सुगीत् सूताम् ॥ सूतेः पिति गुणाभावा
 घाच्यः । ५ । सुते सुगामहे सुगामहे । असूत् सुपुरे । स्वरति (प्र० १ सू०
 १०) इति वेट् । सविषोष्ठ-मोषोष्ठ सरिता सोसा सविष्यते-सोष्यते असविष्यत
 असोष्यत असविष्ट-असाष्ट । शीङ् स्यत्रे ॥ शीङ्गः सर्वत्र गुणो भवत्यपि
 धिपये । ६ । शीते शयाते ॥ शीङोऽतो रुट् । ७ । शीङ परस्पादित्येतस्य
 रुडागमो भवति । शीस्ते शयीत् । शीताम् शयाताम् शीरताम् । अशीत् अशयाताम्
 अशीरत । शिष्ये शिष्याते शयिष्यत् शयिता शयिष्यते अशयिष्यत अशयिष्ट । इट्
 अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । अधीयीत् अधीताम् अधी-
 याताम्-अधीयताम् । अधीयत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अधीयाताम् ।
 अधीयत ॥ इङो णादौ गा वक्तव्य । ८ । अधिजगे अभ्येपीष्ट अध्येता
 अध्येप्यते अध्येप्यत ॥ इङो वा गीसौ लङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य
 ङित्त्वं वाच्यम् । ९ । ङित्ताङ्गुणो न । अध्यगीप्यत । अध्यगीप्येताम् अध्यगी-
 प्यत । अध्येप्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीपाताम् अध्यगीपत अध्येष्ट अध्येपाताम्
 अध्येपत ॥ इत्यदादिप्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

अधोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ द्विष अर्पितौ । अहार उभयपदार्थः । द्वेष्टि
 द्विष्ट द्विष्यात् द्विषीत् द्वेष्ट द्विष्यत् द्विष्टाम् अद्वेष्ट-अद्वेष्ट् अद्विष्टाम् अद्विष्टुः । अद्वि-
 प्यन् अद्विष्ट दिद्विष दिद्विषे द्विष्यात् द्विषीष्ट द्वेष्टा द्वेष्टयति द्वेष्ट्यते अद्वेष्ट्यत् अद्वेष्ट्यत ।
 हृशान्तात्सरु (प्र० १ सू० ११८) अदिक्षत् अदिक्षतम् ॥ सस्यात्मनेपदे
 स्वरे टिलोपो वाच्यः । १ । अदिक्षाताम् अदिक्षत । दुह प्रपूणे । दादर्थः
 (वृ० १ प्र० ९ सू० ६) दोगिष दुग्धं दुहन्ते । दोगिष दुग्धः दुग्ध । दोगिष दुहः
 दुग्धः । दुग्धे दुग्धात् । दुहीत् दाग्धु ॥ हवनरस्य कचिज्ज्ञस्भावो वाच्यः
 । २ । दुग्धि दुग्धाम् । अघोक्-अघोम् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध दुदोह दुदोहे
 । दुग्धात् दुग्धीष्ट दोग्धा दोग्धयति दोग्धयते अदोग्धयत् अदोग्धयत अदुग्धत् अदुग्धत ॥

जुहदिहलिहगुहभ्यः सको लुग्वा चकारत्तवर्गयोराति ॥ ३ ॥ अदुग्ध
अधुक्षताम् अधुक्षत । अदुग्धाः-अदुग्धयाः अधुक्षायाम् अधुक्षाम् अधुक्षाम् ।
अधुक्षामहि-अदुग्दिहि अधुक्षामहि । दिह् उपवये । देग्धि । तद्धत् । लिह् आस्तादने ।
होदः (प्र० १ सू० ९ सू० ११) लेदि । तद्धत् । घृत् स्तुर्वा । आदेः णः घः
(प्र० १ सू० ६६) ओरी (प्र० ४ सू० १२) स्तौति-स्तुगीते स्तुतः-स्तुनित स्तुगीति ।
स्तुते-स्तुगीते स्तुयान्-स्तुगीयात् । स्तौतु-स्तुगीतु स्तुतात्-स्तुगीतात् स्तुताम्-
स्तुगीताम् स्तुन्तु । स्तुह-स्तुतात् स्तुगहि-स्तुगीतान् अस्तौत् । अस्तगीत् अ-
स्तुताम् अस्तुगीताम् अस्तुन् । अस्तुत अस्तुगीत । नुष्टात् नुष्टानुः नुष्टुः । प्रा-
दित्यात्रेद । नुष्टोप । नुष्टानुः नुष्टम् । नुष्टात् नुष्टानु नुष्टुम् । नुष्टुने स्तुयात् स्तोनीत्
स्तोता स्तोता स्तोप्यति स्तोप्यन्त अस्तोयन् अस्तोप्यन्त ॥ स्तुसुधूत्रां पे सेरिद्
चक्तव्यः ॥ ४ ॥ अस्तारति अस्तोष्ट । शून् व्यर्वा वाचि ॥ अवादावीपि ति-
स्मि । ५ । श्रु ईकारः प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादी पिति परे अवादी
प्रिये । श्रुति श्रुतः श्रुति । श्रुति श्रुतः ॥ आहश्चपञ्चानाम् । ६ । श्रु
उत्तरेषां तिच दानां पञ्चानां णदादयः पञ्चादेशा भवन्ति श्रु आहश्चदेशो भवति ।
आह आह्युः आहुः ॥ त धे । ७ । अहो हकारस्य तकारादेशो भवति धे परे ।
आथ आह्युः श्रुयः । श्रुमि श्रुः श्रुम् । श्रुयात् श्रुति श्रुति श्रुताम् अश्रुति
अश्रुत ॥ श्रुचो वाचिः । ८ । श्रुचो वाचिरादेशो भवति अनपि प्रिये । इकार
इत् । उवाच ऊच अगोचत् अगोचत । ऊचस्य पूर्णत्वात्त्रया । ऊर्णश्च आच्छादने ॥
ऊर्णोत्तेर्वा वृद्धिः । ९ । हस्तादी पिति । ऊर्णति-ऊर्णीति ॥ ऊर्णोत्तेर्गुणो
दिस्पोः । १० । इद्रेत्पदादः । और्णोत् और्णोः ॥ ऊर्णोत्तेराम् ॥ ११ ॥
स्वरादेः परः । १२ । स्वरादेर्घातोर्द्विर्त्योऽयस्योऽङ्गित्तः ॥ स्वरो द्विर्भवति ॥
स्वरापरः संयोगादयो नदरा द्विर्न । १३ । ऊर्णनात् ऊर्णनुः ॥ ऊर्णो-
त्तेरिडादिः प्रत्ययो वा द्वित् । १४ । ऊर्णनुमि-ऊर्णनुमि ऊर्णयात् ऊर्ण-
नुमि-ऊर्णनुमि ऊर्णनुमि-ऊर्णनुमि ॥ ऊर्णोत्तेर्वा वृद्धिः सौ परे । १५ ।
पक्षे गुणः और्णोत्-और्णोत् और्णोत्-और्णोत् और्णोत् और्णोत् ॥ इत्यदादिभूभयप-
दिप्रक्रिया ॥ ६ ॥ ॥ इत्युभयपदिनो लुगिभरणे अदादयो घातयः ॥

लुगिभरणस्यापि जुहोत्यादिभूभयस्य विशेषः । ॥ दानादनयोः ॥ ह्यादेर्द्विश्च
। १ । हु इत्यादेशुगादुत्तमस्यापि लुग्भवति तस्मिन् लुकि सति घातोर्द्विचनम् ।
जुहोति (प्र० १ सू० ६४) गुणः (प्र० १ सू० ११) । जुहोति जुहुत ॥
द्वेः । २ । द्विक्तादुत्तमस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । जुहोति । जुहोति जुहुयः जुहु-
य । जुहोमि जुहुयः जुहुयः । जुहुयात् जुहुयाताम् अहुतु-जुहुतात् जुहुताम् जुहुतु ॥
हृदिः । ३ । जुहोतेत्तस्य हृदिर्भवति । अहुतुसीत्युक्तैर्गुणः । अहुतुः । अहुतोः
अहुतुत् अहुतुत् अहुतुम् अहुतुम् । जुहाम जुहुतुः जुहुतुः जुहविष
जुहोय ॥ भोहभृद्वाणिमम्वा चक्तव्यः स लुग्वात् । ४ । लुकि सात
घातोर्द्वित्वम् । जुहोत्तकार इयात् होत् होवति अहोप्यत् । अहोर्वात् अहोष्टम्

अहीषु । जिभी मये । जि इत् । जिभेति जिभीत ॥ ङिति हसे भिय इका-
 रो घा चक्षव्य । ५ । सार्धातुके । जिभित जिभ्यति जिभीयत् जिभियात् ।
 जिभेतु जिभितात् जिभीतात् जिभिताम् जिभीताम् । अजिभेत् अजिभिताम् अजि-
 भीताम् अजिभयु । जिभाय । पक्षे आम् । जिभयाश्चार भीयात् भेता भेष्यति
 अभेष्यत् अभेषीत् । ङी लज्जयाम् । जिह्वेति जिह्वीत जिह्वयति । जि-
 ह्वीयात् जिह्वेतु । अजिह्वेत् अजिह्वीताम् अजिह्वयु । जिह्वाय जिह्वयतु जिह्विषु ।
 जिह्वयाचकार ङीयात् ङेता ङेप्यति अङ्गेप्यत् अङ्गेपीत् । ५ पालनपूर्णयो ॥
 ऋमोरिः पूर्वस्थ । ६ । ऋमो पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति ।
 गुण (प्र० १ सू० ११) पिपत्ति ॥ पोरुत् । ७ । परर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य
 ङर् भवति किति ङिति च परे । व्योर्गिहसे (इ० १ प्र० १० सू० ७) पिपु-
 र्त । पिपुरति । पिपूर्यत् । पिपुर्तु पिपूर्यत् पिपूर्याम् पिपुरतु । पिपुर्हि अपिप ।
 ऋमोदिस्योरिडागमो वा चक्षव्य इति केचित् । अपिपरत् अपिपूर्याम् अपिपह ।
 अपिप-अपिपर अपिपूर्यम् अपिपुर्तु । अपिपरम् अपिपूर्य अपिपुर्म । पपार ॥
 ऋस्ययोगादेर्णदिरचित्त्व घाच्यम् । ८ । विरगभागादुण । पपरतु
 पपह । पपरिथ पुयात् । ईटो महाम् (प्र० १ सू० १३९) परीता-परिता
 परीप्यति परिप्यति अपरीप्यत्-अपरीप्यत् अपरीत् ॥ वृद्धिहेतौ साधिटो
 न दीर्घ । ९ । अपारिष्टम् अपारिषु । ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्ति । पिपतिं पिपृ-
 त पिप्राति । पिपृयात् पिपुर्तु अपिप । अपिपरत् अपिपूर्याम् अपिपह अपिप
 अपिपर । पपार पपतु पपु । ऋतोर्दिह । प्रियात् पर्ता । हनृत स्यप (प्र० १
 सू० १०८) परिप्यति अपरिप्यत् अपरीत् । आहाक् त्यागे । ओकानिती ।
 जहाति ॥ द्वेस्तौ लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । १० । द्विक्तस्य घातो-
 राकारस्य लोपो भवति ङिति स्यो इकारश्च ङिति हसे परे । जहात् ॥ जहा-
 तेराकारस्य ङिति हसेर्वा घाच्य । ११ । जहित जहति ॥ जहाते-
 यादादावालोपो घाच्य । १२ । जयात् जहानु-जहीतात्-जहितात्
 जहीताम् जहिताम् जहनु ॥ ईर्षा ही । १३ । जहातेर्ही पर ईकार सिद्ध
 एत् । पक्षे आकारिकारी भवति । जहीहि जहिहि जहाहि अजहात् । अज-
 हिताम् अजहीताम् अजहु । जही जहनु जहु । जहिथ जहाथ । दोदरे (प्र०
 १ सू० १२५) हेया हाता हास्यति अहास्यत् । अहासीत् । ऋ गती । ऋमोरि
 पूर्वस्य (प्र० ७ सू० ६) ॥ अस्त्वर्णे स्वरे पूर्वस्य इयादेशो भवति
 । १४ । इयति इयत इयति । इय्यात् । इयर्तु-इयतात् इयताम् इयनु ।
 इयुर्हि-इयतात् इयुतम् । इयुत इयराणि इयराज इयराम । ऐय-ऐयरात् ऐयताम्
 ऐयह । ऐय ऐयर ऐयुतम् ऐयुत ऐयरम् ऐयुव ऐयम् । २ (प्र० १ सू० ६६)
 वृद्धि । आर आरतु आर । गुणोत्तसयोगाद्यो (प्र० १ सू० १३०) अर्यात्
 अर्ता अरिप्यति आरिप्यत् । ऋदृशो पुषादितात् ङप्रत्यय । सेरपगाद । गुण
 (प्र० १ सू० ११) आरत् ॥ ॥ इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ७ ॥

॥ अमात्मनेपदिन ॥ ओहाड् मती ॥ भृजा लुकि । १ । डुभृञ् धारण-
पोषणयो ओहाट् मती माड् माने इत्येतेषा पूर्वाकारस्य इकारो भजति लुकि
सति । देस्ती (प्र० सू० १०) जिहीते जिहात जहते । जिहीत जिहीताम्
अजिहीत जहे हासीष्ट हाता हास्यते अहास्यत । अहास्त अहासाताम् अहासत ।
माड् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीते मिमीताम् आममीत ममे मासीष्ट
माता मास्यते अमास्यत अमास्त ॥ ॥ इति जुहोत्यादिप्यात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ८ ॥

॥ अथोभयपदिन ॥ डुभृञ् धारणपोषणयो । जुजावितौ । बिभर्ति निभृतः
बिभ्रति । बिभृते बिभृयात् बिभ्रीत बिभर्तु बिभृताम् । अविभ अविभृताम्
अविभर । अविभृत । यभार यभ्रतु यभ्रु । यमर्थ यभ्र बिभराधकार बिभराच्च
त्रे बिभरामास्त बिभरामभ्रतु । यादादी । भ्रियात् भृषीष्ट भर्ता । हृत्तः
स्यप (प्र० १ सू० १०८) भरिष्यति भरिष्यते अभरिष्यत् अभरिष्यत अभा-
पीत् । उ (प्र० ३ सू० ३) अभृत । डुदाञ् दाने । ददाति ॥ दादे । १ ।
द्विक्तस्य दाधोराकारस्य लोपो भजति ङिति परे । दत्त ददति । दत्ते ददाते
ददते । दधात् ददात । ददातु दत्ताद् दत्ताम् ददतु ॥ दा हौ । २ । दाधातोरा-
कारस्यैकारो भजति पूर्वस्य च लोपो भजति ही परे । देहि दत्ताम् । अददात्
अदत्ताम् अददु । अदत्त ददौ ददे देयात् दासीष्ट दाता दास्यति दास्यते अदा-
स्यत अदास्यत । दादे पे (प्र० १ सू० ४३) अदात् अदाताम् अदु ॥ दा-
धास्थामित्य सौर्द्धित्वम् । ३ । द्विक्तात्र गुण । लोपो हुस्वाङ्गसे (प्र० २
सू० १५) अदित् अदिधाताम् अदिपत । डुधाञ् धारणपोषणयो । दधाति ।
ददे (प्र० ९ सू० १) ॥ पूर्वस्य ङिति ङसे थ । ४ । समात्तस्य
दधाते पूर्वदकारस्य धकारो भजति ङिति ङसे परे । धत्त दधति धत्ते दध्यात्
दधीत दधातु धेहि धत्ताम् अदधात् अदधा अधत्त दधी दधे धेयात् धासीष्ट
धाता धास्यति धास्यते अधास्यत् अधास्यत । ददे पे (सू० ४३) अधात्
अधेत । णिजिर् शीघपोषणयो । इरित् । आदे ण्ण क (प्र० १ सू० ६६)
॥ निजा गुण । ५ । निज्निज्निषी पूर्वास्य गुणो भजति लुकि सति । नेनेक्ति
नेनेक्ति नेनिजाते । नेनेक्षि नेनेक्ष्य नेनेस्थ । नेनेष्मि नेनेष्म नेनेज्म ।
नेनेक्ते नेनेज्यात् नेनेजीत । नेनेनु नेनेक्तात् नेनेक्ताम् नेनेजतु । नेनेगिध-
नेनेक्तात् नेनेक्ताम् नेनेक्त ॥ द्वे स्वरेऽपि नोपधागुण । ६ । द्विक्तस्य
धातोरापि त्रिषवे षिति स्यरे उपधाया गुणो न भजति । नेनिजानि नेनिजान्
नेनिजाम् । नेनेक्ताम् अनेनेङ् अनेनेङ् अनेनेक्ताम् अनेनेजु । अनेनेक्त
मिनेज मिनिजे निज्यात् । सिस्वो (प्र० २ सू० २०) निक्षीष्ट नेक्ता नेक्ता
नेक्ष्यति नेरयते अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत अनिजत् अनिजताम् । अनिजा नामित
(प्र० १ सू० ७२) अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षु । णिजिर् शृयभावे । वेनेक्ति
वेनेक्तिवत् । निज्म व्याप्तौ । वेनेष्टि वेनेष्टि वेनेष्णात् वेनेष्णीत वेनेष्टु वेनेष्टाम्

कप्तेन । तर्पिता-त्रता-तर्ता । रातोऽस्ते दशाम् (प्र० १ सू० ११४) तर्पिष्य-
ति-त्रप्स्यति-तप्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत् अतप्स्यत् ॥ स्पृशन्मृशकुश-
दृषां सिवां वक्तव्यः । ६ । रघादित्वाद्देह् । अतर्पति-अत्राप्सीत्-अता-
प्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् । एव दृप् हर्षमिमोहनयोः । दृप्यति । मुह वै-
षित्ये । मुह्यति मुमोह मुह्यात् । मुह्यदीनां घत्वदत्वे वा (वृ० १ प्र० ९ सू० १२)
मोहा मोघ्या मोहिता । रघादित्वाद्देह् । मोह्यति-मोहिष्यति-अमोह्यत्-अमोहि-
ष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत् अमोहीत् अमोहीत् अमुह्यत् । णञ् अदर्शने ।
नश्यति ननाश । ऋणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः नेशु । नश्यात् ॥ मस्जिन-
शोर्ज्ञे नुम् वक्तव्यः । ७ । छशप्ताजादेः षः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३)
नष्टा ॥ नशेः पान्तस्य । ८ । नशेः पान्तस्य णत्व न स्यात् । प्रनेष्टा-नशिता
नश्यति-नशिष्यति । अनशिष्यत्-अनश्यत् । पुषादित्वात्ङ् । ॥ छे नशेरत् एतर्ष
षा चाच्यम् । ९ । अनेशत्-अनशत् । शम् दम् उपशमे ॥ शमां दीर्घः । १० ।
शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अबादी निष्ये च । शाम्यति शाम्येत् शाम्यतु अ-
शाम्यत् । शशाम शेमतु । शेमु । शम्यात् शमिता शमिष्यति अशमिष्यत् । लिट्-
षादेर्ङः । अशमत् अशमीदिति केचित् । दम् थम् तम् अम् क्षम् नम् मद् एते
शमादयः । रूप तद्धत् । ज्विमिदा सेहने । आजो इती ॥ मिदेर्घे गुणो वक्तव्यः
। ११ । मेघति मेघेत् मेघतु अमेघत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिघात् मे-
दिता मेदिष्यति अमेदिष्यत् अमिदत् । असु क्षेपणे । अस्पति आस असिता अ-
तिष्यति ॥ अस्पतेर्ङे ध्रुववक्तव्यः । १२ । आस्पत् । इति दिवादिषु परस्मै-
पदिप्रक्रिया ॥ १० ॥

॥ अधात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ जा जनीज्ञोः । १ ।
जनी प्रादुर्भावे ज्ञाऽऽबोधने अन्ययोजीदेशो भवति चतुर्षु परेषु । जायते जायत
जायताम् अजायत । गमां स्यरे (प्र० १ सू० १०७) श्रुत्वम् । जजोर्ज्ञे । (वृ०
१ प्र० ९ सू० २१) अङ्गे जनिषीष्ट जनिता जनिष्यते अजनिष्यत्-अजनिष्ट ॥
पदादेस्तनिकर्तर्यापि स्वरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो चा । २ । पद्
दीप् जन् गुप् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ॥ लोपः । ३ । इण्सयोगे तनो
लोपो भवति । जनिउध्योर्न वृद्धिः (प्र० ४ सू० ११) अजनि अजनिषाताम् ।
दीपी दीप्ती । दीप्यते दीप्येत दीप्यताम् अदीप्यत् दिदीपे दीपिषीष्ट दीपिता दी-
पिष्यते अदीपिष्यत् अदीपिष्ट अदीपि । पूरी आप्यायने । पूर्यते पूर्येत पूर्यताम्
अपूर्यते अपूरिषीष्ट पूरिता पूरिष्यते अपूरिष्यत् अपूरि अपूरिष्ट । पद् गती ।
पयते पयेत् पयताम् अपयत् पदे पत्सीष्ट पत्ता पत्स्यते अपत्स्यत् । अपादि अ-
पत्ताताम् अपत्सत् । बुध अगमने । बुध्यते बुध्येत् बुध्यताम् अबुध्यत् अबुधे
आदिजवानाम् (वृ० १ प्र० १ सू० ७) सिष्योः । (प्र० २ सू० २०) खसे चपा
शसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) मुत्सीष्ट बोद्धा भोत्स्यते । अबुद्ध अभुत्ता-

ताम् अभुत्सत । अबोधि । तायद् षालनसन्तत्योः । तायते तताये तायिषीष्ट ता-
यिता तायिष्यते अतायिष्यत अतायिष्ट अतायि । ओप्यायिद् वृद्धौ । प्यायते प-
प्याये प्यायिषीष्ट प्यायिता प्यायिष्यते अप्यायिष्यत अप्यायिष्ट अप्यायि अप्या-
यिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ इति दिगादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ११ ॥

॥ अधोभयपदिन ॥ णह बधने । नह्यति नह्यते नह्येत् नह्येत नह्यतु नह्य-
ताम् अनह्यत् अनह्यत । ननाह नेहतु नेहु । नेहिय-ननद्ध । नेहे । नह्यात् नत्सीष्ट ।
नहो ध (वृ० १ प्र० १० सू० १) नद्धा नत्स्यति-नत्स्यते अनात्स्यत्-अनत्स्यत
अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सु अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत ॥ इति दिगादिषु-
भयपदिप्रक्रिया ॥ १२ ॥ इति यत्रिकरणा दिगादयो धातव ॥

॥ अथ स्यादय ॥ तत्रादाभयपदिन । वृञ् अभिपरे । ज् उभयपदार्थ ।
आदे ण क (प्र० १ सू० ६६) ॥ स्वादेर्नुः । १ । स्वादेर्ग-
णाह्य प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपराद ॥ नृपः । २ । निरकरणस्य
नुप्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे । मुनाति मुनुत । न धातो
(प्र० १ सू० ९४) सुपन्ति । मुनोपि मुनुय मुनुय । मुनोमि ॥ ओर्ध्वमोर्ध्वा
लोपः । ३ । असयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति ध्रुमोः
पर्यो । मुनुयः-मुन्व मुनुम मुन्म । मुनुते मुन्वाते मुन्वते । मुनुयात् मुन्वीत् मुनुतु
मुनुतात् । मुनुताम् मुन्वन्तु ॥ ओर्ध्वो हेः । ४ । प्रत्ययसंबन्धिन उकारावुत्त-
रस्य हर्ल्लम्भवति वामहणात्सयोगात् । तेन तक्षुहि तक्षुहीत्यत्र न । मुनु मुनु-
तात् मुनयानि मुनुताम् अमुनोत् अमुनुत । सुपाय सुपुवतु । सुपयिथ-सुबोथ ।
सुपुवे । सूयात् सोषीष्ट सोता सोप्यति सोप्यते असोप्यत् असोप्यत ॥ स्तुसुधूञां
पे सेरिद्धा वक्तव्यः । ५ । असावीत् असोषीत् । दुमुस्तुनुधातूनामिद्धेति
केचित् । असयिष्ट असोष्ट । चिञ् चयने । चिनोति चिनुते चिनुयात् चिन्वीत्
चिनोतु चिनुताम् अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोतेः सणादौ किञ्च वा धा-
व्यम् । ६ । चिकाय चिकयतु चिकयु । चिचाय चिन्ये-चिन्ये वीयात्
चेषीष्ट चेता २ चेष्यति-चेप्यते अचेप्यत्-अचेप्यत अचेपीत् अचेष्ट । स्तञ्
आञ्जादने । स्तणोति स्तणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाद्यो (प्र० १ सू० १३०)
तस्तारतु तस्तार । तस्तर्थ तस्तरे स्तार्यात् ॥ सयोगादिऋदन्तवृद्धवृ-
जा सीस्योरात्मनेपदे इद्धा वक्तव्यः । ७ । स्तारिषीष्ट । उ (प्र० ३ सू० ३)
स्तृषीष्ट-स्तर्ता २ स्तारिष्यति-स्तारिष्यते अस्तारिष्यत् अस्तारिष्यत अतापीत्
अस्तारिष्ट अस्तार । वृञ् वरणे । वृणोति वृणुत । ववार ववतु वव्रु । वृणोतेस्थ-
पो नित्यमिद् । ववरीय वव्रयु वव्र । ववार-ववर वव्रव वव्रम । वव्रे वव्रुदे व्रियात्
वरिषीष्ट । ईदो ब्रह्मम् (प्र० १ सू० १३९) वरीषीष्ट वरिता-वरीता वरिष्यति

वरीप्यति वारिप्यते-वरीप्यते वारिप्यत् वारिप्यत वारीप्यत् ववरीप्यत । अवा-
रीत् ववरीप्य-ववरीप्य अवृताघूञ् कम्पने । धूनोति धुनुते धूनुयात् धून्यात् धूनोतु
धूनुताम् वधूनोत् अधुनुत दुध्यात् दुधुने धूयात् धविषीष्ट-धोषीष्ट ॥ स्वरतिसू-
तिसूयतिधूञ् रूपादीनां वा । ८ । धविता-धोता धविप्यति-धोप्यति अ-
धविप्यत्-अधोप्यत् अधावीत् अधविह-अधोष्ट । ॥ इति स्वादिपूभयपदप्र-
क्रिया ॥ १३ ॥

॥ अप परस्मैपदिनः ॥ ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ द्विरुक्तस्य
हिनोतेः पुत्रं वाच्यम् । १ । जिघाय हीयात् हेता हेप्यति अहेप्यत् अहे-
पीत् । शङ्क शक्तौ । शङ्कोति शङ्काक । लोप. पचां नित्ये चास्य (प्र० १ सू० ८०)
शेकतुः शेकुः । शङ्क्यत् शक्ता अङ्क्यति अशङ्क्यत् । धिनि प्रीतौ । इदित- (प्र० १
सू० ६३) इति नुम् ॥ धिन्विफृण्व्योनों लोपो वाच्यः । २ । चतुर्षु ॥
यययोर्वसे हकारे च लोप. । ३ । भिनोति धिनुयात् धिनोतु अधिनोत् ।
दिधिन् धिन्व्यात् धिन्विता धिन्विप्यति अधिन्विप्यत् अधिन्वीत् । वृषि हिसा-
याम् । कुणोति चटृण्व । विनोतिरत् । श्रु शरणे ॥ श्रुवःश्रु । ४ । श्रुः श्रु
मरति चतुर्षु परेषु । शृणोति शृश्रात् शृश्राप श्रुयान् श्रोता श्रोप्यति अश्रोप्यत्
अश्रीवीत् । ॥ इति स्वादिपू परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १४ ॥

॥ अयात्मनेपदिनः ॥ ॥ अशूङ् व्याप्तौ । कडागितौ । अशुते अशुतीत्
अशुगाम् आशुत । नुगशाम् (प्र० १ सू० ८२) आश्वोर्णादौ (प्र० १ सू० ३०)
आनशे । ऊदितो वा (प्र० १ सू० ६९) आशिषीष्ट-अशीष्ट आशेता-अष्ट अशि-
प्यने-अह्यते आशिप्यत्-आह्यत । आशिष्ट-आष्ट आशेताम् आशत ॥ इति
स्वादिप्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥ १५ ॥ इति नुविकरणा द्वादश ॥

॥ अप दधादयः ॥ तत्रादानुमयपदिनः । रुधिरारणे । इति ॥ रुधादे-
नम् । १ । दधादेर्णाश्रम् प्रत्ययो मरति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । मकार.
स्याननिमयार्थः । णत्वम् । तयोर्ध (प्र० १ सू० ११) रुग्धि । नमसोऽस्य
(प्र० ४ सू० २०) हसात्क्षस्य सवर्णे द्विसे लोपो वाच्य ॥ २ ॥
रन्ध रन्धन्ति । रन्धति रन्धः रन्ध । रन्धिम् रन्ध्य. रन्ध्मः । रन्धे रन्धाते
रन्धते । रन्धात् रन्धीत् रन्धद् रन्धाम् अरन्धत्-अरन्धद् अरन्ध ।
ररोध रदधतु रदधु. । ररोधिय ररुधे ररुधाते ररुधात् रत्सीष्ट रोद्धा
२ रीत्स्यति रीत्स्यते अरीत्स्यत् अरीत्स्यत । अनित्ये नामिरतः (प्र०
१ सू० ७२) अरीत्सीत् । सिस्सो. (प्र० २ सू० २८) अरुद् अरुत्ताताम्
अरत्सत । इति लो वा (प्र० १ सू० ५८) अरुधत् । उचृदिर् दैति-

देवनयोः । उद्भावितौ । कृणति कृन्तः कृन्दन्ति । कृन्ते कृन्धात् कृन्दीत कृन्-
णत् कृन्ताम् अकृणत् अकृणद् ॥ ६३ ॥ दः स्रः । ३ । दकारस्य वा सकारो भवति
सिपि विषये । अकृणः अकृणत् अकृणदम् अकृन्त । चच्छर्द चच्छर्दे कृधात्
कृत्सीष्ट-छर्दिषीष्ट छर्दिता छर्दिष्यति-छर्त्स्यति छर्दिष्यते-छर्त्स्यते अकृदिष्यत् अ-
कृत्स्यत् अकृदिष्यत-अकृत्स्यत । इरितो वा (प्र० १ सू ५८) अकृदत्
अकृदीत् अकृदिष्ट । उट्दिर् हिंसानादरयोः । कृणति कृन्तः कृन्दन्ति कृन्ते कृ-
न्धात् कृन्दीत कृणत् कृन्ताम् अकृणत् अकृन्त तदद् तददे कृधात् कृत्सीष्ट-कृ-
दिषीष्ट कृदिष्यति-कृत्स्यति कृदिष्यते-कृत्स्यते । अकृदिष्यत्-अकृत्स्यत् अकृदिष्यत-
अकृत्स्यत अकृदत् अकृदीत् ॥ नृत्तदृदृदृदृत्तकृद्भयोऽस्तेः सादिदिङ् ।
॥ ४ ॥ अकृदिष्ट । इति रुधादिभूम्यपदिप्रक्रिया ॥ १६ ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ शिप्ति शिषेणे । शिनाष्टि शिष्टः शिपन्ति । शिप्यात्
शिपु अशिपद् शिषेण शिप्यात् शिष्टा शिष्यति अशिष्यत् अशिपत् । हिंसि हिमा-
याम् । इदितः (प्र० १ सू ६३) नमः । १ । नमःप्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो
भवति । हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् हिनस्तु । धौ सलोपो वा सस्य द
इति केचित् । हिन्धि हिन्धि अहिनत्-अहिनद् ॥ दिपि सस्य धुः सिपि वा
॥ २ ॥ अहिनत् अहिनः जिहिस हिंस्यात् हिसिता हिसिष्यति अहिसिष्यत् अहि-
सीत् । भञो आमर्दने । ओइत् । भनक्ति भक्तः यमञ भञ्यात् भंक्ता भक्ष्यति
अभक्ष्यत् ॥ स्वावनिटो निरयंवृद्धिः । ३ । अनिटो धातोर्निर्य वृद्धिर्भवति
परस्मैपदे सौ परे । अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्षाम् अभाङ्क्षुः । अशु व्यक्तिभ्रक्षणका-
न्तिगतिषु । अनक्ति अश्यात् अनक्तु आनक्-आनग् आनञ अज्यात् । अजिता
अंक्ता अजिष्यति अदक्ष्यति अजिष्यत् आदक्षत् ॥ अञ्जेः सौ नित्यमि-
ङ्गाच्चयः । ४ । आञीत् ॥ इति रुधादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १७ ॥

॥ अपात्मनेपदिनः ॥ भिङ्घी दीप्ती । अर्द्ध इती । इन्धे इन्धीत इन्धाम्
ऐन्ध इन्धाअके इन्धिषीष्ट इन्धिता इन्धिष्यते ऐन्धिष्यत ऐन्धिष्ट । इति रुधादि-
धात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ १८ ॥ इति नुम्भिकरणा रुधादयः ॥

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ तनादेरुप् । १ ।
तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । नृपः (प्र० १३ सू०२)
तनोति तनुते तनुयात् तन्वीत तनोतु तनुताम् अतनोन् अतनुत । ततान तेननुः
तेनुः । तेने ज्ञान्यात् तनिषीष्ट तनिता २ तनिष्यति तनिष्यते अतनिष्यत् अतनि-
ष्यत अतानीत्-अतनीत् अतनिष्ट ॥ तनादेरकरोतेस्तनूयासोर्वा सिलो-
पो वाच्चयः । २ । लोपस्तनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७) अतत अतीयाः

अतनिष्ठा । क्षणु क्षिणु हिसायाम् । क्षणोति क्षणुते क्षणुयात् क्षणीत क्षणोतु
 क्षणुताम् अक्षणोत् अक्षणुत । चक्ष्ण चक्षणे क्षण्यात् क्षणिषीक्ष क्षणिता २ क्षणि-
 प्यति क्षणिष्यते अक्षणिष्यत् अक्षणिष्यत इत्यन्तक्षणेति (प्र० १ सू० ९८) न
 शब्दे । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षत अक्षया-अक्षणिष्ठा ॥ तनादेरुपधाया
 गुणो वा पिति । ३ । क्षिणोति क्षेणोति अक्षणीत् आक्षित-अक्षणिष्ट । षणु
 दाने । सेने सायात् सन्यात् असात् असनिष्ट असाथा असनिष्ठा । वृञ्ज् कर-
 ने । वृञ्जितौ । गुण (प्र० १ सू० ११) नृप (प्र० १३ सू० २) । करो-
 ति ॥ द्विर्यदुः । ४ । करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति रिभक्तौ परत ।
 कुरुत कुरन्ति । करोषि कुरुष कुरुष । करोमि ॥ कुरुक्षुणेन दीर्घ । ५ ।
 कृजो नित्य चमोरुलोपो वाच्य । ६ । कूर्ज् कुर्म कुरुते ॥ कृजोपे ।
 । ७ । वृज उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लपो भवति ये परे कुर्यात् कुरीत करोतु
 करवाणि कुरुताम् करवै अकरोत् अनुकृत । चकार चक्रतु चहु । चकर्थ
 चक्रे क्रियात् वृषीष्ट पतां फारिष्यति अफारिष्यत् अकार्षात् अकृत अकृपाताम्
 अकृतपत ॥ सपर्युवेभ्यः करोतेर्भूषणेऽर्थं सुट् । ८ । सस्फरोति ॥ अट् द्वि
 रव्यधधानेऽपि सुट् । ९ । समस्फरोत् सधस्फार ॥ ससुट् कृजो
 णादौ नित्यमिद्वाच्यः । १० । सधस्फारिथ । एवमुपस्फुरन्ते । मनु अवबोध-
 ने । मनुते मेने मन्ता । वनु याचने । परस्मैपद्यमित्येके । वनुते ॥ इति तना-
 बुभयपदिप्रक्रिया ॥ १९ ॥ इत्युग्विकारणास्तनादय ॥ ३७२२७

अथ तुदादय ॥ तत्रादाबुभयपदिन । तुद व्ययने । अकार उभयपदार्थ ॥
 तुदादेर । १ । तुदादेर्गणाद प्रत्ययो भवति चतुर्षु पदेषु । अपोऽपराद ।
 द्वित्यात्र गुण । तुदति तुदते तुदेत् तुदेत तुदतु तुदताम् अतुदत् अतुदत तुतोद
 तुतुद तुयात् तुत्सीष्ट तौत्ता तौत्स्यति तौत्स्यते अतौत्स्यत् अतौत्स्यत । अतौ-
 त्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सु । अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत । भ्रजो पाके ।
 ओइत् ॥ अन्यत्र सौजः । २ । सस्परत्वाभावे सत्यजो भवति ग्रहां किति
 च (प्र० ३ सू० १२) ॥ अप्रत्ययो द्विद्वत् । ३ । भ्रजति भ्रजते बभ्रज ।
 ऋ सयोगात् (प्र० १ सू० ६१) इति किराभागात् सप्रसारणम् । बभ्रजतु
 बभ्रजु । बभ्रजिथ बभ्रठ बभ्रज ॥ भ्रजते सकाररेफौ लुत्वा रमाग-
 मोऽनपि वा वाच्यः । ४ । बभ्रज बभ्रजे भ्रज्यात् भ्रज्यात् भ्रक्षीष्ट-भ्रक्षीष्ट
 भ्रष्टा-भ्रष्टा भ्रक्षति भ्रक्षति अभ्रक्ष्यत् अभ्रक्ष्यत् अभ्रक्षीत् अभ्रक्षीत् अभ्रष्ट-
 अभ्रष्ट । दिश अतिवर्जने । दिक्षीष्ट अदिक्षत् अदिक्षत । क्षिप धेने । क्षिप्सीष्ट
 अक्षित । वृष् विलेखने । वृक्षीष्ट वृष्टा वृष्टा अकाक्षीत् अकाक्षीत् । अकृक्षत-
 अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत । मिलसगमने । मिमिले अमेलिष्ट । मुह्य मोक्षणे ॥
 मुचादेर्मुम् । ५ । मुचादीनां मुमागणो भवति अप्रत्यये परे । मुधति मुधते
 मुमोच मुमुचे मुच्यात् । सिष्यो (प्र० २ सू० २०) अनेन । चो

वु (वृ० १ प्र० ९ सू० १२) मुक्षीष्ट मोक्षा २ मोक्षयति मोक्षयते अमोक्षयत्
अमोक्षयत अमुचत् अमुक्त । लुप्नो छेदने । लुम्पति लुप्सीष्ट अलुपत् । निद
लाभे । विन्दति अर्जिष्ट । अनिद्वयमित्येके । वेत्ता । लिप् उपदेहे । मुच् लुप
विद् लिप् सिच् कृत् पिग् खिद् एते मुचादय । लिम्पति लि्लेप अलिपत्
अलिपत् ॥ लिपिसिचिह्नयतीनामात्मनेपदे सेढों वा चाच्यः । ६ ।
अलिप्त । पिच्छ क्षणे । सिधति सिनेच सिध्यात् सिक्षीष्ट सेत्ता २ सेप्यति
असिचत् अमिचत् असिक्त ॥ ॥ इति तुदादिभूमयपदिमात्रिया ॥ २० ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति चकते कृत्वात् कातर्ता
कतिप्यति अकतिप्यत् अकर्त्तात् । लुभ निमोहने । लोभिता लोब्धा अलोभीत्
वृती हिंसामयनयो । चातिप्यति चत्स्याति अचर्त्तात् । निध निधाने । वेधिता
कुट कौटिल्ये ॥ कुटादेर्जिगद्वर्जं प्रत्ययो द्विद्वात् । १ । चुकोट चुकुटिष
कुटिता अकुटीत् । घृट् छेदने । नुटयति नुटति । ओमश् छेदने । ओळा
इती । ग्रहा कृति च (प्र० ३ सू० १२) वृश्वाति । वज्रश्च वजृश्चतुः वजृश्चु ।
वज्रश्चिथ वज्रश्च वृश्वात् । उदितो वा (प्र० १ सू० ६९) व्रश्वाति-व्रष्टा । स्को-
राद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) व्रश्चिप्यति व्रश्चयति अत्रश्चीत् अमाश्चीत्
अमाष्टाम् । कृत्रिज्ञेये । कृत इद् (प्र० १ सू० १३८) किरति चकार चक-
रत् क्रीयात् करिता । ईटो व्रष्टाम् (प्र० १ सू० १३९) करीता करीप्यति करि-
प्यति अकरीप्यत् अकरिप्यत् अकारीत् ॥ उपात्स्किरते छेदेधंसुहाच्यः ॥ २ ॥
हिंसायां प्रतेश्च । ३ । उपस्किरति उपचस्कार प्रतस्किरति । गु निगणे ।
गिरति ॥ गिरते रस्य वा लः स्वरं चाच्यः । ४ । गिलति । जगार-जगाल
जगरत्-जगलत् जगरु जगलु । अगारीत् अगालीत् । स्पर्श स्पर्शने । स्पृशति
स्पर्शं स्पृश्यात् स्पर्शा स्पर्शयति-स्पर्शयति अस्पर्शयत् अस्पर्शयत् अस्पर्शीत् ।
रो वा । अस्पर्शीत् ॥ कृपादीनां वा सिवेक्तव्य । ५ । तत्पक्षे ह्यपान्ता-
त्सर् (प्र० १ सू० ११८) अस्पृक्षत् । प्रच्छ शीप्सायाम् । सप्रसारणम् । पृ-
च्छति । प्रच्छ पृच्छत् पृच्छिष्य पृच्छ पृच्छनात् मष्टा प्रक्षयति अमाक्षीत् ।
सज विसर्ग । व्रजति ससर्ग सष्टजत् सष्टजु । ससर्गिथ-ससष्ट स्र्यात् । रारो
शसे दशाम् (प्र० १ सू० ११४) सष्टा स्र्यात् अमाक्षीत् । तुमस्त्रा शुद्धौ ।
टु ओ इतौ । अन्यत्र सो ज (प्र० २० सू० २) मज्जाति ममज मज्जा । मस्ति
नशोर्लसे नुम् (प्र० १ सू० ७) मज्जयति अमाज्जयति अमाज्जाम् अमाज्जु* ।
पिग् प्रवेशने । वेष्टा अविक्षत् । मृग् आमर्षणे । अमाक्षीत् अमाक्षीत् अमृक्षत् ।
पिच्छ गतौ । आय (प्र० १ सू० ९९) पिच्छायति पिच्छायाभकार पिच्छि
पिच्छाय्यात् पिच्छ्यात् पिच्छायिता पिच्छिता अपिच्छायीत् । इषु इच्छायाम् ।
गमा छ (प्र० १ सू० १०५) इच्छात इच्छेत इ्येष एषिता एष्टा । लुप स्पश ।
ओसा अटोप्सीत् । लिङ्ग गतौ । लेष्टा अलिङ्गत् । खिद पारिषाते । लिन्दति

खेता अपैत्सीत् । पिश अकये । पिशति पेशता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिय-
त्रिया ॥ ३१ ॥

अथामनेषादिनः ॥ घृद् प्रागत्यागे ॥ अयकि । १ । ऋकारस्य रिढादेशो
भगति अकारे प्रत्यये यमि च परे । नुधातो (प्र० १ सू० ९४) भ्रियते ॥
सपरोक्षयोन्तादौ भ्रियतेः परस्मैपद धाच्यम् । २ । ममार मभ्रनु
मृषीष्ट मर्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । लोपो ह्रस्वाग्नये (प्र० २ सू० १५) । अ-
मृत अनृषाताम् अमृषत् । ह्र् आदरे । भ्रियते ददे दधीष्ट दर्ता । ह्रृत स्पपः
(प्र० १ सू० १०८) दारेष्यते अदरिष्यत् अदत् । घृद् अग्रस्थाने । भ्रियते । त-
द् । पृद् व्यागारे । व्याग्रेष्यते व्यापरिष्यते व्यापृत व्यापृषानाम् । ओषिर्जा भय-
षलनयो । रिजने रिजेत् रिजताम् अरिजत् रिजिने रिजिता ॥ धिजेः पर
इद् विद्धक्तव्यः । ३ । ततो नोपधागुण । रिजिष्यते अरिजिष्यत् अरिजिष्ट
ओल्लङ्गी श्रीडायाम् । अन्यत्र । सो ज (प्र० २० सू० २) लृजते लृजने अ-
लृजिष्ट ॥ इति तदादिप्यात्मनेषादिप्रक्रिया ॥ २३ ॥ इति अरिङ्गणास्तदादयः ॥

[illegible]

कम्पने । धुनाति धुनीति दुधाव अघविष्ट- अधोष्ट । ग्रह उपादाने । ग्रहा कृति
च (प्र० ३ सू० १२) गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णीते गृह्णीयात् गृहीत । गृह्णातु
गृह्णीताश्च गृह्णीताम् गृह्णन्तु ॥ हस्तादान हौ । ८ । हस्तान्तात्त्रयादेर्गणादान
प्रत्ययो भवति हौ षे । नाप्रत्ययामाव । गृह्णण अगृह्णात् जग्राह जगृहे गृह्यात् ।
ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १३९) इत् ई । ग्रहीषीष्ट ग्रहीता २ ग्रहीष्यति
अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत अग्राहीत् अग्रहीष्ट ॥ इति त्रयादिप्रभयषादिप्रक्रिया ॥ २३ ॥

अथ परस्मैपदिन ॥ पुष् पुष्टौ । पुष्णाति पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णीतात्
पुष्णीताम् पुष्णन्तु । पुषाण अपुष्पात् पुषोष पुष्पात् पोषिता पोषिष्यति अपो-
षिष्यत् अपोषीत् । मुष स्तेये । मुष्णाति मुमोष मुष्यात् मोषिता मोषिष्यति
अमोषिष्यत् अमोषीत् । शृ दिसास्याम् । शृणाति शशार शशरतुः शशर । शीर्यात्
शरिता शरिष्यति अशरिष्यत् अशरीत् । ज्या ययोहानौ । ग्रहादित्यास्तप्रसारणम् ।
जीनाति जीनीयात् । जिष्मो जिष्यतु जिष्यु । जिष्यथ-जिष्याथ जीयात्
प्याता जास्याति अप्यास्यत् अप्यासीत् । ॥ अवयोधने । जानिज्ञौ (प्र० ११
सू० १) जानाति जज्ञौ ज्ञायात् ज्ञेयात् ज्ञाता जज्ञासीत् । लौ स्तेपे । लिनाति ॥
लौलिङोरित्वा च । १ । ललौ लिलाप लिष्यतुः लाता-लेता अलासीत्
अलेपीत् । बन्ध् बन्धने । बध्नाति बबन्ध भन्त्स्यन्ति अभान्सीत् । मन्थ विलो-
हने । मन्नाति । कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति कुषाण कुषोष कुष्यात् कोषिता
अकोषीत् । अश भोजने । अश्राति अश्रीयात् अश्रातु अश्रीतात् अश्रीताम्
अश्रन्तु । अशान आश अशिता आशीत् ॥ इति त्रयादिषु परस्मैपदि-
प्रक्रिया ॥ २४ ॥

अयारमनेपदिन ॥ वृह् संभक्तौ ॥ वृणीते वृणीत वृणीताम् अवृणीत वमे-
षरीषीष्ट-वरीषीष्ट ॥ संयोगादिभृदन्तवृक्षां सिस्वोरात्मनेपदे इङ्गा
वाक्यः । १ । वृषीष्ट । उ (प्र० ३ सू० ३) अरिषीष्ट-अवरीष्ट अवृत् ।
इत्यादि ॥ इति त्रयादिप्रात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २५ ॥ इति नागिकरणा त्रयादय ॥

अथ चुरादय ॥ चुर स्तेये ॥ चुरादेः । १ । चुरादेर्मणात् स्वार्थे ङि-
प्रत्ययो भवति । उपघाया गुण । सघातु (प्र० १ सू० १००) अपगुणादय ।
चोरयति चोरयेत् चोरयतु अचोरयत् चोरयाधकार चोरयाम्भूय चोरयामास
चोरयाधके । ङेः (प्र० २ सू० ७) चोर्यात् चोरयिता चोरयिष्यति अचोर-
यिष्यत् । जेरह् द्विश्च (प्र० २ सू० ६) अडि लघौ ह्रस्व उपघाया (प्र० २
सू० ८) लघोर्दीर्घ- (प्र० २ सू० ९) अचूचुरत् । चिती सज्ञाने । चेतयति
चचीचिष्यत् । चिति स्मृत्याम् । इदितो नुम् (प्र० १ सू० ६३) चिन्तयति

लघोऽभावात् दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्निर्गतिं केचित् । चिन्तति । पीड
अग्राहने । पीडयति ॥ भ्राजभासभाषदापजीवमोलपीडां बोधधाया
ह्रस्वो ढपरे औ । २ । अपीपिहत्-अपीपीडत् । प्रप प्रस्थाने । प्रपयति ॥
स्मृष्टत्वरप्रपन्नदस्त्वस्त्रुष्टां पूर्वस्यातोऽदहपरे औ । ३ । इत्तापनादः ।
अपप्रयत् । पृष प्रक्षेपे ॥ उपधाया ऋघर्णस्यादि ऋ वा वक्तव्यः । ४ ।
इरारामपचादः । अपीपृथत् अपप्रयत् । इप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ मितं
ह्रस्व । ५ । मितं घातुना ह्रस्वो भगति औ परे । इपयति । चिन् चयने ।
मिद् ॥ चिन्मुरोर्जांघात्स्य वा । ६ । रातो औ पुक् । ७ । ऋ गतारि-
त्यस्याऽऽनारस्य च पुगागमो भगति औ परे । चपयति-चययति । अर्घ
पूजायाम् । अर्घयति ॥ स्वरादेः परः । ८ । स्वरादेर्धातो परोऽप्यनोऽदि-
यन्तः ससरो निर्भगति । नदराः सयोगादयो न डि (म० ६ सू० १२) इति
रेकस्य न द्वित्यम् । आर्घयत् । श्रुत सशब्दे ॥ धातोरुपधाया ऋकारस्य
ईकारादेशो घात्यो जिप्रत्यये परे । ९ । कीर्तयति अचिर्कीर्तत् । गण
सस्थाने । अकारान्तः । अलोपस्य स्थानिरागत्र वृद्धिः । गणयति ॥ अलो-
पिनो नाहकार्यम् । १० । अजगत् । अयगगयोरद्वयार्थे वेति केचित् ।
अजगत् । यय याकयनबन्धे । यययति अचकयत् अचीरयत् । ऊन परि-
हाने । ऊनयति ॥ त्रिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिषत् । ११ ।
इरादेः परः (सू० ८) । अर्घद् यावने । अर्घयने आर्तयत् । समामह् पुद्गे ।
अससमानत् । अन्ध दृष्टमुपयाते । आन्दयत् । अङ्क अङ्क पदे लङ्गणे च ।
आवयत् । ॥ इति चुरादिप्रक्रिया ॥ २६ ॥

न्तस्यगुणो वक्तव्यः । ७ । अर्पयति स्वरदेः पर (प्र० २६ सू० ३) धा-
 र्षिषत् । छा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति ॥ तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽ
 ङि परे । ८ । ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिषत् ॥ पादेर्युक् । ९ । पाशाशसङ्गे-
 वेर्जा युगागमो भवति औ परे । पाययति ॥ पिबतेरङि पूर्वस्यैवारोपधा-
 लोपो वक्तव्यौ । १० । अपीप्यत् । शो तन्वरण । सध्यक्षराणामा (प्र० १
 सू० १२१) शाययति अशीशयत् । छो छेदने । अचीठयत् । पोऽन्तकर्मणि
 साययति असोपयत् । हेञ् स्पर्शायाम् ॥ ह्यतेरङि सप्रसारण युगभावश्च
 वक्तव्यः । कृतसप्रसारणस्य ह्यतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धौ घाच्ये । ११ ।
 अजूहायत् अजूहरत् अजूहरताम् । व्येञ् सवरणे । व्यययति अरिध्ययत् । वेञ्
 तन्नुसताने । वाययति अत्राययत् ॥ पातेर्जो नुग्यक्तव्यः । १२ । युकोऽ-
 पवाद । पालयति अपीपलत् । रभ राभस्ये । रभसो वेगहर्षयोः ॥ रभलभोः
 स्वरे णाद्यपो घिना नुम्वाच्यः । १३ । रम्भयति अररम्भत् । हुलभ-
 प्राप्तौ । लम्भयति अललम्भत् ॥ प्रीत्रधूञोर्तुक् । १४ । अनयोर्नुगागमो भ-
 वति औ परे । प्रीञ् तर्पण । प्रीणयति अपिप्रीणत् । धूञ् कम्पने । धूनयति अदू-
 धुनत् । स्मिद् ईषद्धसने ॥ स्मयतेरात्थात्वा औ घाच्यम् । १५ । निस्मा-
 पयते अस्तिम्पयत् । आति निम् निस्मापयति अस्तिम्पयत् ॥ रुहेर्जो पो घा
 घाच्य । १६ । रुह बीजजन्मानि प्रादुर्भाते च । रोहयति । रोपयति अरुरहत्
 अरुरपत् । रुप् सामर्थ्ये । रुपो रो ल (प्र० २ सू० १९) कल्पयति ॥ उप
 धाया ऋचवर्णस्याङि ऋ घा वक्तव्यः । १७ । इरारामपराद । अचौ-
 ह्वत् अचक्वत् । वृत्तु वर्तने । वर्तयति अशीवृत्तत् अवरर्तत् । मृजूप् शुद्धौ ।
 मार्जयति अमीमृजत् अममार्जत् ॥ इडादेर्जो पुक् च । १८ । इहमीजीना-
 मात्वं भवति औ परे । ह्रीन्तीतिन्नीहमायीनां पुगागमो भवति औ परे । इह अ-
 ध्ययने । अध्यापयति अध्यापिषत् ॥ अह् परे औ इहो गाह् घा वक्तव्यः
 । १९ । अध्यजीगषत् । दुर्मीञ् इव्यग्निमये । ज्ञापयति अधिरपत् । जिजवे ।
 जापयति अजीजपत् । ह्री लञायाम् । ह्रेपयति अजिह्रेपत् । ग्लौ वरणे । ग्ले-
 पयति अगिलिषत् । रीद् क्षरणे रेपयति अरीरेपत् । न्यूी दुर्गधे ॥ यवयो-
 र्चसे हकारे च लोपो वक्तव्यः । २० । श्रोपयति अलुशुपत् । क्षमापी विभू-
 नने । एक क्षमायति तमन्य प्रेरयति क्षमापयति आचिक्षपत् । लौद् श्रेयसे ॥
 लीयतेर्त्रावात्वा घा । २१ । गिलापयति ॥ लील्लोः पुग्वक्तव्यः । २२ ।
 गिलेपयति । व्यलीलिषत् व्यलीलपत् ॥ लील्लोर्जो क्रमाद्युग्व्यौ घा । २३ ।
 गिलीनयति ग्यलीतिनत् । ला महणे । लापयति अलीलपत् । लात्पयति अलील-
 लत् अलीललताम् ॥ न रितः । २४ । ऋषारेतोऽनेकस्वरस्य शासधादिउत्त
 ऋषि न भवति । दीह गती । दीपयति अदुदीकत् । दुषाच याध्यायाम् । याचयति
 भययाचत् । शामु अनुमिर्षी । शासयति अशशासत् । शोद्वा दुर्गती । ददिपयति
 मददिपत् मददीपयाम् । दुः वृद्धे ॥ दुपेर्जो घा दीर्घा वक्तव्यः । २५ ।

दूषयति दोषयति अदूषयत् । घट चेष्टायाम् ॥ मित्तां ह्रस्वः । २६ । धातुपाठे
मित इत्येव पठितानां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे । घटयति अजीघटत् ।
व्यय दुःखभयचलनयो । व्यययति अजीव्ययत् । एष पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥
जनोज्ज्वलसुरञ्जोऽमन्ताश्च । २७ । एतेऽपि मितः । जनयति अजीजनत् ।
ज्ज्वल दयोद्धानौ । पुद्गत् । जरयति अजीजरत् । ज्ज्वल हरणदीप्तयो । ज्ज्वलयति अ-
जिज्वलत् । रञ्ज रामे ॥ रञ्जेज्जो मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः । २८ ।
रजयति मृगान् अरीरजत् । शम दम उपशमने । शमयति अशीशमत् । शमयति
अदीदमत् ॥ जानातेज्जो वा ह्रस्वः । २९ । ज्ञाऽऽबोधने । एकः जा-
नति तमन्य प्रेरयतीति ज्ञपयति अजिज्ञपत् ॥ ज्वलल्लास्नाश्च वा मितः
। ३० । ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति ज्वालयति अजिज्वलत् । ग्लै हर्षक्षये । ग्लप-
यति ग्लापयति अजिग्लपत् । णा शौचे । आदे ण् । स (प्र० १ सू० ६६)
छापयति छपयति असिञ्जपत् । ओस्फायी वृद्धौ ॥ स्फायो वकारः स्यात्
छौ परे । ३१ । स्फाययति अपिस्फायत् ॥ भियो औ वा पुगात्वे वाच्ये
। ३२ । भीषयति भाषयति भाषयति अबीभिषत् अबीभपत् अबीभयत् ॥ कया-
पारमात्रे त्रिवर्त्तन्यः स च द्वित् । ३३ । हल गृह्णातीति हलपयति ॥
इति व्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ ॥ इच्छायामात्मनः सः । १ । धातोरेच्छाया-
मर्थे स प्रत्यये भवति सा येत्स्यसम्बन्धिनी द्विश्च । भवितुमिच्छति भुवर्षति ।
स धातु (प्र० १ सू० १००) धातुत्वादपृतिवादि । अदे (प्र० १ सू० १४) ॥
धुः से । २ । उश्च आच वृत्तस्मात् धुः । उवर्णान्तादवर्णान्ताच्च प्रहृगुहोश्च से
परे इट् न भवति ॥ नानिडि से । ३ । इड्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति ।
तृ लूनतरणयो ॥ नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् । ४ । कत
इट् (प्र० १ सू० १३८) त्रितुमिच्छति त्रितोर्षति अतितीर्षति । हु-
कृञ् वरणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ से दीर्घः । ५ । से परे पूर्वस्य दीर्घो
भवति । चिञ् चयने ॥ चिनोतेः सणादौ कित्त्वं वा वाच्यम् । ६ ।
चिञ्जीपति चिञ्जीपति । जि जये । सपरोक्षयोजेर्णि । (प्र० १ सू० ११३) जि-
तुमिच्छते जिगीपति । ७ । मिश्रणे । युज्यति । हुपचप् पाके । य से (प्र० २ सू०
३) पक्तुमिच्छति पिपक्षति । पातुमिच्छति पिपासति ॥ गौणः प्रकृत्यर्थोऽ-
न्यत्र स्यात् । ८ । प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थं प्रधानीभूत् । अत्र सप्रत्यये तु
वैपरीत्यं प्रत्ययार्थं प्रधानीभूत् । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र दतोयायाः पाकेन
सबन्धो न लिख्यते । मृद् प्राणायामे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरट् (प्र० ७
सू० ७) पृ पालनपूर्णयो । पुर्षति ॥ वृट् इत्यस्य उर्ध्वाच्यः । ८ । वृट्
वरणे । वतितुमिच्छति वुर्षति ॥ रुदोविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः सः कि-
दाच्यः । ९ । रुदिद् अहुरिमोषने । रुदिदति । मिट् ज्ञाने । विविदिषति ।

मुष स्तेये । मुमुषिषति । ग्रह सपादाने । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) आदिजवानां
(वृ० १ प्र० ९ सू० ७) पदोः क० से (प्र० १ सू० ११६) पत्वम् । क्षः । गृहीतु-
मिच्छति जिघृक्षति ॥ सुपुप्सति । प्रच्छ झीप्सायाम् ॥ कृगृधृढप्रच्छस्मिद्-
ज्ज्वगृढतिभ्यः सस्येद् वक्तव्यः । १० । पिष्टिच्छति । करितुमिच्छति
चिकरिषति । जिगरिषति जिगलिषति दिदरिषति दिधरिषति सिस्मयिषति । स्वरदेः
परः (प्र० २६ सू० ८) अञ्जिजिषति अञ्जिजिषते अरिषति । अद भक्षणे ।
सिसयोः (प्र० ४ सू० ४) इति घसादेशः । सस्तोऽनपि (प्र० १ सू० १५१)
अनुमिच्छति जिघत्सति ॥ हन्तोढोः सो णित् । ११ । हन्तोढोर्धात्वोः सो
णिङ्प्रयति । हन् हिसागत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादिः शेषः (प्र० १ सू० ५७)
कुहोश्चुः (प्र० १ सू० ६४) ज्ञपानां जवचपाः । (प्र० १ सू० ३२) यः
से (प्र० २ सू० ३) हनो ग्रे (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) अत उपधायाः
(प्र० १ सू० ७५) नश्चापदान्ते झसे (वृ० १ प्र० ४ सू० २४) स
धातुः (प्र० १ सू० १००) अप् (प्र० १ सू० १०) अदे (प्र० १ सू० १४)
हन्तुमिच्छति जिघांसति ॥ इङ्ः से गम् वाच्यः । १२ । अध्येतुमि-
च्छति अधिजिगांसते ॥ गमेः से इङ्वाच्यः । १३ । गन्तुमिच्छति जिगमि-
षति । इस्से । १४ । अपित्तादाधारभूलभृग्वक्षपक्षतमिमामामाद्मेद्वाहिसार्थराधां
स्वरस्य से परे इसादेशो भजति पूर्वस्य च लोपः । दित्सति । धित्सति । स्फोटा-
द्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) खसे चपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८)
रिप्सति लिप्सति शिक्षते पित्सते ॥ पत्तो वेट् । १५ । पित्सति पिपतिपति ।
इट्पक्षे इत्पूर्वलोपौ न भजतः । मीञ् हिसायाम् । हुमिञ् प्रक्षेपे । नित्सति ।
माङ् माने । मेङ् शोधने । मीत्सते । राष्ट् ससिद्धौ । रित्सति ॥ आप्रोत्तरीः ।
। १६ । आप्रोत्तराकारस्येकारो भजति से परे पूर्वस्य च लोपः । आप्ल व्याप्ती ।
ईप्सते ॥ अशोरनायो वा । १७ । अशेरिच्छायां सस्थाने वा अनाय प्रत्ययो
भजति । अज्ञानपति अञ्जिजिषति ॥ पततनदरिद्राभ्यः से वा इङ्वाच्यः ।
। १८ । तितनिषति तितसति ॥ तनेः से वा दीर्घः । १९ । तितांसति
दिदरिद्रिषति दिदरिद्रांसति ॥ वेडिस्से दीर्घता च । २० । दम्भिगृह्योर्धा-
त्योर्गा इट् भजति सप्रत्यये परे । यदानेऽट् तदा किम् । अनयोर्दम्भिगृह्योर्धात्वो-
सानुस्वारस्य स्वरस्य इत् भजति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता ।
चकारात्पूर्वस्य लोपः । दम्भदम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति दिदम्भिषति ।
दित्वम् । इत् । आदिजवानाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) खसे चपा हसानाम्
(वृ० १ प्र० ४ सू० १८) स्फोटाद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) वा
दीर्घता । धीप्सति-धिप्सति । झाऽरबोधने । इच्चायामा मनः सः (प्र० २८ सू०
१) द्विथ (प्र० १ सू० २८) हृत् । (प्र० १ सू० ३१) पूर्वस्य हसादिः
शेषः (प्र० १ सू० ५७) यस्से (प्र० २ सू० ३) वा इट् गुणः (प्र० १ सू०
११) एअप् (वृ० १ प्र० २ सू० ९) स्वरहीनम् (वृ० १ प्र० २ सू० ४)

भत्वम् । स घातुः (प्र० १ सू० १००) तिप् । अप् (प्र० १ सू० १०) अदे
(प्र० १ सू० १४) आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिषति । पक्षे । जि-
ज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । अः (प्र० २
सू० ७) स्तोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) झीप्सति । ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः ।
जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः (प्र० २६ सू० ५) जिज्ञापयिषति झीप्सति ॥
इति सप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ अतिशये ह्रस्वादेर्यङ् द्विश्च । १ ।
ह्रस्वादेरेकस्यादातोरातिशयेऽयं यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ॥
यङि । २ । यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति । सधातुः (प्र०
१ सू० १००) डिच्चादात्मनेपदम् । अप् (प्र० १ सू० १०) अतिशयेन भव-
तीति बोभूयते बोभूयेन बोभूयताम् अबोभूयत बोभूयांचक्रे बोभूयिषीष्ट बोभूयिता
बोभूयिष्यते अबोभूयिष्यत अबोभूयिष्ट । बोभूयन्ते ॥ अनपि च ह्रस्वात् । ३ ।
ह्रस्वादुत्तरस्य यङो लुभ्राति अनपि रिष्ये ॥ धात्वन्शलोपनिमित्ते आर्धधा-
तुके परे तादृमिन्तेसमाननामिनां गुणवृद्धी न घाच्ये । ४ । बोभु-
जाचक्रे । सुह वैचित्र्ये । मोमुक्षते । लिङ् आस्यादने । लोलिङ्गते । हु दानादनयोः ।
जोष्यते । निद ज्ञाने । वेरिष्यते ॥ आतः । ५ । यङि लुकि च सति पूर्वस्य
अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते । पठ व्यक्तार्थं वाचि । पाप-
च्यते ॥ सूचिसूचिमुष्यद्व्यत्यङ्गुणैतिभ्यो यङ् वाच्यः । ६ । सोसू-
च्यते सोसूच्यते सोसूच्यते । गत्यर्थार्थकौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः परः (प्र० २६
सू० ८) अट गतौ । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अन्त्य व्य इति स्थिते । पूर्वस्य
ह्रस्वादिः शेषः (प्र० १ सू० ५७) आतः (प्र० २९ सू० ५) इति पूर्वस्यात्वम्
कुटिल अटतीति अटाप्यते अटाटांचक्रे अटाटिषीष्ट । व्रज गतौ । कुटिल
व्रजतीति यात्रग्यते । अश् मोजने । अशास्यते । ऊर्णुज् आच्छादने ऊर्णोभूयते ।
नदगः सयोगादयो ङिर्न (प्र० ६ सू० १२) गुणोर्तिसयोगाद्योः (प्र० १
सू० १२०) ॥ यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् । ७ । अरार्यते ॥
टुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् । ८ ।
गर्हित लुम्पतीति लोटुप्यते । सास्यते ॥ जमजपां लुक् । ९ । जमान्तस्य
जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति ।
जप् जम् दह दश् मञ्ज् पञ् एते जपादयः । जङ्म्यते वम्भम्यते । अङ्गसेऽ-
प्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । ययम्यते । कण शब्दे । चङ्म्यते ।
तन्तन्यते । जप मानसे च । जपतीति जअप्यते । जभ गात्रनिनामे । जभतीति
जअम्यते । दह भस्मीकरणे । दन्द्यते । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०) दन्द-
इयते । वम्भज्यते । पश्यतीति पम्पश्यते । पञ् बाधनप्रत्यनयोः ॥ चरफलोह-
च्चास्य । १० । अनयोर्थाङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वान्तरस्य

अकारस्य उकारः । चञ्चर्यते । फल निष्पत्तौ । पम्पुस्यते ॥ बलपान्तस्य
वा तुक् । ११ । मय स्यात्ये । मयव्यते-माप्यते । चल कम्पने । चञ्चल्यते-
चाचल्यते । दयद् दाने । दन्द्यते-दादय्यते ॥ रीगृदुपधस्य । १२ । ऋ-
कारोपधस्य धातोर्थेऽङि सति पूर्वस्य रीगागमो भङ्गति । किरादाकारभावः ।
नृती गात्रिक्षेपे । अनिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नट ॥ भव णत्वाभावो
वाच्यः । १३ । वृत्तु वर्तने । वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥ ऋत्वतो
रिग्धाच्यः । १४ । औत्रश्च छंदने । वरीवृध्यते । प्रच्छ झीप्सायाम् । परिपृच्छय
ते । वृप् सापत्ये । वृपो रो ल । (प्र० १ सू० २०) ऋद् । चरीकृष्यते ॥ च-
क्षीर्यङि न सप्रसारणम् । १५ । वाग्यते ॥ पदस्यसुधसुधसुदशुक-
सुधञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य तुगागमो वाच्यः
। १६ । पनापद्यते । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०) समु धसु अध पतने ।
सनीलस्यते । दर्नीध्यस्यते । बनीभ्रस्यते । वधु वधने । धनीच्यते दनीदस्यते
धनीषस्यते पनीपन्यते चनीस्कद्यते ॥ ऋतोर्दिः । १७ । ऋकारस्य रिरादेशो
भङ्गति यङि सति । ततो द्वित्वम् । ये (प्र० १ सू० ९७) चेक्रीयते चेक्रीया-
चक्रे जेहीयते ॥ दादोर्दिः । १८ । अपिहाधमाडोहाकृषिस्तोस्थानामिजारो
भवति किति ङिति हसे परे । देदीयते देदीयाचक्रे । ये (९७) देधीयते ममी
यते जेर्गीयते जेर्हीयते पेपायते सेषायते तेष्टीयते ॥ घ्राभोरी । १९ । अनयो-
रीजारो भङ्गति यङि सति । जेर्गीयते देधायते ॥ हन्तेर्हिसाया ग्री घा
घाच्यः । २० । जेर्गीयते । जमजपा नुक् (प्र० २९ सू० ९) ॥ द्विरुक्त-
स्य हन्तेः कृत्व वाच्यम् । २१ । जघन्यते ॥ खापो यङि कौ वाच्यः
। २२ । चामृ सतानपालनयो । चेकायते ॥ कवतेर्यङि चुत्वाभावो
वाच्यः । २३ । कु शब्दे । चोन्त्यते ॥ शीङोऽयद् कृति ये वक्तव्यः
। २४ । शाशय्यते । वीकृ गतौ । डोढीन्यते । सौकृ गतौ । तीव्रीन्यते इति
यद्मज्जिया ॥ २९ ॥

चान् ॥ ट्. । ३ । द्विरुक्तस्य णिति सार्धाधातुके स्रोत्रेऽपि नोपधाया गुणः । मो-
भुजोति-बोभोति अबोभुजोत् अबोभोर् वायदोति-वायति जाघरोति-जाघटि ॥
ध्रुकारान्तानामृदुपधानां च यद्भुक्ति च सति पूर्वस्य रुकारिन्-
रोक् भागमा यक्तव्याः । ४ । ट्. (प्र० १ सु० ८६) हुट्ज् षरणे । च-
र्षरोति-चारेररोति चरीररोति । चर्षति-चरिषति-चरीरति चर्षत-चरिषत-
चरीरुत चर्षति-चरीरति-चरीरति अनर्षोतीन्-अचरिषोतीन् अनरीरुतीन्
चर्षतीति-चरिषतीति-चरीरुतीति । चर्षति चरिषति-चरीरति । अवर्ष-
तीन्-अचरिषतीन्-अचरीरुतीन् ॥ रात्सस्य । ५ । रेसादुत्तरस्य स-
स्यैव लोपो नान्यस्य । अर्षत्-अरिषत्-अरीरत् । अवर्षताम्-अरिषताम्
अचरीरताम् । चर्षतीचकार-चरिषतीचकार-चरीरतीचकार । चर्षतीति
चर्षोत् । मो लोप (प्र० १ सु० ६०) चरीरनः चरीरयति । जड्रमीति
जड्रति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सु० ७) जड्रत. गमां स्रो (प्र० १
स० १०७) जड्रन्ति । घानुमृगोक्त यद्भुक्ति वेति केचित् । जड्रमिति जड्र-
मीति ॥ मो नौ धातोः । ६ । घाशोर्मसारस्य नसारो भवति शमे पदान्ते
घमयोश्च । जड्रन्मि जड्रन्म. जड्रन्म ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेः पुरथं घान्यम्
। ७ । जड्रन्तीति-जड्रन्ति जड्रन्त. जड्रन्ति । जाहेति-जाहाति जाहीतः जाहति ।
एव दाधेयादि । दाहेति-दादाति दत्त. दादति दाहेत् दादेषात् अदादत् । एव
धेत् । दाधेति-दाधाति दाद्धः दाधति । दाधेयात् अदाधामीत् अदापात् अदाधत् ।
घात् । दाधाति घत्त. । पिठोरानु दादति दादीत. दादीहि दादापत् अदादाहीत् ।
जहातेः पूर्वाय दीधौ वेति केचित् । जहाति ॥ ॥ इति यद्भुक्तप्रक्रिया ॥ ३० ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ नाम्नी य ई चाम्या । १ । नाम एवात्मनं यः
प्रत्ययो भवति तत्तन्निष्पत्तेः नामात्तरस्य ईकारः । आत्मन पुत्रनिष्पत्तीति पुत्री-
यति । पुत्रीयेत् पुत्रीयत् अपुत्रीयत् इत्यादि ॥ यार्द्धा प्रत्यये भोगारोरात्-
योरयाया यत्तव्या । २ । गमिष्यतीति गम्यति । नागमिष्यतीति नागम्यति ।
हपति मपति । कुम्पति । अग्नयति । घनीयति ॥ घान्यथ । ३ । पुत्रनि-
ष्यति पुत्रयाम्यति गन्धधर ॥ यकारस्यानपि या लोपो घान्यः । ४ ।
गर्मायकार गल्पात् गर्मिष्य-गौरता । अगम्येत् अगमीत् अगमिष्यात्-अगमि-
ष्यात् अगमिष्युः अगमिषु । नाग्यात् नागमिष्य-नागिता अगम्येत् अनारीत् ॥
हस्तात्तद्धितस्य लोपो ये । ५ । गर्मीति घान्यति ॥ हस्ताघस्य लोपो
घानपि । ६ । समिष्यति समिष्यति ॥ मान्ताघस्याभ्या यो न । ७ ।
विमिष्यति इमिष्यति रारिष्यति ॥ षरणे च । ८ । नप्तः षरणेऽर्थे यः
प्रत्ययो भवति । षट् षरोतीति षट्ठति नमरन्ति-लनपति वीररति ।
दुष्टन् दुष्टन् इत्यर्थः ॥ क्षीरलक्षणयोग्यत्वायां यः मुट्ठन् । ९ । क्षीर-

अकारस्य उकारः । चञ्चूर्यते । फल निण्यत्तौ । पप्पुच्यते ॥ वलपान्तस्य
 वा नुकृ । ११ । मय सौत्ये । ममव्यते-मामव्यते । चल कम्पने । चक्षत्यते-
 चाचत्यते । दयङ् दाने । दन्दध्यते-दादय्यते ॥ रोगृदुपधस्य । १२ । ऋ-
 कारोपधस्य धातोर्थाङि सति पूर्वस्य रोगागमो भवति । किञ्चादाकाराभावात् ।
 नृत्तौ गात्रनिक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नट ॥ अत्र णत्वाभावो
 वाच्यः । १३ । धृत्तु वर्तने । वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥ ऋत्वते
 रिवाच्यः । १४ । ओत्रश्च छेदने । वरीवृष्यते । प्रच्छ क्षाप्तायाम् । परीपृच्छय-
 ते । कृषू सामर्थ्ये । वृषो रो ल । (प्र० १ सू० २०) ऋट् । चरीकृष्यते ॥ च-
 शेर्याङि न संप्रसारणम् । १५ । वाग्यते ॥ पदस्रंसुध्वंसुध्रंसुदशुक-
 स्वञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य तुगागमो वाच्यः
 । १६ । पनीपद्यते । नो लोप (प्र० १ सू० ६०) समु ध्वसु अध. पतने ।
 सनीक्षस्यते । दनीध्रस्यते । वनीध्रस्यते । वधु वधने । वनीच्यते दनीदस्यते
 चनीकस्यते पनीपत्यते चनीस्यद्यते ॥ ऋतोरिः । १७ । ऋकारस्य रिादेशो
 भवति यङि सति । ततो द्वित्वम् । ये (प्र० १ सू० ९७) चेक्रीयते चेक्रीया-
 चक्रे जेहीयते ॥ दादेरिः । १८ । अपिदाधामाडोहारूपिसोस्थानामिनां
 भवति किति ङिति हसे फे । देदीयते देदीयाचक्रे । ये (९७) देधीयते मेनी-
 यते जेगीयते जेह्मीयते पेपीयते सेगीयते तेगीयते ॥ ग्राभोरी । १९ । अनयी-
 रीनारो भवति यङि सति । जेग्रीयते देधीयते ॥ हन्तेहिंसायां ग्री वा
 वाच्यः । २० । जेग्रीयते । अमजपा नुक् (प्र० २९ सू० ९) ॥ द्विरुक्त-
 स्य हन्तेः कुत्स वाच्यम् । २१ । जघन्यते ॥ चायो यङि की वाच्यः
 । २२ । चापृ सन्तानपालनयोः । चेकीयते ॥ कथतेर्याङि च्चुत्वाभावो
 वाच्यः । २३ । कु शब्दे । चोन्त्यते ॥ शीडोऽयङ् कृति ये चक्तव्यः
 । २४ । शशय्यते । डीकृ गतौ । डीकान्यते । तीष्ट गतौ । तीत्रान्यते इति
 यच्प्रक्रिया ॥ २९ ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ वान्यत्र लुगनुधत्तते । १ ।
 अन्यत्रेत्यचप्रत्ययसंयोगे मिनापि वायडो लुग्भगति ॥ लुकि सति पितित्स्मि
 वा इकारो वक्तव्यः । २ । बोभगीति बोभोति बोभुतः बोभुर्गतः । यङ्लुगन्त
 परस्मैपद ह्यादिपञ्च द्रष्टव्यम् । ह्यादित्वादणो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभ्यात् ।
 बोभगीत् । बोभोत्-बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुर्गतु । अबोभगीत् । अबोभोत्
 अबोभूताम् । अबोभुः । बोभगाचकार बोभ्यात् बोभरिता बोभरिष्यति अ-
 बोभरिष्यत् । दादे पे (प्र० १ सू० ४३) गुणं वाच्यत्वा नित्यत्वादुक् । अबो-
 भगीत्-अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभुः । पापचीति-पापक्तिः पापत्तः । पापचति ।
 पापच्यात् । पापचीजु-पापक्तुः । ज्ञसाद्विहं (प्र० ४ सू० २) पापघि अपापचीत्
 अपापक् । पापचाचकार पापच्यात् पापचिता पापचिष्यति अपापचिष्यत् अपाप-

धीत् ॥ द्वे । ३ । द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः । बो-
भुजीति-बोभोक्ति अबोभुजीत् अबोभोक् वापदीति-वापत्ति जाघटीति-जाघटि ॥
ऋकारान्तानामृदुपधानां च यद्बलुकि च सति पूर्वस्य रुक्कारि-
रौक् आगमा वक्तव्याः । ४ । १ः (प्र० १ सू० ८६) हुट्भ् करणे । च-
र्वरीति-चरिक्करीति चरीक्करीति । चर्कति-चरिक्कति-चरीक्कति चर्कत-चरिक्कतः
चरोक्कत चर्कति-चरिक्कति-चरीक्कति अचर्करीत्-अचरिक्करीत् अचरीक्करीत्
चर्वतीति-चरिक्कतीति-चरीक्कतीति । चर्कति चरिक्कति-चरीक्कति । अवर्क-
तीत्-अचरिक्कतीत्-अचरीक्कतीत् ॥ रात्सस्य । ५ । रेफादुत्तरस्य स-
स्यैव लोपो नान्यस्य । अर्गर्त्-अरिक्कर्त्-अरीक्कर्त् । अवर्गताम्-अरिक्कताम्
अचरीक्कताम् । वर्गर्तावकार-चरिक्कतावकार-चरीक्कतावकार । वनोऽश्चति
वनोऽश्चत् । नो लोप (प्र० १ सू० ६०) वनोऽश्चतः वनोऽश्चति । जङ्गमीति
जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७) जङ्गत्त गर्मा स्वरे (प्र० १
सू० १०७) जङ्गन्ति । धातुमहणोक्त यद्बलुकि वेति केचित् । जङ्गमति जङ्ग-
मीति ॥ मो नो धातोः । ६ । धातोर्मकारस्य नकारो भगति क्षमे पदान्ते
यमयोश्च । जङ्गन्मि जङ्गन्व. जङ्गन्म ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेः कुरत्वं वाच्यम्
। ७ । जङ्गनीति-जङ्गन्ति जङ्गत्त. जङ्गति । जाहेति-जाहाति जाहीत्. जाहति ।
एव दाधेत्यादि । दादेति-दादाति दत्त दादति दादेत् दादेयात् अदादात् । एव
धेद् । दाधेति-दाधाति दाद्धः दाधति । दाधेयात् अदाधासीत् अदाधात् अदाधत् ।
धाञ् । दाधाति धत्तः । पितोस्तु दादेति दादीत्. दादीहि दादापान् अदादासीत् ।
जहाते. पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् । जहाति ॥ ॥ इति यद्बलुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ नाम्नो य ई न्यास्याः । नाम्न इच्छायामर्थे यः
प्रत्ययो भगति तत्सन्निभयोगे चाकारस्य ईकारः । आत्मन पुत्रमिच्छतीति पुत्री-
यति । पुत्रीयेत् पुत्रीयत् अपुत्रीयत् इत्यादि ॥ यार्द्धा प्रत्यये भोकारौकार-
योरवाया वक्तव्याः । २ । गामिच्छतीति गम्यति । नावमिच्छतीति नाव्यति ।
तद्यति मयति । मुपयति । अस्मयति । वनोऽश्चति ॥ काम्यश्च । ३ । पुत्रमि-
च्छति पुत्रकाम्यति गम्याश्चकार ॥ यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः । ४ ।
गर्गावकार गम्यात् गम्यता-गमिता । अगम्यात् अगम्यीत् अगम्यिष्टम्-अगमि-
ष्टम् अगम्यिषुः अगम्यिषुः । नाग्यात् नाग्यता-नागिता अनग्यात् अनग्यीत् ॥
हस्तात्तद्धितस्य लोपो ये । ५ । गार्गीयति वाच्यति ॥ हस्ताद्यस्य लोपो
चाऽनपि । ६ । समिधिता समिधिता ॥ मान्ताव्ययाभ्यां यो न । ७ ।
विमिच्छति इदमिच्छति स्मिच्छति ॥ करणे च । ८ । नाम्नः करणेऽर्थे यः
प्रत्ययो भगति । कण्डू परोतीति कण्डूयति नमस्पति-तपरयति धीरस्पति ।
गुरुत् शृङ्गवत् इत्यर्थे ॥ क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः मुट्च । ९ । क्षीर-

स्थिति लक्षणस्थिति ॥ शब्दादिभ्यो यङ् । १० । ये (प्र० १ सू० ९७)
 शब्दायते वैरायते कलहायते अध्रायते मेघायते कष्टायते ॥ ऊष्मवाष्पाभ्या-
 मुदमने यङ् वाच्यः । ११ । ऊष्माणमुद्मति ऊष्मायते वाष्पायते ॥
 जिडित्करणे । १२ । नाम्नो जि. प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् ।
 अकार उभयपदार्थः । घट करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अज-
 घटत् । महान्त करोतीति महयति । अम्महत् ॥ आविष्टवत्कार्यम् ॥ १३ ॥
 पृथ्वादेर. । १४ ॥ पृथ्वादेर्ङकारस्य रो भवति औ परे । पृथु करोति प्रथयति
 अदयति द्रवयति । स्थल करोति स्थापयति । अङि लघौ ह्रस्व उपधाया (प्र०
 २ सू० ८) अतिस्थवत् । दवयति अदीदयत् । प्रिय करोति प्राययति । गुरु
 करोति गरयति । स्थिर करोति स्थापयति । ऊढि करोतीति ऊढयति । अेरङ्
 द्विश्व (प्र० २ सू० ६) अः (प्र० २ सू० ७) एरादे परः (प्र० २६ सू०
 ८) अङिपूर्वस्य ढस्य वा जः । औडिङ् औजिङ् ऊढ करोतीति ऊढयति ॥

वहः कृतक्तौ कृतसप्तसारे होढस्तथोर्धः पुभिना दिढश्च ॥

ऊढिश्च जिडित्करणे स धातुर्धेरङ् स्वरादेर्दञ औजढश्च ॥ १॥

औजढत् ॥ कर्तुर्यङ् । १५ । कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ।
 श्येन एव आचरतीति श्येनायते काक । पण्डितायते मूर्ख ॥ यङि सल्लोपो
 वाच्यः । १६ । पयसस्तु विभापया । १७ । अप्सरायते ओजायते पया-
 यते पयस्यते सुमनायते ॥ नाम्न आचारे क्तिप् वाच्यः । १८ । कृष्ण इव
 आचरति कृष्णति । क्तिपो लोपः ॥ आचार उपमानात् । १९ । कर्माधार-
 योरुपमानात् य प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे । अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्य-
 मुपाध्याय । प्राप्तादीयति कुट्याम् ॥ भृशादिभ्योभूततद्भावे यङ् वाच्यः
 । २० । अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । श्यामायते इत्यादि ॥ अश्ववृषयो-
 र्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च । २१ । अश्वस्यति वडवा । वृष-
 स्यति गौ ॥ सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् । २२ । सुख ज्ञापयति सुखायते ।
 इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

अयात्मनेपदव्यवस्था ॥ निविशादे. । १ । नीत्याद्युपसर्गेपूर्वकादिशादेर्धा-
 तोरात्मनेपद भवति । निविशते ॥ विपराभ्यां जेः । २ । विजयते पराजयते ॥
 समो गमादिभ्यः । ३ । सगच्छते ॥ गमः परौ सिस्स्यौ आत्मनेपदे वा
 कितौ वाच्यौ । ४ । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७) सगसीष्ट सग-
 सीष्ट । लोपो ह्रस्वाङ्गसे (प्र० २ सू० १५) समगत समगस्त । ऋच्छ गतीन्द्रि-
 यप्रलयमूर्तिभारिषु । समृच्छते । सपृच्छते । सृ शब्दोपतापयो । सस्वरतोऽसृष्टीष्ट
 संस्वरिणीष्ट । समिषृते सगृणुते सवित्ते सरिदाते ॥ वित्तेरन्तो वा रुट् आति
 । ५ । सविद्वते सविदते सपश्यते गम ऋच्छ प्रच्छ सृ ऋशु विद इति एते गमा-

दयः ॥ आहो दोनास्पविहरणे । ६ । आहपूर्वादितेरात्मनेपद भवति मु-
खमसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते । मुख व्याददाति अत्र न । क्रीडोऽनुसंपरि-
भ्यश्च । ७ । अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपद स्यात् । क्रीड विहारे शब्दे च ।
अनुक्रीडते सक्रीडते पोक्रीडते ॥ शब्दे तु न । ८ । समीडति चक्रम् ॥
समवप्रोपविभ्यः स्य । ९ । एभ्यस्तृष्टेरात्मनेपद भवति । स्तृतिष्ठते अ-
तिष्ठते प्रतिष्ठते उपातिष्ठते पितिष्ठते ॥ आहो यमहनः । १० । आहुरयोपे-
महनोरात्मनेपद भवति । आयच्छते । आहते । अकर्मकयोरात्मा कर्मकयोर्वा -
आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ॥
हन्तेरात्मनेपदे स्तिः किद्धाच्यः । ११ । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०)
आहत् । लोपस्तनु (प्र० ४ सू० ७) ॥ हन्तेः स्यादोर्पादयोर्वधादेश
भवति घा । १२ । आगधिष्ठ ॥ उद्भिभ्यां तपः । १३ । उद्भिभ्यां परस्याक-
र्मकस्यात्मा कर्मकस्य वा तपतेरात्मनेपद भवति । उत्तपते तितपते पाणिम् ।
अन्यथा मही तितपत्यर्कः ॥ उदधरसपाने । १४ । उत्तुर्गच्छतेस्त्वानेऽर्थे
आत्मनेपद भवति । धर्ममुदधरति त्यजतीत्यर्थः । त्यागे किम् । मन्त्रमुचरति ॥
समस्तृतीयापुक्ताच्च । १५ । सपूर्वाचरतेस्तृतीयान्वेन पदेन युक्तादात्मनेपद
भवति । अन्वेन स्मरते ॥ व्यसपरिभ्यः क्रीजः । १६ । एभ्यः क्रीणातेरात्म-
नेपद भवति । विक्रीणीते अवक्रीणीते परिक्रीणीते ॥ शप उपालम्भे । १७ -
उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपद भवति । याचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । निप्राय श-
पते । निप्रशरीर स्पृशति शपथं करोतीत्यर्थः । उपालम्भे किम् दुष्ट शपति । शप
ददातीत्यर्थः । हाशुस्मृदशां खान्तानामात् । १८ । सप्रत्ययान्तानामेवामा-
त्मनेपद भवति । यः सं (प्र० २ सू० ३) जिज्ञासते शुश्रूषते मुष्मपते विरक्षते
अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनिफले आत्मनेपदं वाच्यम् । १९ ।
गां जानीते ॥ कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादिवात् । २० । कर्मव्यतिहारेऽर्थे
याच्ये हिंसार्थान्गत्यर्थान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदभावे स,
वैभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परपरमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा
भास्तिव्यवुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्पर भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । निवदन्ते
यादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिप्रति व्यतिगच्छन्ति व्यतिपठन्ति व्यतिजल्प-
न्ति व्यतिहसन्ति । इतरेतर परस्पर अन्योन्य वा व्यतिगुणन्ति ॥ भुजो भो-
जने आत्मनेपदं वाच्यम् । २१ । भुङ्गे ओदनम् । भुनक्ति मही वृषः ॥
इत्यात्मनेपदव्यपञ्चमप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

अयं भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया ॥ यक् चतुर्थु । १ । धातोर्भावे कर्मणिच
यक् प्रत्ययी भवति चतुर्थु पूर्वोक्तेषु परतः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थं ॥ आह
भुवि कर्मणि । २ । अकर्मकेभ्यो भुभि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपद

भवति । ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः भूयश्चास्तीदमभृतयः । तदुक्तम् ॥

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभ-
यर्जावितमरणम् ॥ शयनक्रोडावचिदी-
त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥ १ ॥

भातस्यैकत्वादेरुचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते भाता । भूयते भूयताम् अभूयत चभूते ॥ स्वरान्तानां हन्यहृदृशां च भावकर्मणोः सिखतासीत्यणामिट् वा इण्वद्धक्तव्यः । ३ । याशब्दात्तेटां धातूनां नित्यमिट् स रिक्त्वेन णित् । अनिटां धातूनां रिक्त्वेन इट् स नित्य णित् । एव च हृदृशोरनिटोर्गा इट् स च नित्य णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिट् ॥ च वा णित् । गिरगाहृद्भिः । भारिणीष्ट । गित्ताभारे । भारिणीष्ट भारिता-भारिता भारिष्यते-भारिष्यते अभाविष्यत-अभारिष्यत ॥ इण् तन्य-कर्तरि । ४ । धातोस्तानि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति । सेरपादः । णोवृद्धपर्यः ॥ लोपः । ५ । इण्सयोगे तनो लोपो भवति । अभावि । अकर्म-कोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो यलादन्यत्र नीयते ॥

विहारारहारसंहारप्रतिहारप्रहारखत् ॥ २ ॥

धात्वर्थं बोधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ॥

यिश्चिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥ ३ ॥

सुखमनुभूयते स्वाभिना । अन्यर्भाव भवो भवता । अन्यभारिषाताम् अन्वभारि-षाताम् अन्वभारिषत । अन्वभारिषत ॥ शीङ्होऽयङ् किति ङिति चे वक्तव्यः । ६ । शय्यते शिष्ये शायिषीष्ट शायिषीष्ट अगायि । अन्वगायि अन्व-शायिषाताम् अन्वशायिषाताम् अन्वशायिषत-अन्वशायिषत । ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । अयकि । घट् । क्रियते देवदत्तेन । रर ट् खी क्रियसे रागैः । विरामः मुग्यहृ क्रिये । चक्रे कारिषीष्ट-चूपीष्ट कारिता-कर्ता कारिष्यते कारिष्यते अकारिष्यत-अकारिष्यत । अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् अकृ-षित-अकृषत । चिञ् चयने । चीयते चिच्ये चायिषीष्ट-चेषीष्ट चायिता-चेता चायिष्यते-चेप्यते अचायिष्यत अचेप्यत । अचायि अचायिषाताम्-अचेपाताम् । दादोरिः (प्र० २९ सू० १८) दायते । ददे ददाते दादरे ॥ आतो युक् । ७ । आकारान्ताद्वातोर्गुणगमो भवति ञिति णिति च परे । दायिषीष्ट-दासीष्ट दायिता-दाता दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । दाधास्थामित्वम् अदिषाताम् । धीयते अचायि अचायिषाताम् । अधिषाताम् । स्वीयते अस्मायि । स्तूयते तृष्टुः अस्तामि अस्तामिषाताम्-अस्तोषाताम् हरिहरौ मन्त्रेन । हन्यते ।

होने भे (इ० १ प्र० ९ सू० ३०) जन्ने घानिपीष्ट हसोष्ट ॥ हन्ते स्पाशी-
यादाद्योर्वधादेत्रो वक्तव्यः आति वा । ८ । वधिपीष्ट घानिता-हन्ता
घानिप्यते-हनिप्यते अघानिप्यत-अहनिप्यत अधानि अघानिपाताम् ॥ हन
आत्मनेपदे सिः किद्धाच्यः । ९ । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७)
अहसात्री अघानिप्यत-अहसत अत्रधि अत्रधियताम् । ग्रहां द्विति च (प्र० ३
सू० १२) गृयते जगृहे ग्राहिपीष्ट ईदो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १३९) ग्रहिपीष्ट
ग्राहीता-ग्रहीता ग्राहीप्यते-ग्रहीप्यते अग्राहीप्यत-अग्रहीप्यत अग्राहे अग्राही-
पातां-अग्रहीपाताम् । दृश्यते ददृशे दर्शिपीष्ट-दृशोष्ट दर्शिता-दृष्टा दर्शिप्यते-दृश्यते
अदर्शि अदर्शिपाताम्-अदृशाताम् । पुष्यते पेये पशोष्ट पक्ता पश्यते
अपश्यत अपाचि अपक्षताम् ॥ तनेतेनो वा । १ । तनेतेर्नकारस्य वा
आकारो भवति यकि परे । तापते तन्यते तेने अतानि अगानिपाताम्-अतनि-
पाताम् । भञ्जो भमर्जने । नो लोपः (प्र० १ सू० ६०) भन्यते । अफित्पाद्
वभञ्जे भक्षीष्ट भङ्गा भक्ष्यते ॥ भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः । ११ ।
अभञ्जि-अभाजि । शम उपशमे । शम्यते मुनिना । घातोः प्रेरणे (प्र० २७ सू०
१) मितां ह्रस्वः (प्र० २६ सू० ५) जेः (प्र० २ सू० ७) शम्यते मोहो
हरिणा । शमयाचक्रे ॥ व्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धि-
र्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च । १२ । अशमि अशामि अशामिपाताम्-अशमि-
पाताम् । णिदिदिडभापक्षे अशमयिपाताम् । गुणोर्तिसुयोगाद्योः (प्र० १ सू०
१३०) अर्पते स्मर्यते । यत्कर्म गुणसयोगात्कर्तृत्वेन निरूप्यते स कर्मकर्ता ।
तदुक्तम् ॥

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्धयति ॥

सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तृन्ति तद्विदुः ॥ ४ ॥

तत्राप्येतदेतोदाहरणम् ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । १३ ।
कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्ममद्भवति । लूपने केदारः स्वयमेव । लु-
लूपने अलापि अलापिगतम् । पच्यने ओदनः स्वयमेव । भिदिर् रिदारणे । भि-
द्यते पाठे स्वयमेव । अभेदि ॥ दुहस्वनभां कर्मकर्तृन्ति यमिणी न । १४ ।
दुग्धे रज्जुने गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध अश्लोष्ट अत्रापिष्ट-अ-
नस्त ॥ यय डिर्कर्मकः ॥

दुष्पात्पचदण्डरुधिभ्राञ्चिचित्रशासुजिमण्डुपाम् ॥

कर्मपुष्ट स्पादकथितं तथा स्पाद्योदकृष्वहाम् ॥ ५ ॥

स्पादयो ध्यन्तनिष्कर्मगत्यथा मुख्यकर्मणि ॥

मत्पयं यान्ति दुष्पादिर्गोणैर्ज्ये तु ययारुचि ॥ ६ ॥

निन्ये विजनमगारे रजनीमगमिमदमयाचि सभोगम् ॥

गोपी हास्यमकार्यत भावधैनामनन्तेन ॥ ७ ॥

कर्तुरिष्टतम प्रधान कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगर नीयते नागरैर्कैर्वनेचर । भोजन कर्म । भोजन याच्यते यजमानां याचकेन । पृच्छते पन्थान पथिकेन पान्थ । शिष्येणाचार्यस्तत्र पृच्छते । कटश्चिर्कीर्यते दंडदत्तेन । यत (प्र० १ सू० ११) बोध्यते । अनपि च हस्तात् (प्र० २९ सू० ३) पापच्यते तेन । पापचिता अपापचि इत्यादि ॥ इति भाग्यकर्मप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ लट् पीन पुन्ययोलेंष्मध्यमपुरुषैश्चचनान्तता निपा-
त्यते सर्गकाले सर्वपुरुषाप्रिय अतीते काले ॥

पुरीमवस्कन्द लुनोहि नन्दन मुपाण रत्नानि
हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा व-
शां य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निश दिवः ॥ १ ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ॥ ३ ॥
आह स्म हारीत । यजति स्म युधिष्ठिर ॥ वैचित्र्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि
णादिवक्तव्यः । ३ । सुतोऽह विल विलाप । नाह कलिङ्गाञ्जगाम ॥ या-
वत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थं तिबादयः लट् । ३ । पुरा करोति ।
यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थ ॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थं लृट् । ४ । स्मर-
सिमित्र यदुपकरिष्यसि । उपकुस्था इत्यर्थ ॥ ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ॥
अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥ २ ॥
इति श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सार-
स्वतीप्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

इति द्वितीया वृत्तिः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो ज्ञादिति यो
विनिवर्तयति स्मृतः ॥ जलधिजापरिरम्भण-
लालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अयं कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ ॥ कृत्कर्तरि च । १ । वक्ष्यमा-
णा. प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्तारि च भवन्ति । चकाराद्भारकर्मणोरपि ॥
स्वतन्त्रः कर्ता । २ । क्रियार्था स्वातन्त्र्येन विनिवर्तितोऽर्थः कर्ता स्यात् । शुद्धो
धात्वर्थो भावः । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ३ । कर्तुः क्रियया आतुमिष्टतम
कारक कर्मसज्ञ स्यात् ॥ तथायुक्त चानीप्सितम् । ४ । ईप्सिततमर-
दनीप्सिततमपि कारक कर्मसज्ञ स्यात् । विभुभुक्ते देवदत्तः । अन्न भुङ्क्ते
देवदत्तः ॥ वृषणी । ५ । घातोऽस्युणौ प्रत्ययौ भवतः । कुपयन् पाके । पचु
तृ इति म्यिते । घोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) पचु तृ इति स्थिते ।
वृत्तद्वितसमासाश्च । प्रातिपदिकसज्ञा इति केचित् । इति नामत्वम् ।
नामसज्ञायां स्यादिति भक्तिर्भवति । स्तुता (वृ० १ प्र० ६ सू० ६७) सेरा (वृ०
१ प्र० ६ सू० ६२) पचतीति पका । पचतीति पकारः पचाम् पुंस्त्रिंशे पका ।
त्रिंशः (वृ० १ प्र० १४ सू० १४) स्त्रियां पचती । नपुंसके पचु पचतृणी पचतृ-
णि इत्यादि । वृष्टृन् करणे । करोतीति कर्ता । हन् हरणे । हरतीति हर्ता ।
मृद् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता । मृष्टृन् धारणपोषणयोः । विभर्तीति भर्ता ॥
कृतः । ६ । सेट्धाताः परस्य वृत्प्रत्ययस्य वसादेरेडामगो भवति । वृत्त इदं
सूत्रम् सेट्धातुप्रियम् ॥ वृत्सूतिसूयतिधृञ्प्रधादीनां इडा वक्तव्यः ॥ ७ ॥
पुञ् प्राणिमसने । मृते वा मृतेऽसौ मोता-सविता । सृष्ट शब्दे । रुग्. (वृ० २
प्र० १ सू० ११) वा इट् । स्वरतीति स्वरिता-स्वर्ता । धुञ् स्तुती । स्तौतीति
स्तोता । पृष्टृ इट् । पृथतेऽसौ पृथिता । यु मिश्रणे । यौतीति यथिता । द श-
ब्दे । रौतीति रथिता । तु स्तुती । नीतीति नथिता । ॥ सनायाम् । भवतीति
भविता । गुप् रक्षणे ॥ ऊदितो या । ८ । ऊदितो धातोर्दिवा भवति । गो-
पायतीति गोपिता-गोपायिता-गोता । विद् शास्त्रे माद्वन्धे च । सेधिता-सेद्धा ॥
इषुस्वहृद्भरिपरुषामनपि नम्येड्वा भवति । ९ । इषु इच्छायाम् । इ-
च्छतीति एषिता-एष्टा । लुप् निमोहने । लुप् गार्हणे । लुम्पतीति लोभिता ।
दृढमात्रपक्षे । क्षे जवाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) तयोर्ध. (वृ० २ प्र० १ सू० ७१)
लुम्पतीति लोम्पा । रिप् बन्धने । रेपतीति वा रिप्यतीति रोपिता । रेष्टा । द्य क्रोधे ।
रोपतीति रोपिता । रीष्टा । षट् मरणे । आदेः प्वाः स्रः (वृ० २ प्र० १ सू० ६६) हो दः
(वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तयोर्धः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) दृभिः दृः । (वृ० १ प्र० ४
सू० ८) डि दो लोपः (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) ॥ सदिचहोरोदवर्ण-
स्य । १० । सहिदोषीतोऽनारस्य ओनारो भवति । सहतेऽसौ सोढा । यद्

घ्रापणे । वहति इति बोद्धा ॥ युवोरनाकौ । ११ । यु वृ इत्येतयोरनक इ-
त्येतादिसौ भवत ययासरयेन । णित्वाद्धि । अत उपधाया । (वृ० २ प्र० १
सू० ३५) पचति वा पाचयतीति पाचक । पाचकी । पाचका । देशशब्दम् । प-
ठति वा पाठयतीति पाठक । एष याचते वा याचयतीति याचक । भजति वा
भाजयतीति भावक । लुनाति वा लाजयतीति लाजक । पुनाति वा पाजयतीति
पाजक । श्रुञ् श्रणे । शृणोति वा श्राजयतीति श्रावक । यु मिश्रणे । औ
आत् (वृ० १ प्र० २ सू० १६) यौति वा यावयतीति यात्रक । वध हिंसा-
याम् । वधतीति वधक । हनो घत् (वृ० २ प्र० २७ सू० ५) हन्ति वा घात-
यतीति घातक । जायते वा जनयतीति जनक । जनिश्च्योर्न वृद्धि (वृ० २
प्र० ४ सू० ११) मित्ता ह्रस्व । (वृ० २ प्र० २६ सू० ५) घटते वा घटयती-
ति घटक ॥ आतो युत् । १२ । आकारान्ताद्वातोयुगागमो भजति जिति णि-
ति च परे । हुदाञ् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायक । दैप् शोधने । सध्यक्ष-
राणामा (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) दायतीति दायक ॥ वुण्स्सयुद्धा हिस्वा दरि-
द्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्य । १३ । दरिद्रा दुर्गती । दरि-
द्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायक । दरिद्रिता । वृत्तिस्वनिरभिभ्यो वुर्क्तव्य ।
वृती गात्रिक्षेपे । उपधालघो (वृ० २ प्र० १ सू० ५३) रायपो द्वि (वृ०
१ प्र० ३ सू० ५) वृत्तयतीति नर्तक । नदादे (वृ० १ प्र० १४ सू० १८)
नर्तकी । खनय खनयी ॥ रञ्जेनलोपो घा । १४ । रजक - रजकः रजनी-
युवोरनाकौ इति तद्धितप्रत्ययस्य नेति वक्तव्यम् तेन ऊर्णापु ॥ नाम्युपा-
धारकः । १५ । नाम्युपाद्वातो क प्रत्ययो भवति । ककारो गुणाभासार्थ ।
क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः । छिद्दि द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिद् । भिदिद्
विदारणे । भिनत्तीति भिद् । दुह प्रपूरणे । द्वयद्रव्यभागानुकूलो व्यापार प्रपू-
रणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुघा ॥ दुह के वा घो वाच्य । १६ ।
तेन कामदुहा । दुह - दुघ । तुद् व्यधने । तुदतीति तुद । विद् ज्ञाने । वेत्तीति
विद् । द्विप् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विप् । पुर ऐश्वर्यदीप्त्यो । सुरतीति सुर । शुभ्र
शोभायाम् । शोभते तत् शुभ कल्याणम् ॥ जानातेश्च । १७ । जानातेर्धा-
त्तोरपि क प्रत्ययो भवति । जानातेश्चेति चकारात्तृगृहृधृमीनुवामपि क प्रत्ययो
भवति । वृ विक्षेपे ॥ ऋत इत् । १८ । दीर्घसकारान्तस्यैर् नान्यस्य । किर-
त्तीति किर । धृञ् धारणे । धरतीति ध्र । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणाति वा प्रीणी-
तेऽसौ प्रिय । नु घातो (वृ० २ प्र० १ सू० ९४) नृ निगरणे । गिरतीति
गिर ॥ स्वरे परे गिरस्य लत्व वा वाच्यम् । १९ । गिले परेऽगि-
लस्य । २० । गिलशब्द विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्य । तिभि गिलतीति
तिभिगिल । अगिल्स्येति किम् । गिलगिल । ऋञ् व्यक्तार्थवाचि । नु घातो ।
(वृ० २ प्र० १ सू० ९४) ग्रीतीति गृत् । अपिशब्दात्कर्तरि ग्रहेरपि क
प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृह्म् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दारा ॥ पचि-

नन्दिग्रहांदर्याणिनि । २१ । पचादेर्नन्दादेर्यहादेश्च अ युणिनि इत्येते
प्रत्यया भवन्ति यथासस्येन । पचतीति पच । वक्तीति वच । वेत्तीति वेद ।
वपतीति वप ॥ चरिचलिपतिहनिवदीना वा द्वित्व पूर्वस्याग्नाग-
मश्च । २२ । अपत्यये परे । हसादि शेषाभावः । चर गतिभक्षणयो । चरतीति
चराचर-चर । चल चलने । चलतीति चलाचल-चल । पल पतने । पत-
तीति पतापत-पत । वदतीति वदापद-वद ॥ हन्तेर्घनश्च । २३ । हन्तीति
घनाघन-हन । चकाराद्धन शब्दे । घनतीति घनाघन-घनः इत्यादि । णद
अपत्ये शब्दे । नदतीति नद । गृह् गतौ । गृह्तेऽसौ गृह । चरतेऽसौ चर ।
क्षमुप् सहने । क्षमतेऽसौ क्षम । पचादिषु देवट् नदट् इति टकारानुबन्धत्वादीप ।
दीग्यतीति दीर्ग । शिु तानुसताने । वेष्ट सेवने । सेवतेऽसौ सेव । सीर्यतीति
सेव । व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रगतीति व्रण । अन प्राग्ने ।
प्राणितीति प्राण । वृश्मि मेक्षणे । पश्यतीति दर्श । दृष्ट गतौ । सर्पतीति
सर्प । भृञ् भरणे । भरते वा भरतीति भर । हृभू धारणपोषणयो । विभति
वा निभृतेऽसौ भर । सहतेऽसौ सह । पचादिराट्तिगण । पचादेरप्रत्ययो निर
पपदस्यैव ज्ञातव्य ॥ इति पचादि ॥

अथ नन्दादिनिरूप्यते ॥ टृणादि समृद्धौ । इदितो नुम् (वृ० २ प्र० १
सु० ६३) नन्दति वा नन्दयतीति नन्दन । नन्दतीति नन्दक । रमु श्रीहा-
याम् । रमतेऽसौ रमण । राम क्रम सहर्ष । यामतीति वामन । रामतीति
प्रमण । वायु शब्दे । वासयतीति वासन । मिता ह्रस्व (वृ० २ प्र० २६
सु० ५) मदि ह्रस्व । माधतीति वा मदयतीति मदन । दुष घट्टत्ये ॥ दुषेजो
घृति च दीर्घां वक्तव्य । २४ । दूषयतीति दूषण । राघ साघ् ससिद्धौ ।
राध्यतीति वा राधयतीति राधन साधन । दृधुद् दृद्धौ । वर्धयतीति वर्धन ।
रु शब्दे ॥ रौर्युण् । २५ । रु शब्द इत्येतस्माद्दातोर्णु प्रत्ययो भवति । री-
ति वा रात्रयतीति रात्रण ॥ रुद्राब्दात् सुराप वक्तव्यः । २६ । तेन र-
घण ॥ ऋकारान्ताच्च । २७ । ऋकारान्ताद्युगुप्रत्ययो भवति । वरोतीति
वा वारयतीति वारण वारक । शुभ् शोभने रोचने च । शोभयतीति शोभन ।
रुच शोभौ । रोचयतीति रोचन । निभीषयतीति निभीषण । णश् अदर्शने । चित्तं
प्रिनाशयतीति चित्तप्रिनाशन । युध्यते इति योधन । एते व्यन्ता । सहतेऽसौ
सहन । तपतीति तपन । प्ल दौसौ । प्लतीति प्लन । शम् दम् उप-
शमे । शाम्यतीति शमन । दाम्यतीति दमन । जल्पतीति जल्पन । लप् प्राग्ने लुप्य-
तीति तर्षण । रमण । दृष् सदर्थे । दृष्यतीति दर्षण । अद आम्र दने । अदि आह्वने
रोदने च । सर्पा सत्र दति वा सत्र दयतीति सत्र दन । दृषु निष्पये । दृषु आम-
वर्णे । सत्रयतीति सकर्षण । अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने च । जनान्
अर्दयतीति जनार्दन । मर्दयतीति मर्दन । धृष सधर्षण । सधर्षयतीति सधर्षण ।

पुनातीति पन । पनतेऽसौ पन । पुदक्षरणे पुद निवर्हणे सूदी हिंसायाम् । मधु
 मुदयतीति मधुसूदन । लुनातीति लण । अत्र णत्व निपात्यते । शनून् दाम्य-
 तीति वा दामयतीति शत्रुदमन ॥ इति न-दादि ॥ अथ ग्रहादिरूप्यते ॥ ग्रह
 उपादाने । इनां शौ सौ (वृ० १ प्र० ९ सू० २९) हसेप सेलोप (वृ० १
 ९ प्र० ६ ३६) णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डवत् । गृह्णातीति ग्राही उत्साही । भास्
 उपवेशने । उदास्तेऽसौ उदासी । दास्य दाने । उत्पूर्वः उदासी । भास्य दीप्तौ ।
 उद्गास्तेऽसौ उद्गासी । आतो युक् (प्र० १ सू० १२) छो छेदनोऽयतीति छापी ।
 तिष्ठतीति स्थायी । मत्रि गुप्तभाषणे मत्रि अन्वेषणे । मन्त्रयतीति मन्त्री । मृद
 मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्भवे । समर्दति वा समर्दयतीति समर्दी । निस्तौ-
 तीति निस्तायी । निशृणोतीति निश्रायी । रक्ष पालने । निरक्षतीति निरक्षी ।
 यस् निवासे । निवसतीति निवासी । दुवप् धीजसन्ताने । निवपतीति निवापी ।
 शो तनूकरणे । निश्यतीति निशायी ॥ नञ्पूर्वभ्यः कृत्तणीयान्चवदिभ्यो
 णिनिश्च । ३८ । न षरोति वा वृत्तेऽसौ अकारी । इना शौ सौ (वृ० १ प्र०
 ९ सू० २९) न हरतीत्यहारी । णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ
 अपाची । न यदतीत्यग्राही । रघ हिंसायाम् । णिानश्चेति चकारादपापरिनिभ्यो
 णिनि । अपराध्यतीत्यपराधी । रुधिराकरणे । अवरणद्धीत्यपरोधी । परिभरतीति
 परिभारी । विपूर्वे त्रिचरतीति विचारी । त्रिशेणेन रीतीति त्रिषी ॥ इति ग्रहा-
 दय ॥ अथ दशादिर्निरूप्यते ॥ दृशादेः शः । ३९ । दृश् हन् धेद् ध्मा प्रा
 पा दा धा धिद् एभ्यः श प्रत्ययो भवति । शकार शिति चतुर्वत्कार्थ ॥
 शिति चतुर्वत् । ३० । शिति प्रत्यये परे तिवादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भ-
 वति । दृशादि पश्यदि (वृ० २ प्र० १ सू० १२८) अप् । अदे (वृ० २ प्र०
 १ सू० १४) पश्यतीति पश्य । उत्पूर्वः उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्य । हन्
 हिंसागत्यो । अप् । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) अदादित्वादपो लुक् । अ-
 पितादिर्दित् (वृ० २ प्र० १ सू० १२) गर्मां स्यरे । (वृ० २ प्र० १ सू० १०७)
 हनो घ्रे (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) गां हन्तीति गोघ्न । पापघ्न । धेद् पाने
 अप् । अद (१४) धयतीति धय । ध्मा धमादेश । धमतीति धम । उद्धम-
 तीति उद्धम । प्रा जिघ्रतीति जिघ्र । पा पाने । पिषादेश । पिषतीति पिष ।
 अप् । अदे (१४) हादिर्द्विश्च (वृ० २ प्र० ७ सू० १) दादे (वृ० २
 प्र० ९ सू० १) इत्याकारलोप । ददाति वा दत्तेऽसौ दद । दधाति वा धत्तेऽसौ
 दध । मुचादेर्मुम् (वृ० २ प्र० २० सू० ५) तुदादेर (वृ० २ प्र० २० सू०
 १) रिद्ध लामे । गा विन्दताति गोविन्द ॥ ज्वलादेर्णः । ३१ । ज्वलादे-
 र्गणात् णः प्रत्ययो भवति । ज्वलादेणो वेति केचित् । पक्षे पचादित्वाद । ज्वल
 दीप्तौ । ज्वाल ज्वल । तपतीति ताप तप । पथि गतौ । चुरादि । इदित्
 पान्थयतीति वा पान्थयतीति पान्थ पथः । अत्र वृद्धनन्तर नुमागम । ज्वला-
 दिगणपाठसामर्थ्यात् । पत्न्य गत्यैश्वर्ययो । पततीति पात-पत । कथ पचने ।

क्रेयतीति क्रायः-क्यः । पय गत्याम् । पयतीति पायः-पयः । मय गाहे । मय-
तीति मायः-मयः । सहतेऽसौ साहः-सहः । ॥ इति ज्वलादिः ॥ अयाऽण् ॥
कायेंऽण् । ३२ । घातो. कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति । दान्या पि-
बतीति द्विपः । द्वी वारो जायतेऽसौ द्विजः । गृह्दारीः सह तिष्ठतीति गृहस्थः ।
गिरिदाः । शीद् सग्ने ॥ पादः पिबतीति पादपः । द्रु गती । शुच द्रवतीति शूद्रः ॥
शुचः शूद्रे । ३३ । शुचः शूरादेशो भवति द्वे परे ॥ उरसः सलोपो
मुम्बा । ३४ । उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च
वा । उरसा गच्छतीत्युरगः उरङ्गः सर्पः ॥ विहायसो विहश्च । ३५ ।
विहायसश्चन्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्बा डान्ते गमौ । विहायसि
आकारो गच्छतीति विहगः विहङ्गः ॥ भुजस्य च मुम्बा डप्रत्य-
यान्ते गमौ । ३६ । भुजो वक्रार्थे । भुज वक्र गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः ।
विहायसो विहश्चेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्बेति अनुरर्तनीयम् । तरस-
स्तुरादेशः तुरस्य मुम्बा डान्ते गमौ । तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरङ्गः ॥
भटौ । ३७ । नमि कायें च उपपदे सति भटौ प्रत्ययौ भवतः । अस्थि
हरतीति अस्थिहरः कः श्वा । काचं हरतीति काचहरः कुमारः । धृञ् धारणे ।
धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो वा राजा । चर गती । कुरुषु देशेषु चरतीति
कुरुचरः । ट ईवर्थः । द्वित् । (वृ० १ प्र० १४ सू० १४) धी चेत् कुरुचरी
मरीचरी सेनाचरी भिक्षाचरी दीक्षाचरी । अप्रत्ययः सर्गधातुसाधारणः । टप्रत्य-
यस्तु चरादेरेव भवति । शोक करोतीति शोकरुरी कन्या । यशः करोतीति
यशस्करी विद्या । छ गती । पुरः सरतीति पुरःसरः । अमे सरतीति अमेसरः ।
पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः । उत्तानाद्वि
कदैषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्बे रमतेऽसौ स्तम्बेरमः हस्ती ।
जप जन्प व्यक्तावा वाचि । कर्णेजपः । ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः पृष्ठिग्रहः अंशुशग्रहः तोमरग्रहः घटीग्रहः धनुर्ग्रहः सूत्रग्रहः पुष्पग्रहः
फलग्रहः कामग्रहः मधुरग्रहः । शर्पुः शृञ् । श सुखं वा कल्याणं करोतीति
शकरः । शरदः भारग्रहः । अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः । भारग्रहः श्वेतग्रहः
इत्यादि ॥ इत्यत्रि । ३८ । घातोर्नामि कायें च सति इ र्त्वि प्ले प्रत्यया
भवन्ति । खरारः खिति पदस्येति सूत्रस्य विशेषार्थः ॥ रिति पदस्य । ३९ ।
पिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याप्ययसर्जितस्य मुमागमो भवति । तेन दोषामन्यमहः ।
आत्मानं दोषा मन्यते तदोषामन्यं अहः ।

शरारस्तम्बात्कृत्रः फले रजोमलाद्ग्रहो त्वजः ॥

दतिनापाद्विधावादापः कर्तरि वाच्य इः ॥ १ ॥

वत्सव्रीपोरेष । डुरञ् वरणे । वृहत्करोतीति वृहत्करिः कः वत्सः ।
स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरिः कः । ग्रीहिः । फले गृह्णातीति फलेग्रहिः वा
फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः वृक्षः । फलस्यैदन्तर्त्तं निपातनात् । रजो गृह्णा-

तोति रजोग्रहिः मलग्रहिः । दृति हरतीति दृतिहरिः । नाथहरिः । आप्त्व्यासौ ।
देगान् आप्नोतीति देगापिः वार्त आप्नोतीति वातापिः ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कपः प्रियवशाद्ददः ॥

ऋतिमेघभयात्कृजः क्षेममद्रप्रियातु चा ॥ २ ॥

कप निष्कर्षे । करीष कपतीति करीषकपः । करीष शुष्कगोमयमित्यमरः ।
कूलं कपतीति कूलंकपः । सर्वा कपतीति सर्वाकपः । अभ्र कपतीति अभ्रकपः ।
खकारो मुमागमार्थः । यद् व्यक्तां वाचि । प्रिय घदतीति प्रियउद्, वशाद्ददः ।
ऋति करोतीति ऋतिकरः मेघकरः भयकरः । त्रिकल्पपक्षे कार्ये अण् । क्षेम
करोतीति क्षेमकरः-क्षेमकारः । मद्र कपोतीति मद्रकरः-मद्रकारः । प्रिय करोतीति
प्रियकरः-प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुघो भावे करणे च तुराद्भुजात् ॥

विहायसः सुतोरोभ्यां ऋदयाच्च जनात् भ्रवात् ॥३॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भुजो धातोस्तु खिर्भवेत् ॥

आत्मन्कुक्षुदेरेभ्यः स्युस्तथा वाच्यमादयः ॥ ४ ॥

आशितेन भूयते इति आशितममम् । भावे नपुसकता वाच्या । आशितो
भगवन्नेनेति आशितभगः ओदनः । तुर गच्छतीति तुरगमः भुजगमः त्रिहगमः
सुतगमः उरगमः इदयंगमः जनगमः । भ्रगेन गच्छतीति भ्रवगमः । भुभृञ्
धारणपोषणयोः । आत्मानं विभर्तीति आत्मभरिः कुक्षिभरिः उदरभरिः । छुस्त-
त्रिभक्तेश्च पदान्तत्वं निज्ञेयम् । अत एव वाचयणान् कथयति । वाचयमादयो
निपात्याः । वाच यच्छतीति वाचयमः । अत्र अकारो निपात्यते । दृ निदारेणे ।
पुर दास्यतीति पुरदरः । तप सतापे । क्षिप तापयतीति क्षिप्तपः । परतपः ।
सर्वं सहतेऽसौ सर्वसहः । विश्वं विभर्तीति विश्वभरः । भगं दास्यतीति भगदरः ।
तु भ्रजन्तरणयोः । रथ तरतीति रथतरः । वृज वरणे । पति वृणोतीति
वा वृणुते सा पतिव्रता । जि जये । घन जयतीति घनजयः । घृञ्
धारणे । वसूनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ वसुधरा । शत्रु सहतेऽसौ श-
त्रुसहः । अरि दास्यतीति अरिदमः । शत्रुतपः । एते वाचयमादयः ॥ एजां खश्
॥ ४० ॥ एजृ कपने । इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति । खकारो मुमागमार्थः ।
शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । धातोः प्रेरणे (वृ० २ प्र० २७ सू० १)
इति जिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

ध्वन्तेजेर्मन्यतेर्मुञ्जकूलास्यपुष्पतो धये ॥

भाडीमुष्टिशुनापात्रिकरस्तनान्त्सनासिकात् ॥ ५ ॥

मनु अवयोषणे । दिगर्देयः (वृ० २ प्र० १० सू० १) आत्मानं पठितं म-
नते स पठितमन्यः । घेद् घाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जधमः कूटधयः आरम्भधयः

पुष्पधयः । ध्माधेटोस्तुल्योपपदत्त ज्ञेयम् । ध्मा शब्दाऽप्रिस्रियोगयोः । नाडी धय-
तीति नाडिधयः नाडिधमः ॥ स्वशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः । ४१ ।
मुष्टिधयः मुष्टिधमः शुनिधयः शुनिधमः पाणिधयः पाणिधमः करधयः करधमः
स्तनधयः स्तनधमः । नासिराधयतीति नासिरुधयः नासिकधमः ॥

ध्मा खारीवातघटीतो रुजवहौ तु कूलतः ॥

अरुर्विधुतिलानुद् स्यादस्रपोंगाद्वाशिस्तपिः ॥ ६ ॥

ललाटतो वहाभ्राह्मिह मितमाननखात्पचिः ॥

घातादजिरिराया मदृ जहातिः शर्धतस्तथा ॥ ७ ॥

खारी धमतीति खारोधमः । घातधमः घाटधमः । रुजो भट्टे । वह प्रापणे कृत-
व्यः । कूलमुद्जतीति कूलमुद्जः । कूलमुद्गतीति कूलमुद्गः । अहः कि । मर्मस्या-
नम् । अरुस्तुदतीति अरुस्तुदः । पिप्लुतुदः तिलतुदः । दक्षिण प्रेक्षणे । न सूर्य पदयतीति
असूर्यपदयाः के राजदाराः । उपस्पश्यः ललाटतपः । लिह आस्वादने । वह ले-
टीति वहलिहः अभ्रलिहः । मित पचतीति मितपचः । प्रस्पचः मानपचः । न-
खपचः । अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः । मदी गर्भजनयोः । इ-
रया माघतीति इरमदः । ओहार त्यागे । शर्ध जहतीति शर्धजहा मायाः ॥
इति लक्षणप्रत्ययः । स्युद् करणे । घातोः करणेऽर्थे स्युद् प्रत्ययो भवति ॥ अभू-
ततद्वाधे । ४२ ॥ आदयसुभगस्यलपलितनम्रान्धमियेषुकुजः
स्युद् वाच्यः । ४३ । अनाद्यः आद्यः क्रियतेऽनेनेति आद्यकरण द्युतम् ।
सुभगरकरणम् । स्यूलकरण कि दधि । पलितकरण कि शीतस्तुसेजनम् । अनम
नमः क्रियते अनेनेति नमकरण द्युतम् । अन्धकरण कि सूर्यार्लोकनमसदृत् ।
अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियकरण मैत्र्यम् । दारहिनी अणु वक्तव्यः ॥
तकारस्य च टः ॥ यदादेशो वक्तव्यः । ४४ । उवम् (वृ० १ प्र० २ सू०
६) दाद आहन्तीति दार्याघाटः ॥ चार्यावा । ४५ । चार आहन्तीति चार्या-
घाटः-चार्याघातः कर्मणि ॥ संपूर्याच्च । ४६ । वर्णान् सहन्तीति वर्णसघातः ॥
जायापरयोष्टक् । ४७ । जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टप्रत्ययो भवति लक्षणरति
कर्तरि । जाया हन्तीति जायाघ्नः ना । पिति हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ अमनुष्यक-
र्तृके च । ४८ । जायाघ्नः तिलकालकः कपाले अमरः । पतिघ्नी पादरेखा ॥
पाणिघताष्टधौ शिल्पिनि निपात्यते । ४९ । राजघ उपसंख्यानम्
। ५० । भजां विण् । ५१ । मजसहजौ कर्तरि णि प्रत्ययो भवति । णकारो
ब्रह्मर्षिः ॥ वे । ५२ । वेत्येणे भवति । मज हेरायणम् । अर्थ भजतीति अर्थ-
भारम् । चोः । कुः । (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) सुखभारः दुःखभारः । सह म-
र्षणे । हो टः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) वाससाने (वृ० १ प्र० ९ सू० ८)
सहादेः सादिः (वृ० १ प्र० १६ सू० ४१) इति सूत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । त्वरा
शत्रूणां वेग सहतेऽसौ तुरासाद् ॥ सहदेः यः सादि । ५३ । सहदेः सकारस्य
पकारो भवति सदि सति । तुरासाहौ तुरासाहः । वह प्रापणे । भारं वहतीत्या

भार्याद्-भार्याद् भार्याहौ भार्याहः । भार्याद् भार्याहौ ॥ वाहो यौ । ५४ ।
 वाहो वारारस्य औरारस्येशो भवति शस्तदौ सरे परे । भारीहः । भारीहा भार-
 वाभ्याम् भार्याद्विः इत्यादि ॥ पृच्छतेर्विण् । ५५ । वरं पृच्छतीति तार-
 याद् । अम्बुनि वहतीति अम्बुयाद् । शस्तदौ तु अम्बुहः ॥ अन उः । ५६ ।
 अनवारदुत्तरस्य वाहो वाफारस्य उः स्यात् शयाहौ सरे परे । शालियाद् शा-
 स्यूहः ॥ शमेरापि विण् वक्तव्यः । ५७ । मो नो धातोः । ५८ ।
 मान्तस्य धातोर्मकारस्य नकारो भवति धातोर्ज्ञेते परे नाम्नश्च स्ते पदान्ते न ।
 इय इम उपशमने । प्रकलेन साम्यतीति प्रज्ञान् प्रज्ञामौ प्रज्ञानः ॥ अभूत-
 तद्भावे कृभ्यस्तिथौ नो नाम्नश्चिः । ५९ । अभूततद्भावेऽपि कृ भू अम्
 इत्येतेषु नाम्नाभिः प्रत्ययो भवति ॥ संपद्यकर्तृरिति वक्तव्यम् । ६० ।
 तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारभ्यो वार्ध इति शिरोवार्धः वा
 चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । येः (प्र० १ सू० ५२) ॥ च्यौ दीर्घ ई
 च्चास्य । ६१ । च्यौ प्रत्यये परे आकारस्य ईकारदेशो भवति अन्यस्य रारस्य
 दीर्घो भवत्यप्ययनिर्गतस्य । अमिथुने मिथुने सपद्यमान तथाकारण इति मिथुनी-
 कारणम् कि पाणिग्रहणम् । च्यन्तत्वादप्यस्यम् । अप्यपत्तादिभित्तुर्गु (५० १
 प्र० १३ सू० २५) असहायः सहायः सपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायीस्यात् ।
 अकृष्णः कृष्णः यथा सपद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति । हेतुदत्तम् ।
 अप्यपस्य न दीर्घस्यम् । अरारित रारित यथा सपद्यमानस्तथा स्यादिति
 रारितस्यात् । संपद्यकर्तृरिति किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । अलुक्
 कश्चिद् (५० १ प्र० १६ सू० ८४) इति शिभनेरलुक् ॥ च्यौ खलोपश्च ।
 । ६२ । मनम् मरम् रजम् इत्यादीनां सञ्चारस्य लोपो भवति च्यौ प्रत्यये परे ।
 औ नम्री मरार्यप्रनुसरत् । उत्सुकः मनो यस्यासौ उन्मना । ॥ उन्मनाः
 अनुन्मनाः । अनुन्मनाः उन्मनाः सपद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः ।
 शिगते मनो वरपासौ शिमनाः । न शिमनाः अशिमनाः । अशिमना शिमनाः
 सपद्यमानः तथा भाव इति शिमनीभावः । न शिद्यते मनो वरपासौ अमनाः । न

भूरिदिश । धृतं पिबतीति धृतधीरा । धनदेवा मलसिवा मार्गस्थिवा धनधीरा
 मुनीरा दोषहीरा ॥ क्वनिप् क्वचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते । ६६ । सुटु
 करोतीति मुकुर्मा । सुटु शृणोतीति मुशर्मा । अन प्राणने । अत्र क्तिप् । प्राण-
 तीति प्राण् प्राणौ प्राणः । हेप्राण् ॥ अनः । ६७ । यदन्ते वर्तमानस्यापि अतो
 नस्य णत्वं स्यात् । अधौ इति शिष्यगान्नलोपो न शङ्कनीयः । द्वस्वस्य पिति
 कृति तुक् । ६८ । द्वस्वस्य पिति वृति परे तुगागमो भगति । इण् गती ।
 प्रातरेतीति प्रातरिवा ॥ वनिपि जमस्याऽऽर्त्वं वाच्यम् । ६९ । जनी
 प्रादुर्भावे । रिजायतेऽसौ रिजाया । केरलेभ्योऽपि वनिप् । ओगृ अपनयने ।
 ओगतीति अगाया अगायानौ ॥ इपि घनो नस्य रो वाच्यः । ७० ।
 वण ईप् (वृ० १ प्र० १४ सू० ६) ओगति सा अगाररी । पार पश्यतीति
 पारदृष्टा । पार पश्यतीति सा पारदृष्टरी । केरलेभ्योऽपि क्वनिप् । पुन् अभिपरे ।
 पूद् प्राणिगर्भमोचने । सुनोतीति सुनोतीति सुत्ता । तुक् । घेद् पाने । धप-
 तीति धीरा । गै शब्दे । गायतीति गीरा । जहातीति हीरा । पीवा ॥ क्तिप् ।
 । ७१ । उपपदे सति अस्मति च सर्वाण्युभयः निम्प् प्रत्ययो भगति । निम्पः
 सर्वाणहारित्वालोपः कपारितौ । वेः (प्र० १ सू० ५२) द्वस्वस्य पिति कृति
 तुक् (६८) कर्म करोतीति कर्मठत् । आत्र चिनोतीति अत्रिचित् । देगान्
 स्तौतीति देगस्तुत् । सोम पिबतीति सोमपाः । सर् पश्यतीति सर्दृक् । दिशाम्
 (वृ० १ प्र० १० सू० ११) इति कुत्वम् । दिश अतिसर्जने । दिशतीति
 दिश ॥ क्तिप् वच्चिमच्छचायतस्तुकटमुद्भुजुभीर्णा दीर्यं । संप्रसारणा-
 भावश्च वक्तव्यः । ७२ । वक्ष्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया स
 वाक् । प्रच्छ क्षीप्सायाम् । तत्प्रपूर्ः । तत्प्र पृच्छतीति तत्त्वमाद् । छशपराजादेः
 षः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) ॥ छोः शाक वाच्यौ किति किति असे
 परेऽनुनासिके छौ च । ७३ । तेन तत्प्रमाशौ तत्प्रमाशः । दुम् स्तुतौ ।
 आयत स्तौतीति अयतस्तः । मुद् गतौ । कट प्रवतेऽसौ कटप् । जु गता ।
 जयतेऽसौ जू । सुटु श्रयतीति सुश्रीः । वा सुटु श्रौर्यस्याऽसौ सुश्रीः । यदन्ते
 जना यामिति श्रीः ॥ नहिचृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिपु क्विबन्तेपु
 पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्यो वाच्यः । ७४ । णह् बन्धने । आदेः णः
 स्रः (वृ० २ प्र० १ सू० ६६) नहो षः (वृ० १ प्र० १० सू० १) आ समोपे
 नह्यतीति एषानत् । नितरां वर्ततेऽसौ नोवृत् । व्यध ताडने । प्रहो क्विति च
 (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) मर्माण निध्यतीति मर्मावित् । श्व वृथे । प्रकर्षेण
 वर्षतीति प्रावृट् । रुचि दांसौ । नितरां रोचतेऽसौ नोवृत् ॥ गम्प्यमूनमूहन्-
 तनादीनां क्विपि जमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा । ७५ । तुक् परितः
 तनोतीति परितत् । कट चिस्तीर्पतीति कटचिक्की । चिस्तीर्पतेः क्तिप् । यतः
 (वृ० २ प्र० १ सू० १०१) इत्यङ्गारलोपः । दोषाम् (वृ० १ प्र० ९
 सू० ६५) इति पश्यरेफः । तिलोपो दीर्घश्च (वृ० १ प्र० ५ सू० १४) इति

भारवाद्-भारवाद् भारवाहौ भारवाहः । भारवाह भारवाहौ ॥ वाहो वा ॥ ५४ ॥
 वाहो वाकारस्य औकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे । भारौह । भारौहा भार-
 वाङ्भ्याम् भारवाङ्गिः इत्यादि ॥ पृच्छतेर्विण् ॥ ५५ ॥ तत्त्वं पृच्छतीति तत्प्र-
 माद् । अम्बुनि वहतीति अम्बुवाट् । शसादौ तु अम्बूहः ॥ अन उः ॥ ५६ ॥
 अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ स्वरे परे । शालिगाट् शा-
 ल्यूहः ॥ शमेरपि विण् वक्तव्यः । ५७ ॥ मो नो धातोः । ५८ ॥
 भान्तस्य धातोर्मकारस्य नकारो भवति धातोर्ज्ञप्ते परे नाम्नश्च रसे पदान्ते ष ।
 शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥ अभूत-
 तद्भावे कृभ्वस्तिर्योगे नाम्नश्चिः । ५९ ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कृ भू अस्
 इत्येतेषु नाम्नश्चिः प्रत्ययो भवति ॥ सपद्यकर्तरीति वक्तव्यम् । ६० ॥
 तेन अगृहे गृहे भरतीति गृहेभरति । चकारश्चौ दीर्घ इति विशेषणार्थः वा
 चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वेः (प्र० १ सू० ५२) ॥ च्वौ दीर्घ ई
 चास्य । ६१ ॥ चो प्रत्यये परे आकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य
 दीर्घो भरत्यव्ययवर्जितस्य । अमिषुन मिषुन सपद्यमान तथाकरण इति मिषुनी-
 करणम् कि पाणिग्रहणम् । अव्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अव्ययत्वाद्भिभक्तेर्लुक् (वृ० १
 प्र० १३ सू० २५) असहायः सहायः सपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायीस्यात् ।
 अकृष्णः कृष्णः यथा सपद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति । हेतुकृतम् ।
 अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अस्वस्ति स्वस्ति यथा सपद्यमानस्तथा स्वादिति
 स्वस्तिस्यात् । सपद्यकर्तरी किम् । अगृहे गृहे भरतीति गृहेभरति । अलुक्
 क्वचित् (वृ० १ प्र० १६ सू० ८४) इति निभक्तेरलुक् ॥ च्वौ सल्लोपश्च ।
 । ६२ । मनस् महस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति चो प्रत्यये परे ।
 नौ नजौ प्रकृत्यर्थमनुसरतः । उत्सुक मनो यस्यासौ उन्मनाः । न उन्मनाः
 अनुन्मनाः । अनुन्मनाः उन्मनाः सपद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः ।
 रिगत मनो यस्याऽसौ विमनाः । न रिमनाः अरिमनाः । अरिमना रिमनाः
 सपद्यमानः तथा भाव इति रिमनीभावः । न रिचते मनो यस्यासौ अमनाः । न
 अमनाः अनमनाः । अनमनाः अमनाः सपद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः ।
 तथा सुमनीभावः मुचेतीभावः महीकरोति अरूकरोति चक्षूकरोति ॥ डाच्
 क्वचिद्वक्तव्यः । ६३ । अभूततद्भावेऽर्थे क्वचित् डाच् प्रत्ययो भरति ।
 अदुःखं दुःखं सपद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा भद्राकरोति ॥ आतो
 भनिप्क्वनिप्क्वनिप्ः । ६४ । प्रादौ नाम्नि च प्रमुग्यमाने आकारान्ताद्भा-
 तोर्मनिप् कनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । सुष्ठु ददातीति सुशमा ।
 राजन्शब्दादूपम् । खसे चपा ज्ञसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) अश्वे
 तिष्ठतीति अभत्यामा ॥ स्यामौ । ६५ । इश् ईश् ई । दासोमास्या इश्य
 इकारो भरति । धागैहाप्पिबतीनां दीर्घ ईकारो भरति सरापादौ किते हसे
 परे न कपि क्विपि वा । कनिप्प्रत्ययः । सुष्ठु पिबतीति सुपीया । भूरि ददातीति

भूरिदिश । घृतं पिबतीति घृतपीया । घनदिश मलसिन्धु मार्गस्थिना घनधीना
मुनीना दोषहीना ॥ कनिष्क कचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते । ६६ । सुटु
करोतीति मृकर्म । सुटु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने । अत्र क्रिप् । प्राण-
तोति प्राण् प्राणौ प्राणः । हेप्राण् ॥ अनः । ६७ । पदान्ते वर्तमानस्यापि अतो
नस्य पत्नं स्यात् । अवी इति विशेषगात्रलोपो न शङ्कनीयः । ह्रस्वस्य पिति
कृति तुक् । ६८ । ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भगति । इण् गती ।
प्रातोतीति प्रातरिना ॥ चनिपि जमस्याऽऽत्वं वाच्यम् । ६९ । जनी
प्रादुर्भावे । रिजायतेऽसौ रिजाया । केरलेभ्योऽपि वनिप् । ओगृ अपनयने ।
ओणतोति अग्राया अग्रायानौ ॥ इपि चनो नस्य रो वाच्यः । ७० ।
अग ईप् (वृ० १ प्र० १४ सू० ६) ओगति सा अगारो । पारं पश्यतीति
पारदृश्वा । पारं पश्यतीति सा पारदृश्वरी । केरलेभ्योऽपि कनिप् । पुनृ अभिपरे ।
पूद् प्राणिगर्भनिमोचने । सुनोतीति सुनोतीति सुता । नुर् । धेद् पाने । घय-
तीति घाया । नै शब्दे । गायतीति गौवा । जहातीति हीरा । पीया ॥ क्रिप् ।
। ७१ । उपपदे सति असति च सर्ववस्तुभ्यः स्त्रिप् मत्वयो भवति । निगः
सर्गापहारिहायोपः कपागिती । येः (प्र० १ सू० ५२) ह्रस्वस्य पिति कृति
तुर् (६८) कर्म करोतीति कर्मट् । आभि चिनोतीति अभिचिप् । देगन्
स्तीतीति देगस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः । सर्गं पश्यतीति सर्गदृक् । दिशाम्
(वृ० १ प्र० १० सू० ११) इति कृत्वम् । दिश अतिसर्जने । दिशतीति
दिश् ॥ क्रिप् घच्चिमच्छायायतस्तुकटमुद्गजुश्रीणां दीर्घं संप्रसारणा-
भावश्च घक्तव्यः । ७२ । वक्तयनया सा वार्त् या उच्यते अनया स
वार्त् । प्रच्छ क्षीप्तायाम् । तत्पुनः । तत्पुनृ च्यतीति तत्त्वमाद् । छशपराजदेः
वः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) ॥ छोः शङ्क वाच्यौ किति छिति झवे
परेऽनुनासिके छौ च । ७३ । तेन तत्पराशो तत्पराशः । पुम् स्तुती ।
आपत स्तीतीति अयतस्तः । पुद् गती । कट प्रयतेऽसौ कटप् । पु गती ।
जरतेऽसौ जूः । मुनु श्रयतीति सुश्रीः । या मुनु श्रियंस्याऽसौ सुश्रीः । धयन्ते
जना यामिति श्रीः ॥ नहि वृत्तिव्यधिवृत्तिरुच्चिसहितनिपु क्रियन्तेषु
पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः । ७४ । णद् बन्धने । आदेः प्वाः
धः (वृ० २ प्र० १ सू० ६६) नहो धः (वृ० १ प्र० १० सू० १) उप समोपे
नद्यतीति उपनत् । नितरां वर्ततेऽसौ नोदृत् । व्यथ ताडने । मर्हा इति च
(वृ० २ प्र० ३ सू० १२) मर्माण रिध्यतीति मर्मावित् । वृत्तं पुटो । मर्कटं
वर्ततीति मारुद् । रुचि दोषो । नितरां रोचतेऽसौ नोदृत् ॥ गम्पमूनमुद्गन्-
तनादीनां छिपि जमस्य लोपो वाच्यः कयपि घा । ७५ । तुक् परितः
तनोतीति परीत् । कटं चिर्गर्ततीति कटोचकी । चिर्गर्ततेः क्रिप् । यतः
(वृ० २ प्र० १ सू० १०१) इत्यशरलोपः । दोषाम् (वृ० १ प्र० ९
सू० ६५) इति वस्य रेफः । रिलोपो दीर्घश्च (वृ० १ प्र० ५ सू० १४) इति

मध्यमरेफस्य लोपः ननु सयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चेति चकारात् ॥
 रात्सस्य । ७६ । रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो भगति नान्यहस्य । क्षीर्गिसर्गः
 (वृ० १ प्र० ६ सू० ४) कटचिकीर्षो कटचिकीर्षः । वह प्रापणे । यर्जा ययरा-
 णाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १४९) अनो वहतीति अनद्वाङ् ॥ क्विबन्ते
 वहानसो डान्तादेशो वाच्यः । ७७ । अनद्वाहो अनद्वाहः । राजृ दीतो ॥
 क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्याञ्जुस्वाराभावो वाच्यः । ७८ ।
 तेन सम्पञ्च राजतेऽसौ सम्राट् । ध्ये चिन्तायाम् । ध्यायतेः क्विपि संप्रसा-
 रणं दीर्घता च वक्तव्या । ७९ । सुद्ध ध्यायतीति सुर्धाः ॥ द्युतिगमिज्जु-
 ह्योतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् । ८० । हसादिः शेषाभावाः ॥
 द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि संप्रसारणं वाच्यम् । ८१ । द्योततेऽसौ
 दियुत् । गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नोतीति जगत् । जुहोतेदीर्घश्च जुहोत्य-
 नया सा जुहः ॥ दृशेष्टृक्षकौ चोपमाने कार्ये । ८२ । दृशेर्धातोः सर्गा-
 दिषु ट्स्सर्गौ प्रत्ययौ भगतः उपमाने कार्ये सात । चकारात् त्रिषू वक्तव्यः ॥
 आ सर्वादिः । ८३ । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्गादिः पूर्वस्य ट्स्सत्त्व भगति । द-
 शिरू प्रेक्षणे । अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः । छश्वराणादेः षः (वृ० १ प्र०
 १ सू० ४३) फोः कः से (वृ० २ प्र० १ सू० ११६) निबलात् (वृ० १
 प्र० ६ सू० २१) अन्यादृशः अन्यादृक् । स इव दृश्यतेऽसौ तादृशः-तादृक्षः-
 तादृक् । य इव दृश्यतेऽसौ यादृशः-यादृक्षः-यादृक् । एव इव दृश्यतेऽसौ एता-
 दृशः-एतादृक्षः-एतादृक् ॥ किमिदमः कीदृशो । ८४ । किमृशब्दस्य इद-
 मृशब्दस्य च कीदृ इत्येतादादेशौ भगतः टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु । श-
 कार सर्वाद्विशेषः । फ इव दृश्यतेऽसौ कीदृशः-कीदृक्षः-कीदृक् । अयमिव द-
 र्श्यतेऽसौ ईदृशः-ईदृक्षः-ईदृक् । ईदृशीरार्ता । सर्वादित्वाद्देरात्त्वम् । भगदादिषु द-
 शेष्टकारादयः पूर्वस्य ट्देर्दीर्घता च वक्तव्या । भगानिव दृश्यतेऽसौ भयादृशः-भ-
 यादृक्षः-भयादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः ।
 समान इव दृश्यतेऽसौ सदृशः-सदृक्षः-सदृक् ॥ अदसोऽम् आदेशः । ८५ ।
 अदसशब्दस्य दृशादिषु सत्सु अम्आदेशो भगति किति परे । असारिव दृश्यतेऽ
 सौ अमृदृशः-अमृदृक्षः-अमृदृक्-म् ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युप्यदम्भ-
 दोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः । ८६ । त्वमिव दृश्यतेऽसौ
 त्वादृशः-त्वादृक्षः-त्वादृक्-म् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः-मादृक्षः-मादृक्-
 म् । यपेतेष्टेरपत्ये, (वृ० १ प्र० १ सू० ५४), श्रुत्पत्ताः, (वृ० १ प्र० १ सू० ५५),
 दृश्यतेऽसौ युप्मादृशः-युप्मादृक्षः-युप्मादृक् । ययमिव दृश्यतेऽसौ अस्मादृशः-
 अस्मादृक्षः-अस्मादृक् । टकारानुबन्धन्यादीषु । तादृशी यादृशी एतादृशी
 त्वादृशी मादृशी अन्यादृशी युप्मादृशी अस्मादृशी भयादृशी इत्यादि णिनि-
 रतीति । ८७ । घातोपगतौ फाले शीलेषु च णिनिप्रत्ययो भगति ॥ घरणे उ-
 पपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः ॥ ८८ । इनां शौ सो (वृ० १ प्र० १ सू० २९) अमिष्टमेन

इषाज इति वा अग्निष्टोमेन अथाक्षीत् इति अग्निष्टोमेषाजी । वा अग्निष्टोमं यदुं
शीउ यस्य सः अग्निष्टोमेषाजी । अथाद् मुक्ते इत्येगशीलः अथाद्भोजी ।
अर्थ मुक्त इत्येगशीलः अर्भोजी । सुप्तभोजी । उष्ण मुक्ते इत्येगशीलः वा
मुक्तवान् इति उष्णभोजी । हनो घत् (वृ० २ प्र० २७ सू० ५) ॥ हन्तेर्नि-
न्दायां णिनिर्वाच्यः । ८९ । पितरं जघान वा अर्घीत् इत्येगशीलः
पितृघाती । दण्डिन्शब्दरूपेण ज्ञेयम् ॥ कर्तयुपमाने णिनिर्वाच्यः । ९० ।
अथ इव पततीति अध्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तपाती । हंस इव गच्छ-
तीति हंसपाती । स्त्री चेत् हंसगामिनी । ईप् ॥ क्विप्क्यनिष्ठाः । ९१ ।
धातोर्लृत्ते काले शीलेऽयं च क्विप् क्विप् ङा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥
क्विप् । ९२ । इत्त अत्र भूण एतत्पुंसादेर हन्तेः क्विप् स्यात् । अतीते ण्य ।
इत्त हतगामिनी वृत्रहा । वज्रहा । भूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र गिनिः ।
शत्रु हन्तीत्येगशीलः शत्रुघाती । मुहु करोति स्माऽसौ मुहुत् । कर्मटत् पापटत्
पुण्यटत् शास्त्रटत् । सोमं मुनोति स्माऽसौ सोममुत् । अग्निं धिनोति स्माऽसौ
अग्निचिद् । इत्येते क्विबन्ताः । क्विप् । युधि समहारे । राजानं युध्यतेस्माऽसौ
राजयुध्या । राजानं करोतीत्येगशीलः राजटत् । सह युध्यते स्माऽसौ सह-
युध्या । सहटत् । पुञ् मागिमसरे । मेरिनिप् तुम् । किरणद्गुग्मभाजः । मुनोति
स्माऽसौ मुनवान् इति मुत्या । स्तुत्या । यजतिस्माऽसौ यज्या । पारमदाक्षीत्
इति पारदृथा । इत्येते क्वनिबन्ताः । जनी प्रादुर्भावे ॥ समम्यां जनेर्दः ।
। ९३ । समम्यां जनेर्धातोर्दः प्रत्ययो भवति अतीते काले । सरसि जायते स्म
तत् सरसिजं पद्मम् । अद्गुम् कर्वाचित् (वृ० १ प्र० १६ सू० ८४) सरसि
जातं सरोजम् । सरकारजः प्रजा अनः द्विजः । परितः रताता इति परित्या ।
मर्कपेग जायते स्मेति मर्का । सर्गं गतवान् इति सर्गम् । वा सर्गं गच्छति स्माऽसौ
सर्गः । गी शब्दे । सामं गीतवान् गायति स्माऽसौ सामगम् ॥ इति ङप्रत्ययान्ताः ॥
इति यत्रपेप्रक्रिया ॥ १ ॥

॥ अथ निष्ठाप्रक्रिया ॥ क्तक्तवत् । १ । धातोर्लृत्ते काले क्तक्तवत्
प्रत्ययो भवति । भाग्यार्थयोः क्तः । क्तवत् कर्तव्ये । उक्तावित् । अनुमर्षः ।
प्या शीघ्रे । धावनेस्म तत् स्थाव इत्या । आगम्यने स्म तत् आगतम् । स्थायते
स्म तत् स्थितं देवदत्तेन । भाग्यस्वीरत्वादेकस्मिन् नपुंसकस्य च । भारे
नपुंसकान्ताः ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोद्वारे ॥

धातवर्षः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधायते ॥ १ ॥

क्रियनेष्माऽसौ कृतः कट्टनेन । स यत् कृतवान् । करोति स्माऽसौ कृतवान्
कृत्वा सर्गं कृतवान् । त्रिषो नुन् (वृ० १ प्र० ५ सू० ६०) इतिनुनामन् ॥
गतपयादिकर्मकाश्च कर्तरि क्तः । २ । गन्धर्वादिर्मकाश्च कर्तरि क्तः प्रत्ययो

भवति चाद्भ्यः कर्मणोरपि । लोपस्तनुदात्ततनाम् (वृ० २ प्र० ४ सू० ७) गच्छति
स्म इति गत । स्थामी (प्र० १ सू० ६५) तिष्ठति स्म इति स्थित । कृत
(प्र० १ सू० ६) अटति स्म इति अटित । शम दम उपशमे ॥ जमान्तस्य
ङ्किति शस्ते दीर्घ । ३ । जमान्तस्य घातोदाधौ भवति ङ्किति शस्ते परे क्विपि
वा । शम्यति स्म इति शान्त । दाम्यति स्म इति दान्त । टुवम् उद्विग्न । वमति
स्म इति वान्त ॥ यस्य क्वचिद्विकल्पेनेट् तस्य निष्ठाया नेट् वाच्य । ४ ।
अधिशीङ्स्थाऽऽस्ता कर्म । ५ । अधिपूर्वाणामेवामाधार कर्मसह स्यात् ॥
निरूपशीङ्स्थाभास्त्रिवसूजनरुहजीर्यतीनासोपसर्गत्वेन सक
मंकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्य । ६ । रमामाश्लिष्यात् स्मेति
आश्लिष्ट क हरि । हरोरमामाश्लिष्ट । शेषमधिशिष्य इति अधिशायित को
विष्णु । शेषमधिशायितो विष्णु । स्वर्गमधितष्ठानित्यधिष्ठित स्वर्गमधिष्ठित
उपासाचक्रे इति उपासित भक्तो हरिम् । भक्तो हरिमुपासित । आश्रयतिस्म
इति आश्रित । एकादशीमुपोवास इति उपोषित वा हरिदिनमुपोवास इति उ-
पोषित ॥ घसिधुभ्योरिट् । ७ । आभ्या नित्यमिट् स्यात् । घसादे ष
(वृ० २ प्र० १ सू० १५०) राममनुजशे इति अनुजातोऽद्युत तमनुजात ।
वृषमारुरोह इति आरूढ शिष्य । जूप् वयोहानौ । ऋत इ (वृ० २ प्र० १ सू०
१३८) ज्योर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) जगत् अनुजजार इति अनुज्जाणाऽ
द्युत । जगदनुजीणा वासुदेव ॥ ८ । ८ । रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भवति ।
गतम् । पक्षे तेन रमाऽऽश्लिष्टा हरिणा इत्यादिशेषम् ॥ क्तो वा सेट् । ९ ।
उकातोपधान्मृपश्च पर सेट् क्त प्रत्यय किञ्च भवति ॥ शीढस्विदिमिदि-
दिषदिधृपपूड क्षेमाथे । १० । एभ्य परी सेटौ क्तकयत् प्रत्ययौ कितौ न
भवत । दिद्युते तत् कुतितम् । द्योततेस्म तत् द्यातितम् । प्रक्वेषं दिद्युतेस्माऽ
सौ प्रद्युतित । प्रक्वेषेण द्युत प्राप्त वा प्रद्योततेस्माऽसौ प्रद्योतित । मृष क्षान्ती ।
सपूर् सम्यन् ममृषे तत् समृषित-समर्षितम् । उदय प्राप्त उद्यतेस्माऽसौ उ-
दित । रोदन प्राप्त रोदित वा रोदिति स्माऽसौ रोदित रुदित । मुष्यते स्माऽ
सौ मोषित मुषित । ग्रहा ङ्किति च (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) गृह्यते स्माऽ
सौ गृहात । गृह्यतेस्म इति नोदित नुदित । वेदित पिदित ॥ पूढो वा क्त
सेट् । ११ । पूड परस्य क्तप्रत्ययस्येद्वा भवति । पूड शोधने । पुष्येऽसौ पयित
पूत । शिष्येऽसौ शयित ॥ कित् । १२ । उवणात्तात् कर्णत्तात् श्विश्रियश्च
घातो परस्य नित्प्रत्ययस्य वसादे रिट् न भवति । नभूतेत्यसौ वा भवति स्म
इति भूत् । णु स्तुती । नौति स्म इति नुत । वृन् वरणे । वगार इति वृत ।
दुआश्रिमतिवृद्धयो । शिष्यायेति श्वित । श्रयते स्म इति श्रित ॥ श्रयते स्म-
प्रसारणस्य दीर्घ । १३ । अशिष्रियादिति शत ॥ आदीदित । १४ ।
आदित ईदितश्च परस्य क्तस्येद् न भवति ॥ औता लब्धवर्तमानेऽपि । १५ ।
प्रांता धान्ता मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्तमानेऽपि तक् प्रत्ययो भवति । अपिशब्दा-

॥ भारकर्मणोऽपि ॥ दस्तस्य नो दश्च । १६ । दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य
नत्वं भवति । चकारादकारस्य नकारो भवति । त्रिमिदा स्नेहे ॥ आदितः क-
र्मणि निष्ठा कर्तारि च वाच्या । १७ । मिद्यते तत् मित्रं मित्रमत्र तैलेन वर्तते ।
भावे कर्तारि चादितः कस्त्येद्वा वाच्यः । १८ । मिदेर्गुणः । १९ ।
मेद्यतेऽसौ मेदितः मिद्यते तत् मेदितम् । ह्याद आह्लादने ॥ निष्ठायां ह्रस्वो
वाच्यः । २० । ह्यादतेऽसौ ह्यत्रः । जिप्विदा गात्रमक्षरणे ह्यादने च । आयासेन
प्रस्थिद्यतेऽसौ प्रस्थिन्नः प्रस्थेदितः स्वेदितं तेन । जिक्षिदा संचूर्णने । स्थिद्यतेऽ
सौ स्थिग्गः । स्थिद्यते तत् स्वेदितं तेन । जिह्वा प्रागल्भ्ये । स्वादिषु । घृणी-
तीति धर्षितः-घृष्टः । मन्वतेऽसौ मतः । मुष अग्रगमने । बुध्यतीति मुद्गः । पूज
अर्चयाम् । पूजतीति पूजितः सः । जीतां तन्व वर्तमानेऽपि इत्यपि शब्दाद् द्वार्च-
णार्थशीलादेस्तद् । शा अवबोधने । अर्च पूजयाम् । इषु इच्छायाम् । शोल स्वभावे ।
एतेषां तन्व भवति । ज्ञातः । अर्चितः । इष्यतेऽसौ एषितः । शीत्यतेऽसौ शीलितः
कस्त्य च वर्तमाने । २१ । वर्तमानार्थस्य कस्त्य योमे पठौ स्यात् । तेन
रार्ता पूजितः । पूज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः सामान्यः । दस्तस्य नो दश्चेति
चकारान्भवेनेति वाच्यम् । तेन माद्यतीति मतः । मदी ह्ये ॥ अदो जघुः
। २२ । अदो जघुरादेशो भवति निष्ठायां किति तकारे षे क्यपि च उकार उच्चा-
रणार्थः ॥ क्तक्तवत् निष्ठा । २३ । एतौ प्रत्ययौ निष्ठासङ्गौ स्तः । तयोर्धः
(वृ० २ प्र० १ सू० ७१) इमे जघाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) अद् भक्षणे ।
अपते स्म तद् जघ् कि अग्रम् । उः (प्र० २ सू० ७) कृ विदारणे । कृ हिं-
सायाम् । कृ निक्षेपे । क्त इत् (वृ० २ प्र० १ सू० १३८) प्योर्विहते (वृ० १
प्र० १० सू० ७) विकीर्यते स्माऽसौ विकीर्णः । जूष वयोहानौ । पकारः पिद्धि-
रामद् इत्यस्य पिद्धेणार्थः । जीर्यते स्म तद् जीर्णम् कि शरीरम् । गीर्णते स्म तद्
गीर्णम् । पूरी पूर्तिः । पूर्यते स्माऽसौ पूर्णः ॥ २४ । इति सूत्रं न पिपर्तः ॥ २४ ।
पोद् (वृ० २ प्र० ७ सू० ३) पिपर्तिस्म इति पूर्तः ॥ ल्वाद्योदितः । २५ ।
स्वादोदितश्च घातोः कितस्तो नो भवति । लृप् छेदने लृपते स्माऽसौ लूनः ।
प्या वयोहानौ । प्रहां विरिति च (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) जीनातिस्माऽसौ जीनः ।
भुजो कौटिल्ये । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) भुज्यते स्माऽसौ भुजः । ओ-
हात् त्यागे । स्माभी । इश् ईश् ई (प्र० १ सू० ९५) हीयते स्माऽसौ हीनः । पूद्
दृद् ङीद् ङीद् रीद् मीद् सीद् लीद् व्रीद् एते नञ् ओदितः । पूद्पाणिप्रसवे । सूयते
सूनः । दृद् परित्यागे । दृद् दुःखे । दृयते स्माऽसौ दूनः । ङीद् निहायसा गती ॥
ङीङ् इडभावः । २६ । ङीयते स्माऽसौ ङीनः । ङीद् धारणे । ङीद् सामर्थ्ये ।
धीयते स्माऽसौ धीनः । रीद् क्षरणे । रीद् स्रवणे । रीयते स्माऽसौ रीणः । मीद्
प्रार्णवियोगे । मीद् हिसायाम् । मीयते स्माऽसौ मीनः । दीद् क्षये । दीयते स्माऽ
सौ दीनः । लीद् आश्लेषणे । लीद् मिलने । लीयते स्माऽसौ लीनः । व्रीद्
वरणे । व्रीयते स्माऽसौ व्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ ॥ प्यायः पौ-

दुग्धं बीजतन्तुसन्ताने । उच्यतेस्म तत् उच्यम् । वह प्राण्ये । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्थः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) डि दो लोपो दीर्घश्च (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) उच्यतेस्माऽसौ ऊङः मारः । ऊङोऽनहुहापहुः । वेञ् तेन्तुसन्ताने । उच्यतेस्माऽसौ उत्त । व्यञ् सगरणे । सरीयतेस्माऽसौ सरीतः । हेञ् स्पर्धायां । हेञ् आवहाने । हेञ् कौटिन्धे । समसारणम् दीर्घः । आहूयतेस्माऽसौ आहूतः । वद व्यक्तायां वाचि । समसारणम् । उच्यते स्माऽसौ उदितः । वच परिभाषणे । उच्यतेस्माऽसौ उक्तः । वसिभुध्योरिट् (प्र० २ सू० ७ वस् निरासे । उच्यते स्माऽसौ उचितः । घसदे. णः (वृ० १ प्र० १ सू० १५०) क्षुब्धं शुभुक्षायाम् । क्षुब्धते स्माऽसौ क्षुधितः । निष्पृश्ये । सुप्पते स्माऽसौ मुतः । ओषश्च छेदने ॥ छेदो निष्ठायां इट् न । ४१ । स्फोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) समसारणम् । स्थाद्योदितः (प्र० २ सू० २४) इति नत्यम् । णत्यम् । चोः कु (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) प्रवृध्यतेस्माऽसौ प्रवृक्कणः ॥ जनेर्जा निष्ठायां । ४२ । जनेर्घातोर्जा आदेशो भ्रति निष्ठायां परतः । जन जनने । जन्यते स्माऽसौ जातः ॥ एनेरास्य निष्ठायां । ४३ । खन खनने । खन्यते स्माऽसौ खातः ॥ पचो वः । ४४ । पचेः परस्य कस्य वो भ्रति निष्ठायां । पच्यते स्माऽसौ वा पारुजियया निर्वृतः पक्कः । पचति स्माऽसौ पक्कान् ॥ क्षायो मः । ४५ । क्षायः परस्य कस्य मो भ्रति निष्ठायां ॥ क्षे क्षये । सध्यक्षराणामा (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) क्षायतेस्मासौ क्षामः ॥ श्रापे. कः । ४६ । श्रुवे. परस्य कस्य को भ्रति । श्रुप् श्राण्ये । श्रुप्यते स्माऽसौ श्रुक्कः ॥ स्फायः स्फाः । ४७ । स्फाय. स्फोरदेशो भ्रति निष्ठायां परतः । ओस्फायो वृद्धी । स्फायते स्माऽसौ स्फातः । धेद् पाने । धीयतेस्म तत् धीतम् । स्थामी (प्र० १ सू० ६५) गै शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अरग्रण्डने । दीयतेस्म तत् दि-
त्तम् । पोऽन्तकर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माद् माने । मीयते स्म तत् मि-
त्तम् । सेटि निष्ठायां जेर्लोपो वाच्यः । ४८ । चौर्यतेस्माऽसौ चौरितः ।
याच्यते स्माऽसौ याचितः ॥ क्तक्यतु निष्ठासहो ॥ ॥ इति निष्ठाधिका-
प्रक्रिया ॥ २ ॥ .

अथ कक्षादिप्रक्रिया ॥ कसुकानौ णवेवत् । १ । घातो. कसुकानौ प्र-
त्ययो भ्रतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णप् एतद् परस्मैपदात्मनेपदे भ्रतः ।
णवादिवाङ्मूर्ध्वचने न तु णपो णित्वाद्वाङ्मूर्ध्वचनः । यथा च णप् परस्मैपदे तथा
कमु. । यथा आत्मनेपदे ए तथा कान. । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । उकारो नु-
न्विधानार्थः । हुक्कञ् कण्णे । चकार इति चट्वान् । अितो नुम् (वृ० १
प्र० ९ सू० ६०) हे चट्वान् चट्वोसौ चट्वोसः । चट्वोसम् चट्वोसौ । उत्तोरि
ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) चट्वः । चट्वः । वसां रसे (वृ० १ प्र० ९ सू०

। २७ । व्याप. पी आदेशो भवति निष्ठायाम् । व्याप्यते स्माऽसौ पीनः । क्षि क्षये ॥
क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः । २८ ॥ दीर्घादेव क्षियो निष्ठा-
यास्तस्य नो वाच्यः । २९ । क्षीयते स्माऽसौ क्षीण । क्षीणान् । भाग-
कर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षित तेन । क्षित कामो मया वा कर्ण । यरलघ-
संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः । दा स्वप्ने । द्रायतेस्माऽसौ
द्राण । ग्ले म्ला हर्षक्षये । ग्लायतेस्माऽसौ ग्लान । म्लान । हि
गतौ । हीयतेस्माऽसौ हित । त्रैङ् पालने ॥ त्राणाद्या वा । ३१ । त्राणादीनां
मत्वा निपात्यते । त्रायते स्माऽसौ त्राण-त्रात । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति
स्माऽसौ घ्राण-घ्रात । ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्माऽसौ हीत-हीण । नुद्
प्रेरणे । नुद्यतेस्माऽसौ नुद्म-नुत्त । निदिद् निचारणे निद्यतेस्मासौ निम्न-वित्तः ॥

वेति रूपं विद् ज्ञाने विन्दते विदिद् विचारणे ॥

विद्यते विद् सत्तायां विदल्ल लाभे च विन्दति ॥ ३ ॥

उन्दी ह्येदे । उद्यतेस्माऽसौ उत्तः उन्तः । वा गतिगन्धनयोः । निर्गतिस्म वा
निर्गयते स्माऽसौ निर्गणः-निर्गत । विद् सत्तायाम् । विद्यतेस्माऽसौ विन्नः-विस्त ।
एते त्राणाद्या ह्येयाः । सपरिउपपन्न्य परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभने
ऽर्थे च वाच्ये सति सुद् प्रत्ययो भवति । ३२ । टिप्तादादी । संस्त्रियते
स्माऽसौ सस्कृतः । परिष्क्रियते स्माऽसौ परिष्ठत । उपस्त्रयते स्माऽसौ उपस्कृत
यदा सस्कृतिर्न तदा सस्क्रियतेस्माऽसौ सकृत । परिस्क्रियतेस्माऽसौ परिष्ठत
उपस्कृत । भागे घञ् । सस्क्रियतेऽसौ सस्कार अलोक्यतेऽसौ अलकार
विर ज्ञाने । रियतेस्माऽसौ रिदित ॥ दी दत्ति । ३३ । दा इत्यस्य दद्मति
किति परे । दीयतेस्माऽसौ दत्त । ददाति स्म इति दत्तान् । त्रितो नुम् (वृ०
१ प्र० ९ सू० ६०) ॥ स्वरान्तो वा । ३४ । स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो
भवति किति तर्हि परे । प्रकर्षेण दीयते स्माऽसौ प्रत्त प्रदत्त । अवदायितेस्मा-
ऽसौ अवदत्त-अजत्त ॥ नाभ्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति । ३५ ॥ ददाते-
स्तो वाच्यः । ३६ । नितरां दीयते स्म तत् नीत निदत्तम् । पर्याप्तमन्ताद्वा-
येन दीयतेस्म तत् परीतम् परिदत्तम् ॥ दधातेर्हिनिष्ठायां वाच्यः । ३७ ।
धीयतेस्माऽसौ हितः । दधाति स्मासौ हितान् ॥ जहातेर्श्वकिति । ३८ ।
जहातेर्धातो किति प्रत्यये परे हिरादेश स्यात् । तेन पूर्ण हित्वा । हीयतेस्मासौ
हित । अहासीदिति हितान् ॥ ध्याख्यापमूर्च्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो
वाच्यः । ३९ । धै चिन्तायाम् । ध्यायतेस्माऽसौ ध्यातः । स्या प्रकथने ।
ख्यायतेस्माऽसौ स्यात । पू पालने । पूर्यते स्माऽसौ पूर्त । पोहृ (वृ० २ प्र०
७ सू० ७) व्योर्गिहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७ (मूर्च्छा मोहसमुच्चययोः ॥
राहोपश्लोः । ४० । रेफादुत्तरयोस्तुलोर्लोपो भगतिरिति तकारे परे । मूर्च्छ-
ते स्माऽसौ मूर्तः । मदी ह्ये । मद्यतेस्म इति मत्तः । यज देवपूजासंगतिकरणदा-
नेषु । यजे क्तः । पयम् द्रुत्वम् । सप्रसारणम् । इज्यते स्म तत् इष्टम्-इष्टवान् ।

हुम् बीजतन्तुसन्ताने । उच्यतेस्माऽसौ उक्तः । वह प्रापणे । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्थः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) डि वो लोपो दीर्घश्च (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) उच्यतेस्माऽसौ उक्तः मारः । कटोऽनहुहापहुः । वेञ् तेन्तुसन्ताने । क्यतेस्माऽसौ उक्तः । व्येञ् सराणे । सरीयतेस्माऽसौ सरीतः । हेञ् स्पर्धायाम् । हेञ् आह्वाने । हेञ् क्रीडित्ये । समसारणम् दीर्घः । आह्वयतेस्माऽसौ आह्वतः । वद व्यकार्या वाचि । समसारणम् । उच्यते स्माऽसौ उदितः । पथ परिभाषणे । उच्यतेस्माऽसौ उक्तः । वसिष्ठुध्योरिट् (प्र० २ सू० ७ वस् निवासे । उच्यते स्माऽसौ उचितः । घसादेः षः (वृ० १ प्र० १ सू० १५०) क्षुब् वृषुसायाम् । लुध्यते स्माऽसौ लुधितः । जिष्णू शये । मुष्यते स्माऽसौ मुतः । ओत्रधू छेदने ॥ वेटो निष्ठायां इट् न । ४१ । स्तोत्राद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) समसारणम् । स्वाद्योदितः (प्र० २ सू० २४) इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) प्रवृष्यतेस्माऽसौ प्रवृक्कणः ॥ जनेजां निष्ठायाम् । ४२ । जनेर्धातोर्जा आदेशो भ्राति निष्ठायां परतः । जन जनने । जन्यते स्माऽसौ जातः ॥ खनेखात्च निष्ठायाम् । ४३ । खन खनने । खन्यते स्माऽसौ खातः ॥ पचो षः । ४४ । पचेः परस्य कस्य वो भ्राति निष्ठायाम् । पच्यते स्माऽसौ वा पाकक्रियया निर्वृतः पक्कः । पचति स्माऽसौ पक्कान् ॥ क्षायो मः । ४५ । क्षायः परस्य कस्य मो भ्राति निष्ठायाम् । क्षै क्षये । सध्यक्षराणाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) क्षायतेस्मासी क्षामः ॥ शृष्येः कः । ४६ । शृष्येः परस्य कस्य को भ्राति । शृषु शोषणे । शृष्यते स्माऽसौ शृष्कः ॥ स्फायः स्फाः । ४७ । स्फायः स्फीरादेशो भ्राति निष्ठायां परतः । ओस्फायी इट् । स्फायते स्माऽसौ स्फीतः । धेद् पाने । धीयतेस्म तद् धीतम् । स्थामी (प्र० १ सू० ६५) मै शब्दे । गीयते स्म तद् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तद् पीतम् । दो अखण्डने । दीयतेस्म तद् दि-
तम् । पौष्टन्तर्कर्मणि । सीयते स्म तद् सितम् । माद् माने । मीयते स्म तद् मि-
तम् । सेटि निष्ठायां जेह्लोपो वाच्यः । ४८ । चोर्यतेस्माऽसौ चोरितः ।
याच्यते स्माऽसौ याचितः ॥ कक्तयत्तु निष्ठासंज्ञी ॥ ॥ इति निष्ठाधिका-
रप्रक्रिया ॥ २ ॥ .

अथ कस्वादिप्रक्रिया ॥ कसुक्कानी णञेवत् । १ । धातोः कसुक्कानी प्र-
त्ययी भ्रातः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णप् एणत् परस्मैपदात्मनेपदे भ्रातः ।
णवादिवाह्विर्वचने न तु णपो णित्वाद्वाह्वित्याशयः । यथा च णप् परस्मैपदे तथा
कमुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिबेधार्थः । उकारो नु-
म्विधानार्थः । हुक्कृञ् करणे । चकार इति चठ्वान् । भित्तो नुम् (वृ० १ प्र० १ सू० ६०) हे चठ्वन् चठ्वांसौ चठ्वांसः । चठ्वांसम् चठ्वांसौ । वसोर्य
ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) चठ्वः । चठ्वा । वसो रते (वृ० १ प्र० ९ सू०

। २७ । प्यायः पी आदेशो भवति निष्ठायाम् । प्यायते स्माऽसौ पीनः । क्षि क्षये ॥
क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः । २८ ॥ दीर्घादेव क्षियो निष्ठा-
यास्तस्य नो वाच्यः । २९ । क्षीयते स्माऽसौ क्षीणः । क्षीणान् । भाव-
कर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षित तेन । क्षितः कामो मया वा कर्णः । यरलय-
संयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः । द्रा स्वप्ने । द्रायतेस्माऽसौ
द्राणः । ग्लै म्ला हर्षक्षये । ग्लायतेस्माऽसौ ग्लानः । म्लानः । हि
गतौ । हीयतेस्माऽसौ हितः । ग्रैद् पालने ॥ त्राणाद्या वा । ३१ । त्राणादीर्वा
नस्व या निपात्यते । त्रायते स्माऽसौ त्राण-त्रातः । त्रा गन्धोपादाने । जिप्रति
स्माऽसौ प्राणः-प्रातः । ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्माऽसौ ह्रीतः-हीनः । नुद्
प्रेरणे । नुद्यतेस्माऽसौ नुन्नः-नुत्तः । पिदिर् पिचारणे पिद्यतेस्मासौ पिन्नः पित्तः ॥

चेति रूपं विद् ज्ञाने विन्दे विदिद् विचारणे ॥

विद्यते विद् सत्तायां विदल्ल लाभे च विन्दति ॥ २ ॥

उन्दी ह्रस्वे । उद्यतेस्माऽसौ उत्तः उन्तः । वा गतिगन्धनयोः । निर्गतिस्म वा
निर्गयते स्माऽसौ निर्गणः-निर्गतः । पिद् सत्तायाम् । पिद्यतेस्माऽसौ पिन्नः पित्तः ॥
एते त्राणाद्या ज्ञेयाः ॥ संपरितपण्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूपणेऽर्थं शोभने
ऽर्थं च वाच्ये सति सुद् प्रत्ययो भवति । ३२ । टित्त्वादादौ । संस्त्रियते
स्माऽसौ संस्कृतः । परिस्त्रियते स्माऽसौ परिष्कृतः । उपस्त्रयते स्माऽसौ उपस्कृतः
यदा संस्कृतिर्न तदा सक्रियतेस्माऽसौ सकृतः । परिस्त्रियतेस्माऽसौ परिष्ठतः
उपस्कृतः । भावे घञ् । सक्रियतेस्माऽसौ संस्कारः अलक्रियतेस्माऽसौ अलंकारः
निद् ज्ञाने । पिद्यतेस्माऽसौ पिदितः ॥ दो दत्ति । ३३ । दा इत्यस्य दद्भ्यति
किति परे । दीयतेस्माऽसौ दत्तः । ददाति स्म इति दत्तान् । त्रितो नुम् (४०
१ प्र० ९ सू० ६०) ॥ स्वरात्तो वा । ३४ । स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य या तो
भयति किति तकि परे । प्रकृषेण दीयते स्माऽसौ प्रत्तः प्रदत्तः । अवदपितेरा-
ऽसौ अयदत्तः-अयत्तः ॥ नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति । ३५ ॥ द्धाते-
स्तो वाच्यः । ३६ । नितरां दीयते स्म तत् नीत्त निदत्तम् । पर्याप्तमन्ताद्वा-
वेन दीयतेस्म तत् परीत्तम्-परिदत्तम् ॥ द्धातेर्हिनिष्ठायां वाच्यः । ३७ ।
धीयतेस्माऽसौ हितः । दधाति स्मासौ हितवान् ॥ जद्धातेर्श्चकित । ३८ ।
जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् । तेन पूर्व हित्वा । हीयतेस्मासौ
हितः । अहासीदिति हितवान् ॥ ध्याख्यापुमूर्च्छिमदां क्तस्य नद्याभाघो
वाच्यः । ३९ । धी चिन्तायाम् । ध्यायतेस्माऽसौ ध्यातः । स्या प्रकृषणे ।
छ्पायतेस्माऽसौ स्यातः । पू पालने । पूयते स्माऽसौ पूतः । पोष्ट् (४० २ प्र०
७ सू० ७) प्योर्गिहसे (४० १ प्र० १० सू० ७) मूर्च्छा मोहसमुद्भायोः ॥
राक्षोपमूर्च्छाः । ४० । रेफादुत्तरयोऽन्तोर्लोपो भगतिरिति तकारे परे । मूर्च्छ-
ते स्माऽसौ मूर्तः । मदी ह्वे । मद्यतेस्म इति मत्तः । यज् देवपूजासमतिफलदा-
नेषु । यजेः लः । यजम् ब्रुत्वम् । संयसागणम् । इयते स्म तत् इष्टम्-इष्टवान् ।

दुग्धं बीजतन्तुसन्ताने । उप्यतेस्म तत् एतम् । वह प्रापणे । हो ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तयोर्धः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) डि दो लोपो दीर्घश्च (वृ० २ प्र० १ सू० १२०) उच्यतेस्माऽसौ ऊढः मारः । ऊढोऽनुहापद्भुः । वेञ् तेन्तुसन्ताने । ऊयतेस्माऽसौ उत्त । व्येञ् सपरणे । सरीयतेस्माऽसौ सरीतः । हेञ् स्पर्धायाम् । हेञ् आन्धाने । हेञ् कान्ठिन्ये । सप्रसारणम् दीर्घः । आहूयतेस्माऽसौ आहूतः । वद व्यक्तायां वाचि । सप्रसारणम् । उच्यते स्माऽसौ उदितः । यच परिभाषणे । उच्यतेस्माऽसौ उक्तः । वसिष्ठुध्योरिट् (प्र० २ सू० ७ वस् निगते । उप्यते स्माऽसौ उषितः । घसादेः षः (वृ० १ प्र० १ सू० १५०) क्षुष वमुक्षायाम् । क्षुष्यते स्माऽसौ क्षुषितः । जिप्स् शये । मुप्यते स्माऽसौ मुतः । ओत्रक्षु छेदने ॥ चेटो निष्ठायां इट् न । ४१ । स्फोरापोश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) सप्रसारणम् । त्याचोदितः (प्र० २ सू० २४) इति नत्वम् । णत्वम् । चोः कु (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) प्रवृष्यतेस्माऽसौ प्रवृक्कः ॥ जनेर्जा निष्ठायाम् । ४२ । जनेर्धातोर्जा आदेशो भगति निष्ठायां परतः । जन जनने । जन्यते स्माऽसौ जातः ॥ खनेराश्च निष्ठायाम् । ४३ । खन खनने । खन्यते स्माऽसौ खातः ॥ पचो वः । ४४ । पथेः परस्य कस्य वो भगति निष्ठायाम् । पच्यते स्माऽसौ या पाकक्रियया निर्वृत्तः पक्तः । पचति स्माऽसौ पक्कान् ॥ क्षायो मः । ४४ । क्षायः परस्य कस्य मो भगति निष्ठायाम् । क्षे क्षये । सप्यक्षराणाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) क्षायतेस्मासौ क्षामः ॥ शुषेः कः । ४६ । शुषेः परस्य कस्य को भगति । शुप् शोषणे । शुष्यते स्माऽसौ शुष्कः ॥ स्फायः स्फाः । ४७ । स्फायः स्फोरदिशी भगति निष्ठायां परत । ओस्फायी वृद्धी । स्फायते स्माऽसौ स्फोत । धेट् पाने । धीयतेस्म तत् धीतम् । स्थायी (प्र० १ सू० ६५) गे शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अग्रउण्डने । दीयतेस्म तत् दितम् । पोऽन्तर्कर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माट् माने । मीयते स्म तत् मितम् । सेटि निष्ठायां जेर्लोपो घाच्यः । ४८ । चोर्पतेस्माऽसौ चोरितः । याच्यते स्माऽसौ याचितः ॥ ककपत् निष्ठासदौ ॥ ॥ इति निष्ठाधिशारप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ कस्वादिप्रक्रिया ॥ कसुकानी नवेवत् । १ । धातोः कसुकानी प्रत्ययौ भगतः अतोते काले वाच्ये सति तौ च णप् एतत् परस्मैपदात्मनेपदे भगतः । णबादित्वाद्धिर्चने न तु णपो णित्वाद्धिरित्याशयः । यथा च णप् परस्मैपदे तथा कसुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । उकारो नुम्बिधानार्थः । दुहुञ् करणे । चकार इति चकृवान् । मितो नुम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ६०) हे चकृन् चकृमांसौ चकृवासः । चकृवांसम् चकृवांसौ । मसोरि ङः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) चक्रुः । चक्रुषा । वसां रसे (वृ० १ प्र० ९ सू०

४) चक्रवद्भ्याम् चक्रवद्भिः इत्यादि । चक्रे इति चक्राज् । सीलिङ्गे चक्रुषी । नपुंसके चक्रवः चक्रुषी चक्रुवसि । भिदिर्विदारणे । विभेद इति विभिदान् विभिदांसौ विभिदांस । विभिदांसम् । विभिदांसौ । वसोर्व उः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) विभिदुषः । विभिदुषा । वसा रसे (वृ० १ प्र० ९ सू० ४) विभिद्वद्भ्याम् विभिद्वद्भिः इत्यादि । विभिदे इति विभिदानः । भञ्जो आमर्दने । भभञ्ज इति भभञ्जान् । भभञ्जे इति भभञ्जानः । जागृ निद्राक्षये । अजागात् इति अजागृवान् अजागृवान् इत्यापि भवति ॥ जागर्तः किति गुणो वक्तव्यः । ३ । तेन अजागृषः ॥ कृतद्वित्वानामेकस्वराणामाद्यन्तानां च घसेरेच क्सोरिङ्गाच्यो नान्येषाम् । ३ । बभूव इति बभूवान् । बभू गती । आर इति आरिगान् । अपी इति अपिगान् । अद् भक्षणे । आद इति अदिगान् । तस्थौ इति तस्थिगान् । बभौ इति बभिगान् । ययौ इति ययिगान् । या प्रापणे । ददिद्रातेरनपि नित्यालोपितेनेद् । ददिद्रौ इति ददिद्रिगान् ॥ वृणस्वयुटौ हि-त्वा ददिद्रातेरनप्यालोपो घाच्यो लुङि वा । ४ । ददिद्रिप । डुडाञ् दाने । ददौ इति ददिगान् ददुषः । घस्त् अदने । जघास इति जक्षिगान् । वृहो-शुः (वृ० २ प्र० १ सू० ६४) ज्ञाणानां जववषाः (वृ० २ प्र० १ सू० ३२) गर्मां स्वीरे (वृ० २ प्र० १ सू० १०७) खसे षपा ज्ञसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) किलात् (वृ० १ प्र० ६ सू० २१) वस्योत्ये कृते इडभायः । जक्षुषः ॥ गम्हन्धिद्विगृह्णां क्सोर्वेद । ५ । गम्ह गती । जगाम इति जग्मि-गान् जगन्वान् । मो नो घातोः (प्र० १ सू० ५८) द्विरुक्तस्य हन्तेर्दकार-स्य घर्त्वं वक्तव्यम् । ६ । जघान इति जग्मिगान्-जघन्वान् । निद ज्ञाने । निभेद इति निभिदिगान्-निभिद्वान् । निग् प्रेक्षणे । निगेश इति निगिशि-गान्-निगिश्वान् । दक्षिग् प्रेक्षणे । ददर्श इति ददक्षिगान् ददश्चान् । इण् गती ॥ इणो दीर्घता क्स्वी वक्तव्या ॥ ७ । इयाय इति ईयिगान् । उपेयाय इति उपेयिगान् लोपः पचां कि (वृ० २ प्र० १ सू० ९) पपाच इति पेचिगान् ॥ शतृशानौ तिप्तेयत् क्रियायाम् । ८ । क्रियापदे गन्धमाने सति घातोः शतृशानौ प्र-त्ययौ भवतः । यर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेयत् परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) पयतीति पचन् आस्ते ॥ ऋकारानुबन्धस्य लुमा-गम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या । ९ । पठतीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति पिबन् ॥ सुगानेतः । '१०' । 'अक्रस्व' आने स्ते लुमागमो भवति । अज्जतेऽस्ती श्वभातः । पिबति जा पठति । यज देवपूजा । यजतेऽस्ती यजमानः स्तौति । मन ज्ञाने । मन्यतेऽस्ती मन्यमानः । मनु अग्रबोधने । तनादेष् (वृ० २ प्र० १९ सू० १) मनुतेऽस्ती मन्यानः परागच्छति । कतेनीति कुर्वन् कः । दित्यदुः (वृ० २ प्र० १९ सू० ४) कुरुतेऽस्ती कुराणः क्रियमाणः ॥ उपसर्गस्थानिमित्तात् नकार-स्य णो घाच्यः । ११ । मपीयतेऽस्ती मपीयमाणः ॥ आसेरान ई । १२ ।

आसेर्धातोः परस्य आन आकृष्य ईकापादेशो भवति । आम् उपदेशने । आस्ते
 सी आसीनः ॥ चादापोः अनुः । १३ । अर्णात्परस्य शतप्रत्ययस्य वा नु-
 मागमो भवति ईकारे ईषि च परे । नृद व्ययने । नृदतीति नृदन् । नृदन्ती तु-
 दन्तः । खोलिद्वे नृदति सा नृदन्ती नृदती नृदन्त्यी-नृदत्ती नृदन्त्य-नृदत्यः ।
 नपुसके नृदतीति नृदत् नृदती-नृदन्ती नृदन्ति इत्यादि ॥ अप्ययोरान्नित्यम् ।
 १४ । अप्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनः अकापात्परस्य शतुर्नित्य नुमागमो भवति ईपोः
 परलः । भवति इति भवन् भवन्ती भवन्तः । भवति सा भवन्ती भवन्त्य भ-
 वन्त्य । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् पचन्ती पचन्ती स्त्री ।
 नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिग्गङ्गादि ० । दीप्यति इति दी-
 व्यन् । दीप्यन्ती स्त्री । नपुंसके दीप्यति तत् दीप्यत् दीप्यन्ती दीप्यन्ति । पठती-
 ति पठन् पठन्ती स्त्री । पठत् पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री ।
 हसत् नपुंसके । श्लिष्यतीति श्लिष्यन् श्लिष्यन्ती श्लिष्यत् । जयतीति जयन् ज-
 यन्ती जयत् ॥ चादापोः शतुरित्यत्र वाशब्दात् द्विरुक्तानां जक्षादी-
 नां च शतुर्नित्यं तुम्प्रतिषेधो वक्तव्यो नपुंसके शौ वा । १५ ।
 ददातीति ददत् ददती ददन्ति-ददति । ददत् नपुंसके । जक्षतीति जक्षत्
 जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुलानि । जाग्र निद्राभये । जागतीति जाग्रत् जागती ।
 जाग्रन्ति जाग्रति । दग्धि दग्धती दग्धन्ति-दग्धति । दग्धत् इत्यादि ॥
 दग्धितीति दग्धत् दग्धन्ती दग्धती दग्धन्ति । चकासीति चकासत् चका-
 सती चकासन्ति-चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ।
 दादेः (१० २ प्र० ९ सू० १) ददत् ददती ददन्ति-ददति । ददत् इत्यादि ॥
 विदेर्वा वसुः । १७ । विदेर्धातोः शतुरित्यत्र वा वसु प्रत्ययो भवति । वे-
 सीति विद्वान्-विदन् ॥ भविष्यद्ध्ये तिमेवत् शतृशानां भवतः । १८ ।
 भवभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थे निपात्यते । १९ । पूजार्थं पाठ । भव-
 भवन्तो भवमिश्राः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैर्भणितम् । शोले त्वन् ॥ २० ॥ घातोस्तुन्
 प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे । नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येऽशीलः
 कर्ता । विचरतीत्येऽशीलः विचरिता । णीञ् प्राप्ते नयतीत्येऽशीलः नेता । धर्ती
 भ्रियते इत्येऽशीलः मर्ता । विभर्तीत्येऽशीलः भर्ता । क्षयिता इत्यादि ॥ इति
 कक्षादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ इण्युल्लुङ्गः । १ । घातोः शीले स्वभावेऽर्थे इण्यु शु कृ
 इत्येते प्रत्यय भवन्ति । अलङ्कारः ॥ अलङ्कृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पन् उत्पत्
 उत्पद् अस् उन्मद् रुच अपवप् वृत् वृधु सद् चर भ भ्रात् व्यन्तदभ्य
 इण्युः । २ । अलङ्करोतीत्येऽशीलः अलङ्करीण्युः निराङ्करीण्युः । प्रजायते इत्ये-
 यशीलः प्रजनिण्युः । उत्पद्यतीत्येऽशीलः उत्पदिण्युः । पत्य पतने । उत्पत्तीत्ये-
 यशीलः उत्पत्तिण्युः । पद गतो । उत्पद्यते इत्येऽशीलः उत्पदिण्युः । मस् अदने ।

अस्तीत्येवशील प्रसिष्णु । उमायतीत्येवशील उन्मदिष्णु । रुचि दीप्तौ । रोचतीत्ये
 वशील रोचिष्णु । अण् लजायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवशील अपत्रपिष्णु ।
 वृत्तु वर्तन । वर्तते इत्येवशील वर्तिष्णु । वृष्टु वृष्टौ । वर्धते इत्येवशील वर्धिष्णु ।
 सहति सहते वेत्येवशील सहिष्णु । चरतीत्येवशील चरिष्णु भ्रिष्णु । भ्राज्
 दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णु ॥ इष्णुप्रत्यये परे व्यन्ताना जिलोपा-
 भावो घाच्य । ३ । कारयतीत्येवशील कारयिष्णु ॥ एते इष्णुप्रत्यया ता ॥
 ग्ला जि स्था भू ग्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्य स्तु । ४ ।
 ग्लै हर्षक्षय । ग्लायतीत्येवशील ग्लास्तु । जयतात्येवशील जिष्णु । मयतीत्ये-
 वशील भूष्णु ॥ जिभ्यो लौ गुणाभावो न इट् । ५ ॥ क्षेक्ष तथा ।
 । ६ । तिष्ठतीत्येवशील स्थास्तु । क्षि क्षये । क्षयतीत्येवशील क्षिष्णु । पचती-
 त्येवशील पक्षु । यजतीत्येवशील यक्षु । मृज् मृष्टौ ॥ मृजेर्गुणानि
 मित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्य । ७ । परिमाष्टात्येवशील परिमार्शु ॥
 क्षिप् प्रस् गृध् धृष् क्षिप् एभ्य क्त्तु । ८ । रिप् व्याप्तौ । वेवेदि इत्येव-
 शील रिष्णु । प्रसा उद्गो । प्रसी भये । प्रस्यतीत्येवशील प्रस्तु । गृधु अभिका-
 क्षायम् । दिमादि । गृध्यतीत्येवशील गृधु । मिष्टा प्रागल्भ्ये । स्वादि । घृ-
 ण्णोतीत्येवशील घृष्णु । क्षिप् प्ररणे । क्षिपतात्येवशील क्षिप् । ककारो गुण-
 निषेधार्थ ॥ पाकोष्ण । ९ । धातो शीलऽर्थे पाक उ उक्कण् इत्येते प्र-
 त्यया भवन्ति ॥ जल्प भिक्ष कुट्टुण्ड वृद्ध एभ्य पाक प्रत्ययो
 भवति । १० । जल्प व्यक्ताया वाचि । जल्पतात्येवशील जल्पात् । भिक्ष
 याच्ञायाम् । भिक्षतीत्येवशील भिक्षाक । कु ताडने छेदन वा । कुतात्येव-
 शील कुत्ताक । लुण्ठ चौर । लुण्ठ येवशील लुण्ठाक । वृद्ध सभक्तौ । वृश्
 सरणे । वर निवारणे । वृणुत वा वरतीत्येवशील वा वृणीत इत्येवशील वराक
 प ईवर्थ । वराकौ ॥ सान्ताशस् भिक्ष एभ्य उ प्रत्ययो भवति । ११ ॥
 सान्ताशसयोश्च । १२ । सप्रत्यया तादाहपूर्वात् शसु स्तुतामित्यस्माद्धातोश्च
 शीलार्थं त्रिनापि ठ । प्रत्ययो भवति । वच परिभाषणे । विवक्षताति विवक्षु ।
 इच्छायामात्मन स (वृ० २ प्र० २८ सू० १) द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादि शेष
 (वृ० २ प्र० १ सू० ५७) ऋत इत् (वृ० २ प्र० १ सू० १३८) व्याहृत्
 (वृ० १ प्र० १० सू० ७) कुट्टोश्च (वृ० २ प्र० १ सू० ६४) चिकीर्षती-
 त्येवशील चिकीर्षु जिघृक्षतीत्येवशील जिघृक्षु । आपूर्ण शसु स्तुतौ शस
 कयने । आशसतीत्येवशील आशसु । भिक्षतीत्येवशील भिक्षु । पिपासतात्येवशील
 पिपासु । तितीर्षतीत्येवशील तितीर्षु ॥ लप तप पद भिक्ष स्था भू वृष
 हन् वम् गम् श् एभ्य उक्कण् प्रत्ययो भवति । १३ । लप कातो ।
 लपतीत्येवशील लापुक् । पततीत्येवशील पापुक् । भिक्ष याच्ञायाम् । भि-
 क्षतीत्येवशील भिक्षुक् । पद गती । पित्ताद्गृद्धि । पचतीत्येवशील पादुक् ।
 तिष्ठतीत्येवशील स्थायुक् । मयतीत्येवशील वा भवितु ई

वृष वृष्टौ । वृषु सेशने । वर्षतीत्येशीलः वर्षुकः । हन्तीत्येशीलः घातुकः ।
 कमु कान्तौ । कामयते इत्येशीलः वा कर्षिन् शीलमस्यास्तीति कामुकः ।
 गन्तु गतौ । गच्छतीत्येशीलः गामुकः । गृहिषायाम् । गृष्णातीत्येशीलः श-
 रुकः ॥ शृग्वन्द्योराकः । १४ । शृग्वन्द्योर्घातोराकः प्रत्ययो भवति । शराकः ।
 वन्द्याकः ॥ स्पृहि गृहि पाति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः । १५ । स्पृह ईप्सा-
 याम् । ईप्सा इच्छा । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्यं । त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः ॥ आलौ
 जिलोपाभावो वाच्यः । १६ । स्पृहणीत्येशीलः स्पृहयालुः । गृह्यतीत्ये-
 शीलः । गृहयालुः पतयतीत्येशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येशीलः श-
 यालुः ॥ नमादेरः । १७ । नम् कपि स्मिद् नञ्पूर्वो जस् कम् हिस् दीप्
 एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । णमु प्रहृत्वे शब्दे च । नमतीत्येशीलः नम्रः ।
 कपि चञ्चने । कम्पतीत्येशीलः कम्पः । स्मिद् ईषद्वसने । सम्यते इत्येशीलः
 स्मेरः । जमु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिगादिः । न जस्यतीत्येशीलः अज-
 क्षम् । कामयते इत्येशीलः कम्पः । हिंसि हिषायाम् । हिनस्तीत्येशीलः हिंसः ।
 दीपि दीप्ती । दीप्यते इत्येशीलः दीप्रः । घसादेः कम्पः । १८ । घम् घ अद्
 एभ्यः कम्पः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घस्त् अदने । घसतीत्येशीलः घस्तरः
 घ गतौ । घ सरणे । घ हिषायाम् । सरतीत्येशीलः समरः । अद् भक्षणे । अ-
 सतीत्येशीलः अमरः ॥ भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरङ्काच्यः शीलेऽर्थे
 । १९ । भिनतीत्येशीलः भिदुरः । विद् ज्ञाने । वेत्ति इत्येशीलः विदुरः । छिदि
 द्वैधीकरणे । छिनतीत्येशीलः छिदुरः ॥ भासादेर्धुरः । २० । भास् प्रभ्र मिद्
 एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो धित्कार्यार्थः । भास दीप्तौ । भासती-
 त्येशीलः भासुरः ॥ चञाः कर्णौ घिति । २१ । धातोश्चकारजकारयोः क-
 कारगकारौ भवतः घिति प्रत्यये परे । भञो आमर्दने । भिनतीत्येशीलः भङ्गुरः-
 जिमिदा लेहने । मेघते इत्येशीलः मेदुरः ॥ यङ् ऊकः । २२ । यञ्
 जप् दशू वद् एभ्यो यदप्रत्ययान्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ यङ्
 लुक् तरसन्नियोगे धातोर्द्विवचनम् । २३ । यज देवपूजासंगतिरुपदेश-
 नेषु । अतिशयेन गजतीति वा इत्येत इत्येशीलः यापजूकः । जप व्यकाशं
 वाचि । भ्रमजर्षां कुक् (३० २ प्र० २९ सू० ९) जअप्यते इत्येशीलः जअ-
 पूकः । दशू दशने ददशूकः । वाचयते इत्येशीलः वागजूकः ॥ जागर्तृकौ
 वाच्यः । २४ । जागर्तीत्येशीलः जागरूकः ॥ इण् नश्जिस्त्रगमिभ्यः
 छरप् वाच्यः । २५ । इण् गतौ । ह्रस्वस्य घिति (प्र० १ सू० ६८) एती-
 त्येशीलः इतरः । ण्ना अदर्शने । नश्यतीत्येशीलः नश्वरः । जयतीत्येशीलः
 जितरः । सरतीत्येशीलः सतरः ॥ गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे । २६ ।
 गच्छतीत्येशीलः गत्तरः ॥ भियः कृक्कुक् वक्तव्यौ । २७ । विभेतीत्ये-
 शीलः भीरुः भीरुकः ॥ इषेरुच्छ्र । २८ । इषेकः प्रत्ययो भवति छान्तादे-
 शश्च इच्छतीति इच्छुः ॥ घरः । २९ । स्या ईशू भास् पिस् कसादिभ्यो घरः

प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । तिष्ठतीत्येवशीलः स्थावरः । ईशु ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवशीलः ईश्वरः । मास्य दीप्तौ । भस्मते इत्येवशीलः भास्वरः । पिष्ट गतौ । पिसतीत्येवशीलः पेस्वरः । कम् गतौ । कसतीत्येवशीलः कस्वरः ॥ आहतः किर्दिश्व भूते । ३० । आकारान्तादकारान्ताद्वातोर्जननिगमिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवादिनद्वातोश्च द्विर्वचन भवति । आतोऽनपि (वृ० २ प्र० १ सू० १२३) ॥

रामः स्तोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गांश्चाक्रिरद्भुतम् ॥

याजकान् वधिराजार्हः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥

तदा यत्किर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ॥

ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

॥ इति कृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथोणादयो निरूप्यन्ते ॥ सद्दोणादयः । १ । सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ कृ वा पा जिमि स्वदि साधि अशूङ् एभ्य उण् प्रत्ययो भवति । २ । णकारो वृद्ध्यर्थः । करोतीति कारः कारकः । या गतिगन्धनयोः । आतो युक् (म० १ सू० १२) यातीति वायुः । पा पाने । पातीति पायुः । जयति अनेनेति जायुः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मि कण्टिल्ये । मिनोतीति मायुः । स्वदि आस्यादने । स्वघते इति स्वादुः । साव्यतीति साधुः । अश्रोतीति अशुः ॥ सि तनि गमि मसि सचि आवि हि धा कुशि एभ्यस्तुन् प्रत्ययो भवति । ३ । पिञ् बन्धने । सिनोतीति सेतुः । तनोतीति तन्तुः । गच्छतीति गन्तुः । मसि परिणामे रक्षणे च । मस्यतीति मस्तुः । बच् सबधने । स्यतीति सक्तुः । अय रक्षणे । अयतेर्कारस्य उकारः । अयतीति ओतुः । हि गतौ वृद्धौ च । हिनोतीति हेतुः । दधातीति धातुः । कुश आह्वाने शुशी रोदने ॥ । कुश आक्रोशे । छशपराजादेः पः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) धुभिः धुः (वृ० १ प्र० ४ सू० ८) क्रोशतीति क्रोश । अय रक्षणे पालने च । कित्वात्सप्रसारणमुकारः ॥ अवतेर्मुक् । ४ । अयतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति । अवतीति ओम् ओमौ ओमः ॥ अतिवृद्धिभ्यां मनिण् । ५ । अत सातत्यगमने । सततमततीति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निर्वासित्वेन मुह्यतदुप्युक्तकर्मणि पश्यतीति आत्मा । बुद्धि बुद्धौ ॥ मनुष्यपथाया ऋ रः । ६ । मनिण्प्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति बृंहतीति ब्रह्मा ॥ धृधृपदो मः । ७ । धृ क्षरणे दीप्तौ च । धरतीति वा प्रियते इति धर्मः । धृ धारणे । धरतीति वा प्रियतेऽसौ धर्मः । पद गतौ । पयते तत् पद्मम् ॥ ऋ स्तु सु त्द हु मृक्षि धु भा मा या वा जक्ष रे नी श्यै पद् एभ्यो मः प्रत्ययो भवति । ८ । ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः । स्तोतीति स्तोमः । वृह प्रसवे । स्यतेऽसौ

सोम । हर्म । जुहोतीति होम । अ्रिपते इति मर्म । शि निगसगत्योः । क्षयतीति क्षेम । दुहु शब्दे । क्षौतीति क्षोम । मातीति मामः । माम । यातीति याम । वातीति वाम । जस भक्ष हसनयो । जसम । रापतीति राम । नेम । र्षेड् दीती इयापति इति रयाम । पञ्च ॥ भोध्वोर्वा भक् ॥ ९ ॥ बिभेत्यस्मादिति भीम । धृयतेऽसौ धूम ॥ ध्वादेरुल्लिक् ॥ १० ॥ ध्वादेर्धातोर्ल्लिक् प्रत्ययो भगति । धूनोति वा घृयतेऽसौ घोल । आगि रधि रधि मत्स्यां इदित् । अद्भुतेसा अद्भु-
गुलि ॥ भविष्यदयं णिनि । ११ । आगामिष्यतीति आगामी । भविष्य-
तीति भारी ॥ शसादेः करणे क् ॥ १२ । शसादेर्धातो करणेऽयं नक् प्र-
त्ययो भगति सधंधातुभ्यस्त्रमनौ । १३ । शस् हिंसायाम् । शसति वा श-
स्यते अनेनेति शस्त्रम् । शस अनुशिष्टौ । श्वाप्यते अनेनेति शस्त्रम् । अमु क्षे-
पणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम् । पीपते अनेनेति पात्रम् । पा पाने । नीयते अ-
नेनेति नेत्रम् । दा प्रवने । दीयते अनेनेति दानम् ॥ पुषद्वागिभ्योनिः । १४ ।
एभ्यो घातुभ्यो नि प्रत्ययो भगति । यु मिश्रणे । यौति इति योनिः । पवतीति
पङ्क्तिः । अद्भुतेऽसौ अमि ॥ इक्चिक्चिक्चिक्चिभ्यो रः । १५ । एभ्यो
रप्रत्ययो भगति । इदि चदि आह्लादने दीमौ च । इन्दतेऽसौ इन्द्र । चन्दतेऽसौ
चन्द्र । शक्तीति शक् । शोदितीति र्द्व ॥ पुष्पादेर । १६ । पुष्पादेर्धातो
रः प्रत्ययो भगति । पुष्प त्रिकसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फ-
लति तत् फलम् । मूल व्याप्ती । मूलति तत् मूलम् । रघ सामर्थ्ये ॥ लप्रत्यय
। १७ । रघते शास्त्राणां शूना च अन्त गच्छति प्राप्नोतीति रघु ॥ गमेर्द्धौः
। १८ । गनेर्धातोर्द्धौः प्रत्ययो भगति । गच्छतीति गौः ॥ ग्लानुद्भिभ्यां ङौः
। १९ । ग्लापतीति ग्लौ । नुदतीति नीः । नुद प्रेरणे । एयै स्तयै शब्दस-
घातयोः । स्त्यापतेर्द्धट् । २० । टिराटिलोप । सुयोगान्तस्य लोप ।
(५० १ प्र० ९ सू० ३) टिरादीप् रयापति समूह करोति सा स्त्री ।
लक्ष दर्शनाङ्कनयो ॥ लक्षतेरीमुट् च । २१ । लक्षतेर्धातोर्लक्ष प्रत्ययो भगति
तस्य ईमत्यस्य मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मी ॥ राजादेः
क् ॥ २२ । राजादेर्धातो क् प्रत्ययो भगति । राज् धन्व यु यु प्रतिदिद् वृप्
तप् दश् पचि पप् अगूह् नु मह प्ते राजादय । राज् दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा ।
धन्व गती । धन्वतीति धन्व । यु मिश्रणे । यौतीति युग । यु गती । यौतीति
युगम् । प्रतिदीयतीति प्रतिदिता । वृप् वृद्धौ । वपतीति वृष । वप् तनुकरणे ।
वश्नोतीति वक्षा । दशतीति दश । पचि निस्तारे । पचि स्रव्याने । इदित् ।
जम्भोर्लुक् (वृ० १ प्र० ९ सू० ३२) पथतीति पथ । पथ सवये । पथ ग-
पने । अगूह् व्याप्ती ॥ ऋषेर्योः किति तुक् वक्तव्य । २३ । तपन्ति ॥
सप्त । अश्रुते इति अष्ट । णु स्तुती । अस्य गुणः । २४ । सुवति ॥ नः ।
मह पूजायाम् ॥ अस्य घान्तादेशो युगागमश्च निपात्यते कन्प्रत्यये
परे । २५ । मब्रते इति मघरा ॥ इति राजादय ॥ इसमन्वास्तुवः सर्व-

धातुभ्यः । २६ । सर्वाधातुभ्य इस् मन् घ असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥
 घचादेरस् । २७ । घचादेर्धातोरेस् प्रत्ययो भवति वा सर्वाधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ।
 उच्यते इति यचः । मथ्यते इति महः । पीड् पाने । पीयते तत् पय ॥ पिब-
 तेरपि । २८ । पिबतेर्धातोरेसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च । पीयते इति
 पयः । तिज् निशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति तपः । रअ
 रागे ॥ अस्ति नलोपो वाच्यः । २९ । रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् ।
 रक्षतीति रक्षः ॥ अचिंरुचिशुचिदुष्टपिच्छादिछदिभ्य इस् प्रत्ययो भव-
 ति । ३० । अचिरुचो दीप्ता । अचेत्तीति अर्चिः । गुणः । रोवेः शोधिः । ह्यते
 इति हरिः । सर्पिः ॥ छादेरिस्मन्त्रयञ्क्लिप्सु ह्रस्वो वाच्यः । ३१ ।
 छद सरणे । चुरादिः छादयतीति छदिः । उवृदिर् दीप्तिदेनयोः । छृणतीति
 छदिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमर्नौ । ३२ । तनु विस्तारे । तनोति तत् तन्त्रम् ।
 मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम् उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः । छदि सरणे ।
 व्यनः । छादयतीति छत्रम् । क्रियते तत्कर्म । गृञ् आच्छादने । वृणोतीति
 वर्म । मर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छत्रम् । धनार्तिचक्षिङ्पृषवितपिजनि-
 घजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति । ३३ । घन शब्दे । घनतीति घनुः । ऋ
 गतौ । गुणः अरुः । चक्षद् व्यक्तान्यां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति
 परुः । यपतीति यपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ अघट्टस्तृध्रत-
 न्त्रिकण्ठिभ्य ईः । ३४ । अगतीति अगिः । तरतीति तरीः । स्तृञ् आच्छादने ।
 स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे । कण्ठ अग्रधारणे तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा
 तन्त्र्याः । कण्ठयतीति कण्ठी । सौकर्यं कोलिमः । ३५ । मुखेन भिद्यते तत्
 भिदेलिम वा भेत्तु मुकर भिदेलिम कि काष्ठम् । मुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः
 भावक्यः वा पच, मुकरा, पचेन्निमाः कि तन्दुलाः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ॥

प्रयोगमनुसृत्याह्वा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

॥ इति वृद्धन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

घञ् प्रत्ययो भवति । चञो. वगौ घिति (प्र० ४ स० २१) पच्यते तत् प-
चन पाकः । त्यङ् वयोहानौ । त्यज्यते तत् त्यजन त्याग । भञ्ज्यते तत् भजन
भाग । इज्यते तत् यजन याग । भिभञ्ज्यते तत् भिभजन भिभाग । युजिर्
योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोग । अनूच्यते तत् अनुचन-अनुगम । इण्
गती । नन्दादित्यासु । ततो अनादेश । गुण बुद्धि अयनम् आय । भृषते
तत् भजन भाग । आतो युङ् (प्र० १ सू० १२) दोति तत् दान दाय ।
पात पाय ॥ भावे करणेऽर्थे घात्रि रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । ५ । रज्यते अ-
भेनेति रजन वा राग । भावे रिम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ् । रभ राभस्ये ॥
रभलभो स्वरेणाद्यपौ विना नुम् वाच्यः । ६ । आत्मम् । अङ् ग-
तिपूजनयो । परितो अवतीति प्राङ् ॥ स्रक्षायामकर्तरि च । ७ । घातो
कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति सज्ञाया रिषये कार्यकार्य
प्रति आह्वियते इति प्रत्याहार । दीयते अस्मिन् इति दाप । पीयते अस्मिन् इति
पाप । रिष्यते अनेनेति रिफार । मृजून् शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अ-
पामार्ग । लिख आलेखने । लिप्यतेऽस्मिन्निति लेख । आचर्यतेऽस्मिन्निति
आचारः । उपाधोषतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥ स्वरान्दः । ८ । इङ्गर्गन्ति-यो
धानुभ्यो अ प्रत्ययो भवति भागादौ । घञोऽपगाद । सचीयतेऽसौ सचय । च-
यन चयः । जीयते इति जय । नीयते तत् नयन नय । उत्रायते इति उत्रय ।
नूयते तत् नवन नय । ल्यण लय । स्तूयते तत् स्तवन स्तय । कृ निक्षेपे ।
कीर्यते इति कर गर । नृ निक्षेपे त्रिषने निक्षिप्यते कामादिभिर्स्ति नर । विश्व
बन्धने । विशेयेण सीयते वध्यते अनेनेति रिषय ॥ मद्गाम् । ९ । मदादीनां
अ प्रत्ययो भवति भागादौ कर्तृवर्जिते । मदी ह्य । मद्यते तत् मदन मद । प्र-
मद्यते अनेनेति प्रमद । प्रमद्यते पुरुषो अनया सा प्रमदा । पण्यते तत्
पणन पण । शमु दमु उपशमे । शम्यतेऽसौ शय । दयन दम । श्रम
खेदे । श्रम्यते इति श्रम । अय । यमु उपरमे । यम्यते इति यम ।
दीयति विश्वमनेनेति देय । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गम । हिसि हिसायाम् ॥ सिद्धे
वर्णविपर्ययश्च । १० । चकाराद प्रत्यय । हिनस्तीति सिद्धः ॥ मूर्तो घन
। ११ । मूर्तो काठिये पारेच्छेदेऽर्थे चाभिषेये हन्तेरः प्रत्ययो भवति भागादौ हन्ते
घनादेशश्च । दधि काठिन्य हन्यते इति दधिगन । परिच्छिन सैन्धव हन्यते इति
सैन्धवघन ॥ हनो वधादेशश्चाप्रत्यय । १२ । हन्यते इति वध ॥ द्वितोऽ
धु. । १३ । द्विता घातोऽयु प्रत्ययो भवति भागादौ । टुगेष्टु कम्पने । वेप्यते
अनेनेति वेपयु । टुगदि समृद्धौ । नन्यते अनेनेति नन्दयु । टुग्य बीजतन्तुस-
न्ताने । उण्यते इति वणयु । टुक्षेष्टु क्षेपणे । क्षेप्यते अननेति क्षेपयु । टुओ-
धिगतिवृद्धयो । श्वयु । टुमु शब्द । क्षुयते इति क्षायु । टुगम् उद्विरेणे ।
वमयु ॥ द्वितास्त्रिमक् । १४ । द्वितो घातोऽस्त्रिमर् प्रत्ययो भवति । तेन घा-
त्येन वृत्तऽर्थे वाच्ये सति । त्रियया निर्वृत्तः वृत्तिम घट । सभारेण समृत

धातुभ्यः । २६ । सर्वधातुभ्य इस् मन् घ अस्कु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥
 घचादेरस् । २७ । घचादेधातोस् प्रत्ययो भवति वाँ सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ।
 उच्यते इति यचः । मग्नते इति महः । पीड् पाने । पीयते तत् पयः ॥ पिब-
 त्तेरपि । २८ । पिबतेधातोस्मन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च । पीयते इति
 पयः । तिज् निशाने क्षमायां च । तितिज्तीति तेजः । तप्यते इति तपः । रभ
 रागे ॥ अस्ति नलोपो वाच्यः । २९ । रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् ।
 रक्षतीति रक्षः ॥ अर्चिरुचिशुचिह्रस्वपिच्छादिछृदिभ्य इस् प्रत्ययो भव-
 ति । ३० । अर्चिरुची दीर्घा । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोवेः । शोचिः । हृयते
 इति हरिः । सर्पिः ॥ छादेरिस्मन्ब्रघञ्किप्सु ह्रस्वो वाच्यः । ३१ ।
 छद् संरणे । घुरादिः छादयतीति छदिः । उद्गृदिर् दातिदेवनयोः । घृणतीति
 छदिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमर्ना । ३२ । तनु गिस्तारे । तनोति तत् तन्त्रम् ।
 मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम् उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः । छदि संरणे ।
 ज्यन्तः । छादयतीति छत्रम् । क्रियते तत्कर्म । यृज् आच्छादने । हृणोतीति
 घर्म । घर्म । क्षम । घर्म । छादयतीति छत्रम् । धनार्तिचक्षिद्पृषपितपिजनि-
 घजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति । ३३ । धन शब्दे । धनतीति धनुः । ऋ
 गती । गुणः अरुः । चक्षद् व्यक्ताख्यां वाचि । चष्टे इति चभुः । पिपतीति
 पवः । वपतीति वपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ अघत्तस्तृजृत्-
 त्त्रिफण्डिभ्य ईः । ३४ । आतीति अगीः । तरतीति तरीः । स्तृष् आच्छादने ।
 स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे । कण्ठ अवधारणे तन्त्रयति वा तन्त्रयते स
 तन्त्रीः । कण्ठयतीति कण्ठीः । सौकर्ये केलिमः । ३५ । मुखेन भिद्यते तत्
 भिदेलिम वा भेतु सुकरं भिदेलिम कि कण्ठम् । मुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः
 आदक्यः वा पच सुकराः पचेलिमाः कि तन्दुलाः ॥

संज्ञातु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च सतः परे ॥

कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ॥

प्रयोगमनुसृत्याह्वा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

॥ इति रुदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

तुम् तदर्थायां भविष्यति । १ । धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो, भ-
 वति तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् । भुज पान्त्राभ्यरहायोः । भोक्ष्यती-
 ति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यतीति पठितुं ईधे । स्तोष्यतीति स्तोतु ईदते । रथातु ई-
 दते ॥ तुमर्थे वृश् वक्तव्यः । २ । द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् कृष्ण द्रष्टु व्रजति । कृ-
 ण्णदर्शको व्रजति । कालसमयवेलासु तुम् । ३ । भोक्तु कालः । अध्येष्य-
 ताति अध्येतु समयः । स्तोष्यतीति स्तोतु वेला ॥ घञ् भावे । ४ । धातोर्भावे

घञ् प्रत्ययो भवति । चञो कर्मो घिति (प्र० ४ स० २१) पण्यते तत् प-
चन पाक । त्यञ् वयोहानौ । त्यज्यते तत् त्यजनं त्याग । भय्यते तत् भजन
भाग । इज्यते तत् यजन याग । मिभयते तत् मिभजन मिभाग । युजिर्
योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोग । अनुच्यते तत् अनुचन-अनुगार । इण्
गतौ । नन्दादित्वाद्यु । ततो अनादेश । गुण वृद्धि अयनम् आय । भयते
तत् भजन भार । आतो युद्ध (प्र० १ सू० १२) दीते तत् दान दाय ।
पान पाप ॥ भावे करणेऽर्थे घञि स्थेर्नलोपो वाच्यः । ५ । रज्यते अ-
नेनेति रजनं वा राग । भावे विम् । रण्यतेऽस्मिन्निति रद्ग । रभ रामस्थे ॥
रभलभौ स्वरेणाद्यपौ विना लुम् वाच्यः । ६ । आरम्भ । अङ्ग ग-
तिपूजनयो । परितो अश्नतीति प्राङ् ॥ सज्ञायामवर्तरि च । ७ । घातो
कर्तृर्गर्जिते कारणे भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति सज्ञाया विषये कार्यकार्य
प्रति आह्वियते इति प्रत्याहारः । दीयते अस्मिन् इति दाय । पीयते अस्मिन् इति
पायः । नित्रियते अनेनेति निहारः । मृजृष् मुद्गौ । अपामृयते अनेनेति अ-
पामार्गः । लिख आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेख । आचर्यतेऽस्मिन्निति
आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥ स्वरान्दः । ८ । इज्जगर्गतेभ्यो
घानुभ्यो अ प्रत्ययो भवति भागादौ । घञोऽपराद् । सचीयतेऽसौ सचय । च-
यन चय । जीयते इति जय । नीयते तत् नयन नय । उत्रायते इति उत्रय ।
नूयते तत् नवन नय । स्तूयते तत् स्तन स्तन । कृ शिक्षेपे ।
कौर्यते इति कर गर । नृ शिक्षेपे त्रियने शिक्षिष्यते कामादिभिरिति नर । विज्
बधने । शिक्षेपेण सीयते बध्यते अनेनेति विषय ॥ मद्गाम । ९ । मदादीनां
अ प्रत्ययो भवति भागादौ कर्तृर्गर्जिते । मदी ह्य । मद्यते तत् मदन मद । प्र-
मद्यते अनेनेति प्रमद । प्रमद्यते पुद्गो अनया सा प्रमदा । पण्यते तत्
पणन पण । शमु दमु उपशमे । शम्प्यतेऽसौ शय । दनन दम । श्रम
खेद । श्रम्प्यते इति श्रम । श्रम । यमु उपरमे । यम्प्यते इति यम ।
धीयति विश्वमनेनेति देव । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गम । हिसि हिसायाम् ॥ सिद्दे
घर्णविपर्ययश्च । १० । चकाराद् प्रत्ययः । हिनस्तीति सिद् ॥ मूर्ता घन
। ११ । मूर्ता काठिये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हतेर प्रत्ययो भवति भागादौ हते
घनादेशश्च । दधि काठिन्य हन्यते इति दधियन । परिच्छिन्न सैद्य हन्यते इति
सैन्धवघन ॥ हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः । १२ । हयते इति वध ॥ द्वितोऽ
धु १३ । द्विता घातोरयु प्रत्ययो भवति भागादौ । दुग्पृ कम्पने । वेप्यते
अनेनेति वेपु । दुग्दि समृद्धौ । नद्यते अनेनेति नद्यु । दुग्पृ चीनत-तुस-
न्ताने । उष्यते इति वषु । दुग्पृ क्षेपणे । क्षेप्यते अननेनेति क्षेपयु । दुग्पृ-
भिगतिवृद्धयो । श्रययु । दुग्पृ शब्द । क्षुयते इति क्षययु । दुग्पृ उद्विगने ।
वमयु ॥ द्वितास्त्रिमच् । १४ । द्वितो घातोस्त्रिमच् प्रत्ययो भवति । तेन धा-
त्यर्थेन कृतऽर्थे वाच्ये सति । त्रियया निर्वृत्त वृत्तिम घट । समारेण संभूत

वा निर्वृत्त सभृत्रिम युद्धम् । पाकेन निर्वृत्त पश्चिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं
याचित्रिम किं मिप्रधनम् ॥ नङ्की । १५ । घातोर्नङ्की इत्येती प्रत्ययौ
भग्नतः भागदौ ॥ यञ् याच् यत् विच्छ प्रच्छ स्वप् एभ्यो नङ्
प्रत्ययो भवति । १६ । स्तो शुभिः शु (१० १ प्र० ४ सू० ६) असप्र-
सारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रपत्ने । यत्यते
तत् यतन यत्न ॥ छ श्रे । १७ । छकास्य शकारादेशो भगति नप्रत्यये परे
भागदौ । शकारादेश सप्रसारणवाधार्थः । चिच्छि गती । चिच्छयते इति विश्व ।
प्रच्छ झीप्सायाम् । प्रच्छयतेऽसौ प्रश्नः । रक्ष्यतेऽसौ रक्षण । सुप्यते इति स्वप्नः ॥
उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः कि । १८ । उपसर्ग कर्मण्युपपदे आधारे च
दाधो किः प्रत्ययो भगति । अन्तर्धायते इति अन्तर्धि । आधि । आदि । विधि ।
आधीयते तत् आधान आधि । आदीयते तत् आदान आदि । आतोऽनपि
(वृ० २ प्र० १ सू० १०७) इत्याहारलोपः । निधीयते तत् निधान विधि ।
सधीयते तत् सधान सधि । उदक धीयतेऽस्मिन्निति उदधि ॥ उदकस्य
। १९ । उदकशब्दस्य उदादेशो भगति अधिहरणे । पयोधि । अम्भो निधीयते
यत्र स अम्भोनिधि ॥ भावे युद् । २० । घातोर्भावे युद् प्रत्ययो भगति ।
युवोरनाकौ (प्र० १ सू० ११) ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत्
करणम् । दीयते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूष अलङ्कारे । भूष्यते
तत् भूषणम् । ह्वियते तत् हरणम् । ह्वये तत् हवनम् । उह्यते तत् वहनम् । भाष
व्यक्तार्था वाधि । भाष्यते तद्भाषणम् । दुष वेचित्ये । दुप्यते तत् दूषणम् । गी-
यते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् । मीयते तत् मानम् ॥ उद् स्थास्तम्भोः
सलोपश्च । २१ । उत् उपसर्गात्परयो स्थास्तम्भो सकाररूप लोपो भगति ।
उत्थीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्तम्भयते तत् उत्तम्भनम् ॥ साध-
नाधारयोर्युद् । २२ । साधने आधारे चार्थे युद् प्रत्ययो भवति । पच्यते अ-
नेनेति पचन अग्नि । पच्यतेऽस्यां स्थाव्या सा पचनी स्थाली ॥ ईषद् सुपु
खल्यु । २३ । ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल् यु इत्येती प्रत्ययौ भवत । भा-
गदौ । लकार प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । खकारो गुणविधानार्थः । मुमागमार्थश्च । ई-
षत् अशृच्छार्था । दुच्छार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भव । दुर्भव सु-
भन । ईषदनायासेन त्रियते इति ईषत्कर प्रपञ्चो हरिणा । दुखेन त्रियते इति
दुष्कर । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषदाद्य क्रियते अनेनेति ईषदाद्यकर ।
दुराद्यकर । आद्यकरश्चैत्रो भगता । ईषत् पीयते असौ ईषत्पानः सोमो भ-
गता । दुष्पान । सुपान । युधि सप्रहारे । दुखेन योधापितु शक्यः दुर्योधन ।
सुखेन योधापितु शक्यः सुयोधनः । ईषच्छासन । दुखेन शासयितु शक्यः दुः-
शासन । सुशासन ॥ इति कृदन्ते भागविकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

वृत्त्यादिभाजकर्मणोरेव ॥ तव्यानीयौ । २ । घातोस्तःशानीयौ प्रत्ययौ भवतः ।
 भावादौ । एव वृद्धौ । एधते वा एधितुमर्हः । एधितव्यम् । एधनीयम् । धनं तया ।
 भावस्यैकत्वादेकाचन नपुंसकत्वे च । भूयते वा भूयितुमर्हः । भूयितव्यम् । भूयनीयम् ।
 क्रियते वा कर्तुमर्हः । कर्तव्यम् । करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हः । आसितव्यम् ।
 आसनीयम् । कर्तव्यम् । करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हः । प्रयातव्यम् ।
 प्रयाणीयम् । ईदो ग्रहाम् (३० २ प्र० १ सू० १३९) गृह्यते तत् प्रहीतव्यम् । ग्रह-
 णीयम् । वृद्धः समक्तौ । त्रियते वा वरितुं योग्यम् । वरितव्यम् । वरीतव्यम् । वरणीयम् । वृद्धः
 वरणे । त्रियते तत् वरितव्यम् । वरीतव्यम् । वरणीयम् ॥ स्वराद्यः । ३ । सरान्ताद्वा-
 तोर्यः प्रत्ययो भवति भावादौ । चीयते वा चेतुमर्हः । चेत्यनेयः । चीयते तत्
 मेयम् ॥ अस्वरूपोऽपवादः । प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः स्वरूपस्तु
 नित्यम् । ४ । चीयते वा चेतुमर्हः । चेतयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकी-
 र्षितुमर्हः । चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दित्सति वा दित्स्यते इति दित्स्यम् ॥
 क्षय्यजटयौश्च शक्यार्थं निपात्येते । ५ । क्षेतुः शक्यः क्षय्यम् । जेतुः शक्यः
 जय्यम् । अन्यत्र केषां पाषाणेषां मनः । क्षय्यजटयौ चेति चकारादजर्जमिति नि-
 पात्यते न जीर्यति इत्यजर्जं समतम् ॥ इच्छातः । ६ । आस्रान्ताद्वातो-
 र्यः प्रत्ययो भवति आकारस्य च दकारादेशः । दीयते वा दातुमर्हः । दातुं योग्यः
 दीयम् । दीयते तत् दीयः । दीयः । दीयते तत् दीयः ॥ पुशकात् । ७ । अकारोपधात्
 पवर्गान्तात् शकादेशश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ । शप् उ-
 पालम्भे आत्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । जतु योग्यः जप्यम् । स्रुपत्यात् पक्षे
 न ध्यण् । शप्यम् । शप् सह मद् मद् घर् यम् तक् शस् चत् यत् पत् जन् हन्
 शल् रुच् एते शकादयः । पह मर्षणे । सोढुः शक्यः सयम् । सय्यते वा सोढुमर्हः
 सयम् । गद्यते वा गदितुमर्हः गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हः मद्यम् । चरितुमर्हः च-
 र्यम् । यन्यम् । तर्हः हसने । तन्यते वा तनितुमर्हः तन्यम् । शसुः हिंसायाम् श-
 सितुमर्हः शस्यम् । चते माने । चते यान्तौ । चत्यत इति चयः कयः पत्ये ज-
 न्यम् ॥ हनो वधादेशो ये । ८ । हन्यते वा हन्तुमर्हः वध्यम् । शल् शोभा-
 याम् । शल्यम् । रोचितुः शक्यः रुच्यम् । लुलमश् प्राप्तौ । लब्धुः योग्यः लभ्यम् ।
 यम् मैथुने । यब्धुः शक्यः यप्यम् । शक् सामर्थ्ये । शन्यः शक्ती । शन्यते तत्
 शन्यम् ॥ ऋहस्तात् घ्यण् । ९ । ऋर्णान्ताद्दसन्ताञ्च घातोर्ण्यं प्रत्ययो
 भवति भावादौ । घकारो वित्कारार्थः । णकारो वृद्धवर्थः । त्रियते वा तर्तुमर्हः
 कार्यम् । वृद्धः वरणे त्रियते तत् वार्यः धार्यः चार्यम् । हस् हसने । हास्यम् । द्वि-
 यते तत् द्वार्यम् । हनो घत् (३० २ प्र० २७ सू० ५) हन्यते तत् घात्यम् ।
 चजो. कर्गो धिति (प्र० ४ सू० २१) पक्तुं योग्यः पाक्यम् । याच्यते तत् या-
 च्यम् । रुच्यते तत् रोच्यम् । वचः परिमाणे ॥ वच्चेः शब्दसंज्ञायां कृत्वं
 वाच्यम् । १० । तेन वाच्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ यज्याचूचचूचमव-
 च्चअर्च्यज्पूज्गर्जभुजां घ्यणि कृत्वाभावः । ११ । याज्यः माच्यः

वाच्यं रोच्यं प्रवाच्यम् अर्च्यं त्याज्यं पूज्यम् । गर्जं शब्दे । मर्ज्यते तत् गर्ज्यम् ।
भुज्यते तत् भोज्यम् । बाध् हिंसायाम् । बाधितु योग्यं बाध्यम् । भजितु योग्यं
भाज्यम् ॥ ओरावश्यके घ्यण् । १२ । उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण्
प्रत्ययो भवति ॥ ओदातोऽर्थः प्रत्ययः स्वरवत् । १३ । धातोरोकारोकार-
योर्निमित्तं वा सवन्धो य प्रत्ययः ॥ स्वरवत् स्यात् । समासे अवश्यमादीनामन्त-
लोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ॥

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये लुक्काममनसोरपि ॥

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धघ्नोः ॥ १ ॥

लूज् छेदने । लूयते वा लूयितु योग्यं लाच्य । अवश्यं लाच्यो अवश्यलाच्यः ।
भोक्तु कामो यस्य सः भोक्तुकामः । श्रोतु मनो यस्य सः श्रोतुमनाः । सम्पक्-
प्रकारेण हितं सहितं-सहितम् । सततं सततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । यु-
द्धघ्नो पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । मां-
सस्य पाकं मांसपाकं मांसपाकः ॥ ऋदुपधात् क्यप् । १४ । ऋकारोप-
धाद्धातो क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः । कुती छेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् ।
नितरां कर्तितु योग्यं निकृत्यम् । वृद्धयम् । वृत्त्यते तत् वृत्यम् ॥ कृपिचृत्योर्न
क्यप् । १५ । कृप् सामर्थ्ये । कृपो रोल (वृ० २ प्र० २ सू० २०) क-
ल्प्यम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ मृज्जो वा क्यप् । १६ । मृज्य मार्ग्यम् ॥
ह्रस्वाच्च क्यप् । १७ । ह्रस्वान्ताद्धातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । तस्य ग्र-
हणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् ॥ कृञ् क्यपि वा रिद्ध-
वक्तव्यः । लुगभावश्च । १८ । कृत्या क्रिया ॥ डिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्त-
दन्तस्यैव वक्तव्यः । १९ । गुप्गुहो क्यप् । २० । गौतु योग्यं गुप्यम् ।
गूहितु योग्यं गुह्यम् ॥ वदे क्यप् भावादौ । २१ । वदेधातोः क्यप् प्रत्ययो
भवति भावादौ । मृषा उच्यते इति मृषेयम् । ब्रह्मणा उच्यते या वधा सा ब्रह्मो-
या ॥ ग्रहे क्यप् । २२ । अर्जुनगृह्णा सेना ॥ भुवो भावे क्यप् । २३ ।
नाम्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूय गतः ।
ब्रह्मणा भूयते तत् ब्रह्मभूय गतः । नाम्नि किम् । भवितव्यं भव्यम् । इण् स्तु-
वृ ह भृ शास्त्रं जुष खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः । २४ । तुरः ईयते
इति इत्यं स्तुत्यं वृत्त्यं । दृङ् आदरे । दृत्यं भृत्यं । शासते (वृ० २ प्र० ४
सू० ३७) शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्य ॥ खन् एत्व क्यपि वाच्य-
म् । २५ । खयते इति खेपम् ॥ भिद्योद्धर्च्यौ नदे निपात्येते । २६ । भि-
नत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्ज्ज उरसर्गे । उज्ज्जति जलमिति उज्ज्ज नदः । नदे
किम् । भेत्ता उज्ज्जिता ॥ कृवृष्योर्धा क्यप् । २७ । क्रियते तत् कृत्यम् ।
कर्तु योग्यं कार्यम् । वृण वृष्टौ । वृष्य कर्त्यम् ॥ एते भावकार्ययोर्विहिता-
स्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः । २८ । रातोऽस्ते दशाम् (वृ० २
प्र० १ सू० ११४) दर्शनाहो दृश्यः । द्रष्टुम् अर्हः दर्शनीयः-दृश्यः । इह अध्य-

मन । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रो-
तव्यः । श्रोतु योग्य श्रवणीयम् । मान पूजयाम् । मानिनु योग्यो मानितव्यः-
माननीयः । धै चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातु योग्यो ध्यानीयः ।
मन ज्ञाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तु योग्यो माननीयः ॥ सप्रत्ययान्तादपि
एते प्रत्यया भवन्ति । २९ । नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भ-
विष्येष्टव्यो भुविषितव्यः-भुवेषणीयः । तन्यानीयौ क्यपूष्यण्याः ॥

कृत्याः पञ्च समाख्याता घ्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ॥

तन्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ १५ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथ व्याधिकारः ॥ स्त्रियां यजां भावे क्यप् । १ । यमादेशातोः स्त्रियां
भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यज् ब्रज् समज् निषद् निषत् मन् नम् रिद् पुश्
शीद् भृज् इण् कृ इपु परिष्टप् परिचर अटव्य आस् चर् जागृ हन् एते य-
जादयः । किञ्चात्सप्रसारणम् । इज्यते सा इज्या खीत्यादाप् । ब्रज्यते सा ब्र-
ज्या । अज गती क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या का शिविरा । प्ररुपेयं
ब्रज्यते अस्यामिति प्रब्रज्या । पट्टे निशरणगत्यसादनेषु । निषज्यते सा निषद्या ।
निषत्या । मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या । नम्या । रिष्यते सा रिष्या ॥ सुत्या
शीङोऽयद् द्विति ये षक्तव्यः । २ । शध्या भृत्या । ईयते सा इत्या कृत्या ॥
कृजो यच् वा घाच्यः । ३ । अयकि । त्रियते सा क्रिया ॥ इपेष्टान्ता-
देशो यलोपश्च । ४ । इप्यते सा इच्या ॥ सरतेर्गुणः । ५ । परिसर्पा परि-
चर्या अटश्चा आस्या चर्या ॥ जागर्तेर्गुणः । ६ । जागर्या । हनस्तकारान्तादे-
शो हितायामर्थे । हन्यते सा हत्या ॥ हन्तेस्तः । ७ । हन्तेर्नकारस्य तकारा-
देशो भवति क्यपि स्त्रियाम् । ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ॥ स्त्रियां भावे
क्तिः । ८ । घातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति । क्रियते सा कृतिः ।
बुद्धयते सा बुद्धिः । स्मृद् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा प-
क्तिः । पचि विस्तारे । पच्यते तत् पचन-पक्तिः । सप्रसारणम् । उह्यते सा
उहिः । सगियते सा सगितिः ॥ शमां दीर्घः । ९ । शमादीनां दीर्घां भवति
क्तिप्रत्यये परे । शम्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः ।
हन्यते सा हतिः । ब्रमु चलने । ब्रम्यते सा ब्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनम्
अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः निभूतिः । प्रभूतिः । भवन भूतिः शुभ शोच्ये । शोधनं
शुद्धिः ॥ ईशश्रीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेङ् गुणश्च । १० । ईशश्रीङोर्वरक्ति-
प्रत्ययौ स्तो वःप्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इट् न । शीङो गुणोऽपि न भवति ।
संशय्यते तत् संशयनम् । सशीतिः । ईष्टेऽसौ ईश्वरः । ह्री गती । ह्रीयते इति ह्रीतिः ।
जागरणम् जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच

कौटिल्यप्रतिष्ठम्भिलेखनेषु । तुदादिः । निरुचिति । निषठिति । निह
 आत्क्रन्दने । उपस्तिहेति । निषठिति । विशेषेण त्रियते सा निरुतिः ॥ ग्ला-
 म्भाज्याहाक्त्वारिभ्य क्तरर्थे निःप्रत्ययो भवति । ११ । ग्लायते सा
 ग्लानिः प्यानि हानि । अतिरा सभ्रमे ॥ त्वरतेर्चस्य उरव वाच्यम् ।
 १२ । त्वर्यते सा तूर्णि ॥ कृत्वादिभ्यश्च क्तरर्थे निः प्रत्ययो भवति ।
 १३ । कृत ईर् (वृ० २ प्र० १ सू० १३८) कीर्यते सा कौणि लूनिः घृनिः
 पूर्णि ॥ सपदादेः क्तिप् वा वाच्यः । १४ । सपत् सपत्ति ॥ कर्तरि
 क्तिश्च सज्ञायाम् । १५ । कर्त्रर्थे घातो क्तिः प्रत्ययो भवति सज्ञाया वि-
 पये । दुष्टञ्च करणे । प्रकुरुते सा प्ररुति । धृञ् धारणे निपूर् विशेषेण धर-
 तीति निशति ॥ विद्भिदामह् । १६ । विघ्नो घातोभिदादेश्च स्त्रियामह् प्रत्य-
 यो भवति भावादौ । पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा । जृप् बयोहानी ॥
 जरदौ ङातुचन्धरहितो भ प्रत्ययो भवति । १७ । जीर्यत्यनया सा
 जरा ॥ इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि निपा-
 त्यते । १८ । इच्छा ॥ इषादेरुदर्थे युट् । १९ । एषणमिति एषणा । भिषते
 अनया सा भिदा । तिघ्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा । गुह् सवरणे । गुहा । मेघ
 हिसायाम् । मेघ वधमेधासगमेषु । मेध्यते इति मेधा । कृपा । पीड बाधायाम् ।
 पीडा । बाध पीडायाम् । बाधा । क्षपा रात्रि ॥ शुरोर्दंसात् । २० । गुरुमतो
 हसान्ताद्घातो स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति भावादौ न क्तिः । ईह चेष्टायाम् । ईक्षते
 सा ईहा । ऊप्यते सा ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्कनयो ईक्ष्यते तत् ईक्षण ईक्षा । एध्यते
 सा एधा । गुरो किम् । भक्ति । हर्सात्किम् । नीति । लिप् लिख् लेप्ने ।
 लिप्यते तद्वेखन-लेप्ता । रिप्यते तद्वेखन रेखा । गुध परिवेष्टने । गुध्यत
 इति गोधा । घेष्ट पाने । सुधु धीयते इति सुधा । दुधाञ्च धारणपौषणयोः ।
 श्रद्धीयते सा श्रद्धा ॥ क्तिरापादिभ्य ॥ २१ । आसि । दीप्यते सा दीति ।
 राभ्यते सा राद्धि । प्रज्ञास्ति ॥ प्रत्ययान्तात् । २२ । प्रत्ययान्ताद्घातो
 स्त्रियामह् प्रत्ययो भवति भावादौ । चिकार्यते सा चिकीर्षा । आत्मन कर्तुमि-
 ष्ठा चिकीर्षा । आत्मन पुत्रेच्छा या पुत्रीयते सा पुत्रीया । अक्षितुमिच्छा अक्ष-
 नाया । लोलूयते सा लोल्या । अटप्या । कण्डूञ् गात्रविषरणे । कण्डूयते सा
 कण्डूया । समूर्षण समूर्षा ॥ इङ्गिति धातुनिर्देशे । २३ । धातुनिर्देशे
 वाच्ये सति इङ्गितयोः प्रत्ययो भवति । शकार इति शतुर्गत्कार्यार्थः । पञ्
 इत्ययं धातु पचि । श्रयति पचति भवति ॥ व्यन्तभाम्ग्रन्यअर्थभ-
 न्यघट्टविद्वदिङ्गिभ्यः स्त्रिया युर्वाच्यः । २४ । दुष्टञ्च करणे । यु-
 वोरनोरौ (प्र० १ सू० ११) कारण आसना । अर्थ याच्ञाप्रका-
 शनयो । अर्थना । ग्रन्य सदमे । ग्रयते तदग्रन्यनमिति ग्रयना । उपासन-
 मिति उपासना । श्रयि शैथिल्ये । श्रन्यना । घटनमिति घटना । निघते
 वेदनमिति वेदना । वन्यते सा वदना । एषणमिति एषणा ॥ इञ् भजादि-

भ्यः । २५ । अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने । आतिः ॥ इक् कृष्णा-
दिभ्यः भावादौ । २६ । कृष्यते सा कृषिः । गिरिः किरिः । सर्वधातुभ्य इः ।
कतिः । रविः ॥ ॥ इति क्यधिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

॥ अथ कृत्वादयो प्रत्ययाः ॥ पूर्वकाले कृत्वा । १ । धातोः क्त्वा प्रत्ययो
भवति पूर्वकाले स्मानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । देवदत्तः खात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा
म्रजति ॥ न कृत्वा खेद् । २ । खेद् क्त्वा किञ्च भवति । वर्तित्वा शपित्वा म-
वित्वा । सेद् किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्दलादेः संश्च । ३ । उश्च इश्च
वी ते उपधे यस्य तस्माद्दलादेरलन्तात्सौ कासनौ सेदौ वा कितौ स्तः ।
विशाने । शिदित्वा-वेदित्वा । लिखित्वा । सुतित्वा । व्युपधातिकम् । वर्तित्वा ।
रत् । किम् । सेपित्वा । हलादेः किम् । पणित्वा । सेद् किम् । भुक्त्वा ॥ मृद-
मृदगुधगुहकृष्कृश्चदवस्समुष्प्रहिभ्यः । ४ । सेद् किद् भवति ।
मृद सुखने । मृदित्वा । मृद होवे । मृदित्वा । गुह रोचने । गुध रोपे । गु-
धित्वा । गुह रोने । गुह सरणे । गुहित्वा । युप् निष्कर्षे । कुपित्वा । क्रिष्
विषाधे । शिशित्वा । वद व्यकार्या वाचि । उदित्वा । वस् भिन्नासे । उषित्वा ।
सुषित्वा । गृहीत्वा ॥ नोपधात् यफान्ताद्वा कित् । ५ । नफातोपधात्
यफान्ताद्वातोः सेद् क्त्वा वा किञ्च भवति । अन्य सदर्भे । नौ लोपः (वृ० २ प्र० १
सू० ६०) मणित्वा-मन्यित्वा । गुम्भ् प्रत्यये । गुफित्वा-गुम्पित्वा इत्यादि ॥
अलंखस्वोः प्रतिषेधे कृत्वा । ६ । प्रतिषेधार्थेयोरलखतुशब्दयोः पूर्वपदयोः
सतोः पूर्वकाल विनापि क्त्वाप्रत्ययो भवति । अब्रालखतुशब्दौ निषेधार्थौ
तयोदपदत्वात् । अल मुक्ता न मोक्तव्यम् ॥ भोजन मा कुह इत्यर्थः ।
खतु मुक्ता न मोक्तव्यम् ॥ उदितः कृत्वा खेद् । ७ । उदितो धातोः परस्य
कान्त्यपस्य वा इडागनो भवति । पणित्वा-इष्टा । जमु चलने । प्रणित्वा प्रा-
न्ता । अदो जनुः (प्र० २ सू० २१) जग्धा ॥ समासे क्यप् । ८ ।
समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । इत्स्व-
स्य णिति कृति तुक् (प्र० १ सू० ६८) दुभृञ् धारणभोगयोः । सभृत्वा क-
रोर्णाति सभृत्करोति । जमु मङ्गते शब्दे च । प्रकर्णेन कापराह्मनोभिर्नत्वा
इति प्रगम्य गच्छति । अनभ्रपूर्वं इत्येके । अभृत्वा जल्पति । अट्टत्वा मन्थति ॥

अनिरवा शास्त्रयान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ॥

अदन्त्या विनमर्दिभ्यः कर्णं जीवन्ति भूभृतः ॥ १६ ॥

यद्यपि प्रेरणम् ॥ १० । यद्यपि लघुपूर्वस्य प्रेरणदेशोऽपि बाध्यः । परिण-
मयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । रिगमय्य । रिगमय्य । अल्तुपूर्वस्य न । तेन
प्रेरणो बाध्यः । प्रणयं । एव यार्थिना इति सप्रणयं । विषयं करोति ।
आन्द ग्राही । आनेनेना । प्राप्य प्राप्य ॥ दादीनां क्यपि इत्याभाषो
बाध्यः । १० । यद्यपि क्यपि इति ईकारो न भावि । दो अरहन्ने ।

प्रदाय प्रसाय प्रमाय प्रस्थाप । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाप । पिवतेर्जा-
प्रपाय प्रणीय । लोपस्तनुदात्ततनाम् (वृ० २ प्र० ४ सू० ७) ॥ अमस्य क्य-
पि वा लोप । ११ । प्रत्येण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे
आगम्य आगत्य ॥ विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप् । १२ । विधाय ।
प्रहाय ॥ तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते । १३ । नेत्रे निर्मात्य हसति । मील
समीलने । मील सममे । उभयपदे । आक्षिणी समीलित्वा इति आक्षिणी समील्य
हसति । चक्षुषां समील्य हसति । मुख व्या दत्त्वा इति मुख व्यादाय स्वपिति ॥
पौनःपुन्ये णम् पद द्विष्व । १४ । समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु
पूर्वकाले पौन पुन्याथे धातोर्णम् प्रत्ययो भगति णमन्तस्य पदस्य द्विचन भव-
ति । आतो युक् (प्र० १ सू० १२) पीत्वापीत्वा इति पायपाय गच्छति ।
आदेरे वोप्सायां द्विर्भाय । भुक्ताभुक्ता इति भोजभोज व्रजति । स्मृत्वास्मृत्वा
इत स्मारस्मार नमति शिवम् ॥ कथमादिषु स्वार्थे कृजो णम् । १५ ।
कथम् इत्थम् अन्यथा एवम् एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वाथे कृजो णम् प्रत्ययो भवति
कथकारम् इत्थकारम् अन्यथाकारम् एवकार पठति । एव पठतीत्यर्थे ॥
समूलाकृतजोषेषु हन्कृञ्प्रहा णम् वाच्यः स्वार्थे तेषामनुप्रयो-
गश्च । १६ । समूलघ त हन्ति अकृतकार करोति । जीर गृहीत्वा इति जीव-
ग्राह गृह्णाति इत्यादि ॥ वर्णात्कारः । १७ । वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भगति ।
कङ्कतिवर्ण ककार । व इति वर्णो वकार । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदा-
यादपि कारो दृश्यते । अहकार ओकार टकार पकार नकार इत्यादि ॥
रादिफो वा । १८ । र इति वर्ण रेफ रकार ॥

रकारादीनि नामानि श्रुत्वा तत्रास रावणः ॥

रत्नानि च रमण्यश्च सत्रास जनयन्ति मे ॥ १७ ॥

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ॥

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिदाङ्कया ॥ १८ ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादे । १९ । अस्य सारस्वतव्याकर-
णस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादे ।
इत्यादि प्रयोगानुसारेण बोध्यम् ॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ॥

स मस्करो शुभो चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ १९ ॥

भवताढो हयग्रीव कमलावर ईश्वर ॥

सुराऽसुरनराकारमधुपापीतपत्वज ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजक चार्याऽनुभूतिस्वरूपाचार्यनिरचितायां वृद्धन्तप्र-
क्रियायां त्तादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥ समाप्ता चेय तृतीया वृत्ति ॥

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥ श्रीराम्नु ॥

व्याकरणग्रंथाः ।

सिद्धान्तकौमुदी अष्टाध्यायी, गणपा०, धा- तुपा० लिंगानुशासनपा० और सूत्रसचीस० अक्षर मोटा	४-०	०-१२
सिद्धान्तकौमुदी अतिउत्तम और बारीक टे- पमें छप रही है	२-०	०-८
अष्टाध्यायी, गणपाठ, धातुपाठ, लिंगानुशा० लघुसिद्धान्तकौमुदीटिप्पणसहितजिल्द मो० अ०	१-०	०-४
लघुसिद्धान्तकौमुदी टिप्पणस० ग्लेज छोटा	०-१२	०-२
लघुसिद्धान्तकौमुदी टिप्पणस० ग्लेज छोटा	०-४	०-१
सिद्धान्तचंद्रिका सुबोधिनीटीका और तत्त्व- दीपिकासह संपूर्ण सुन्दर जिल्द.....	४-०	०-८
सिद्धान्तकौमुदी तत्त्वबोधिनीटीकासहित जिल्द काशीका.....	७-०	०-८
सिद्धान्तचंद्रिका उत्तरार्द्ध सुबोधिनी और तत्त्वदीपिकासह	२-०	०-४
सिद्धान्तचन्द्रिका सटीक पूर्वार्द्ध सुबोधिनी और तत्त्वदीपिका टीकासहित	२-०	०-४
तत्त्वबोधिनी कौमुदीके पृष्ठांकसह छपती है पूर्वार्द्ध छपके तैयार है.....	३-०	०-६
रूपमालाव्याकरणका पड़लिंगविभाग	०-६	०-॥
" संधिभागः अव्ययार्थभागः प्रयोगविधि- संग्रहः (कारकसमासतद्धितदिक्) क्रि- याकलापः आख्यातचन्द्रिका धातुरूपभे- दः श्लोकयोजननिकोपायः	१-४	०-२
संधिविभागः.....	०-५	०-॥
अव्ययविभागः	०-३	०-॥
प्रयोगविधि	०-२	०-॥
कारकसमासतद्धितदिक् क्रियाकलापः आख्यातचन्द्रिकाधातुरूपभेदः श्लोकयोज- ननिकोपायः	०-६	०-१

समासकुवल्याकर नियमोंके साथ		
उदाहरण	०-४	०-॥
सारस्वतसटीक प्रसादटीका	०-१२	०-२
सारस्वतमूल पूर्वार्द्ध जिल्द टाईपका	०-८	०-१
सारस्वत तीनोंवृत्ति	०-१२	०-२
सारस्वत चन्द्रकीर्तिटीकासह परमोत्तम....	१-४	०-२
” ” तथा रफ कागजका	१-०	०-२
कारकवादाथशब्दबोध व्याकरणन्याय	०-२	०-॥
धातुरूपावली लघुधातुपाठसहित.....	०-३	०-॥
शब्दरूपावली एकाक्षरीकोषसहित	०-१॥	०-॥
समासचक्र	०-१	०-॥
शब्ददीपिका	०-४	०-॥
बालसंस्कृतबोधिनी (नवीन संस्कृतशाले- को बहुतही उपयोगी)	०-५	०-॥
संस्कृत शिक्षामञ्जरी.....	०-१॥	०-॥
लिंगबोधव्याकरण भाषाटीका गद्यपद्यमें	०-२	०-॥
अमरकोश भाषाटीका	१-८	
रघुवश भाषाटीका	३-८	
पद्मपुराण छापकेतयार	१८	

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—
खेमराज श्रीकृष्णदास

‘श्रीवेंकटेश्वर’छापाखाना—बंबई.